

УДК 159.9

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии.

Для ученых, преподавателей, практических психологов, студентов.

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology.

It is of interest to scientists, teachers, psychologists-practitioners and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л. Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В. Бльомерс, д-р філософії, проф. (ФРН); Л. В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України (голов. ред.); В. О. Васютинський, д-р психол. наук, проф.; І. В. Ващенко, д-р психол. наук, проф.; О. І. Власова, д-р психол. наук, проф.; І. В. Данилюк, д-р психол. наук, проф. (заст. голов. ред.); Й. Дафіною, д-р філософії в галузі психол., проф. (Румунія); І. Земантайтіте, д-р філософії, проф. (Литовська Республіка); Л. М. Карамушка, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; А. Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; Е. В. Крайніков, канд. психол. наук, доц. (відп. секр.); С. Д. Максименко, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України; М. Ругевічус, д-р філософії в галузі психол., проф. (Литовська Республіка); Т. М. Титаренко, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; Ю. М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	02017, Київ-117, просп. Глушкова, 2а, факультет психології; ☎ (38044) 239 32 25
Затверджено	Вченою радою факультету психології 26.10.17 (протокол № 4)
Зареєстровано	Державною реєстраційною службою України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20985-10785ПР від 12.08.14
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук у галузі психологія. Наказ МОН України № 1528 від 29.12.14

УДК 159.9

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology.

It is of interest to scientists, teachers, psychologists-practitioners and students.

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии.

Для ученых, преподавателей, практических психологов, студентов.

EXECUTIVE EDITOR	L. F. Burlachuk, Dr. Sc. in Psychology, Prof., Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
EDITORIAL BOARD	W. Bloemers, PhD, Prof. (Germany); L. V. Huberskiy, Dr. Sc. in Philosophy, Prof., Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine (Chief Editor); V. O. Vasyutynskiy, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; I. V. Vashchenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; O. I. Vlasova, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; I. V. Danyliuk, Dr. Sc. in Psychology, Prof. (Vice Head of Executive Editor); I. Dafinoiu, PhD in Psychology, Prof. (Romania); I. Zemaitaityte, PhD, Prof. (Lithuania); L. M. Karamushka, Dr. Sc. in Psychology, Prof., A.M. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; A. B. Kovalenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; E. V. Krainikov, PhD in Psychology, Assoc. Prof. (Executive Secretary); S. D. Maksymenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof., Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; M. Rugevicius, PhD in Psychology, Prof. (Lithuania); T. M. Tytarenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof., A.M. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; I. M. Shvalb, Dr. Sc. in Psychology, Prof.
Address	02017, Kyiv-117, prosp. Hlushkov, 2a, the Faculty of Psychology; ☎ (38044) 239 32 25
Approved by the	Academic Council of the Faculty of Psychology 26.10.17 (Protocol № 4)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate # 20985-10785ПР issued on 12.08.14
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate # 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28
The Jurnal is included	in the list of scientific professional editions of Ukraine were the results of Ph.D. and Dr.Sc. dissertations for those who gets Ph.D. and Dr.Sc. degrees in the field of Psychology can be published. Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine # 1528 issued on 29.12.14

ЗМІСТ

Буровська І. Психологічні дослідження мотиваційно-сислової сфери у хворих на цукровий діабет	6
Варіна Г. Психологічні особливості розвитку саногенного потенціалу як чинника професійної стійкості особистості майбутнього психолога	9
Величко М. Теоретичні підходи до феномена мобінгу у сучасній психологічній літературі	13
Дергач М. Плейбек-театр у системі соціалізації та ресоціалізації особистості	17
Дмитрук І. Суб'єктивні смисли переживання самотності людей, що живуть із ВІЛ	20
Книш Н. Психологічні чинники споживчої поведінки	23
Крайніков Е., Прокопович Є., Землякова Ю., Примаченко С. Особливості вияву девіантної поведінки в підлітковому віці	27
Кузнєцова О. Психологічні особливості реалізації суспільно-комунікативного мовного наміру	31
Лазуренко О. Діагностика психологічних особливостей емоційної компетентності студентів-медиків у процесі професійної підготовки	34
Максименко Н. Психологічні предиктори діяльності ІТ-фахівців в умовах переходу організацій до дистанційної роботи	38
Мозговий В. Дослідження структурної організації особистості військовослужбовців, які схильні до зловживання алкоголем, у контексті їхнього статеворольового статусу	42
Морозова В. Психологічні особливості осіб із межовим розладом особистості	47
Норкіна І. Психологічна дезадаптація як чинник незадоволеності сексуальним життям	52
Погорільська Н., Маціонова Ю. Особливості сприймання часу підлітками в контексті їхньої життєвої активності	56
Прищепа М. Гендерні особливості переживання психотравмуючих ситуацій військовослужбовцями в ході ресоціалізації у посттравматичний період	60
Савелюк Н. Психологічні особливості релігійної соціалізації особистості: вікові аспекти	64
Сеник О., Абрамов В., Гречкосій М., Бедан В., Бунас А., Луценко О. Динаміка часової перспективи студентської молоді південно-східних областей України в умовах соціоекономічних змін	68
Січка Г. Дисфункціональні механізми адаптації як наслідок патологічних взаємин доньки із матір'ю	72
Терлецька Л., Маціонова Ю. Усвідомлення часу особистістю на її шляху до психологічного здоров'я	77
Туриніна О., Ільянова А. Соціально-психологічні механізми функціонування іміджу сучасного лідера в умовах сучасного етапу розвитку українського суспільства	80
Халєєва Г. Аналіз основних підходів до трактування суб'єктивного благополуччя в психології	84
Царькова О., Варіна Г. Психологічні детермінанти ресоціалізації засуджених як один із важливих напрямів профілактики рецидивної злочинності	87
Юнг Н., Ісаєва Т., Вішталенко О. Гендерні особливості вияву тривожності у ліворуких і праворуких студентів вишів та особливості корекції за допомогою арт-терапії	91

СОДЕРЖАНИЕ

Буровская И. Психологические исследования мотивационно-смысловой сферы у больных на сахарный диабет	6
Варина А. Психологические особенности развития саногенного потенциала как фактора профессиональной устойчивости личности будущего психолога	9
Величко М. Теоретические подходы к феномену моббинга в современной психологической литературе	13
Дергач М. Плейбек-театр в системе социализации и ресоциализации личности	17
Дмитрук И. Субъективные смыслы переживания одиночества людей, живущих с ВИЧ	20
Кныш Н. Психологические факторы потребительского поведения	23
Крайников Э., Прокопович Е., Землякова Ю., Примаченко С. Особенности проявления девиантного поведения в подростковом возрасте	27
Кузнецова О. Психологические особенности реализации общественно-коммуникативного речевого намерения	31
Лазуренко Е. Диагностика психологических особенностей эмоциональной компетентности студентов-медиков в процессе профессиональной подготовки	34
Максименко Н. Психологические предикторы деятельности IT-специалистов в условиях перехода организаций к дистанционной работе	38
Мозговой В. Исследование структурной организации личности военнослужащих, склонных к злоупотреблению алкоголя в контексте их полоролевого статуса	42
Морозова В. Психологические особенности лиц с пограничным расстройством личности	47
Норкина И. Психологическая дезадаптация как причина неудовлетворенности сексуальной жизнью	52
Погорельская Н., Мационова Ю. Особенности восприятия времени подростками в контексте их жизненной активности	56
Прищепа М. Гендерные особенности переживания психотравмирующих ситуаций военнослужащими в ходе ресоциализации в посттравматическом периоде	60
Савелюк Н. Психологические особенности религиозной социализации личности: возрастные аспекты	64
Сеник О., Абрамов В., Гречкосий М., Бедан В., Бунас А., Луценко Е. Динамика временной перспективы студенческой молодежи юго-восточных областей Украины в условиях социально-экономических перемен	68
Сичкарь А. Дисфункциональные механизмы адаптации как следствие патологических отношений дочери и матери	72
Терлецкая Л., Мационова Ю. Осознание времени личностью на ее пути к психологическому здоровью	77
Турнина Е., Ильянова А. Социально-психологические механизмы функционирования имиджа современного лидера в условиях современного этапа развития украинского общества	80
Халеева А. Анализ основных подходов к трактовке субъективного благополучия в психологии	84
Царькова О., Варина А. Психологические детерминанты ресоциализации осужденных как один из важных направлений профилактики рецидивной преступности	87
Юнг Н., Исаева Т., Вишталенко Е. Особенности проявления тревожности студентов ВУЗов и особенности коррекции с помощью арт-терапии	91

CONTENTS

Burovska I. Psychological studies of the motivational-semantic sphere in patients with diabetes mellitus	6
Varina H. Psychological features of the development of sanogenic potential as a factor in the professional sustainability of the personality of the future psychologist.....	9
Velichko M. The oretical approaches to the phenomenon of mobbing in modern psychological literature.....	13
Dergach M. Playback-theatre in the system of socialization and re-socialization of personality	17
Dmitruk I. Subjective meanings of the loneliness of people living with HIV	20
Knysh N. Psychological factors of consumer behavior.....	23
Krainikov E., Prokopovich E., Zemlyakova Y., Primachenko S. Features of teenagers' deviant behavior.....	27
Kuznetsova O. Psychological features of implementation of social and communicational language	31
Lazurenko O. Diagnostics of psychological features of emotional competence of medical students in the process of professional training	34
Maksymenko N. The psychological predictors of activity of IT-professionals in conditions of organizational transition to remote work	38
Mozgovyi V. Research of structural organization of the personality of military service circular to alcohol extremely in the context of the gender-role status.....	42
Morozova V. Psychological features of people with borderline personality disorders	47
Norkina I. Psychological disadaptation as a cause of dissatisfaction with sexual life.....	52
Pogoril'ska N., Matsionova Y. Features of adolescents' time perception in the context of their living activity	56
Pryshchepa M. Gender features of experiences of psychotraumatological situations of military during re-socialisation of posttraumatological period.....	60
Savelyuk N. Psychological features of personality's religious socialization: age peculiarities.....	64
Senyk O., Abramov V., Hrechkosiy M., Bedan V., Bunas A., Lutsenko O. Dynamics of the time perspective of students' youth of the south-eastern areas of Ukraine in the conditions of socioeconomic changes.....	68
Sichkar H. Dysfunctional mechanisms of adaptation as a result of pathological relationships between daughter and mother	72
Terletska L., Matsionova Y. Realization of time by personality on its way to psychological health	77
Turykina O., Ilyanova A. Social and psychological mechanisms of functioning of the image of a modern leader in the conditions of the modern stage of development of the Ukrainian society	80
Khaleeva A. Analysis of the main approaches to the treatment of subjective well-being in psychology	84
Tsarkova O., Warina H. Psychological determinants of re-socialization of convicts, as one of the important aspects of prevention of recurrent crime	87
Jung N., Isaeva T., Vishtalenko O. Features of anxiety in university students and features of correction by art-therapy	91

ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ У ХВОРИХ НА ЦУКРОВИЙ ДІАБЕТ

Виокремлено головні напрями дослідження психологічних особливостей осіб, хворих на цукровий діабет. Проведено теоретичний аналіз сучасних психологічних досліджень мотиваційно-смыслової сфери у хворих на цукровий діабет. Описано особливості мотиваційно-смыслової сфери осіб, хворих на цукровий діабет. Окреслено перспективи подальших розвідок.

Ключові слова: психологічні дослідження, мотиваційно-смыслова сфера, хвороба, цукровий діабет.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних напрямів досліджень сучасної науки є вивчення особливостей виникнення та перебігу цукрового діабету у зв'язку з його високим рівнем розповсюдженості, хронічними виявами патологічних змін організму та інвалідизацією хворих. Основою розроблення ефективних методів підтримки хронічно хворих осіб є розуміння захворювання як системи соматичних та психологічних дисфункцій. У низці праць сучасних українських та зарубіжних науковців подано всебічний аналіз проблеми цукрового діабету в настанних наукових напрямках: медичному, біологічному, фармакологічному. При цьому, психологічні дослідження із зазначеної проблематики є доволі розрізненими та фрагментарними. У зв'язку з цим актуалізується необхідність аналізу психологічних праць, присвячених дослідженню питань цукрового діабету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтуючись на аналізі наукової літератури, присвяченої вивченню психологічних аспектів життя з цукровим діабетом, можемо виокремити такі напрями психологічних досліджень цієї категорії осіб: психокорекція та психотерапія (Л. М. Руденко, Ю. В. Гавриленко, Т. М. Осадча, 2016; О. В. Ткаченко, 2017); психосоціальні фактори порушення психічної адаптації та якості життя (О. О. Трифонова, 2005); локус контролю (О. О. Кирилова, 2017); взаємозв'язок психологічних та клінічних характеристик (А. Г. Кошанська, 2007); емоційні й поведінкові особливості (К. Б. Вовненко, 2010); емоційні порушення (Ю. В. Гавриленко, Т. М. Осадча, Л. М. Руденко, 2016); самооцінка (С. О. Подофей, 2015); соціально-психологічні аспекти життя хворих на цукровий діабет та їх вплив на захворювання (Н. М. Мулькова, 2006); внутрішня картина хвороби (О. П. Качан, О. Й. Кулак, 2015) та мотиваційний компонент внутрішньої картини хвороби (Е. В. Арсланбекова, А. В. Штрахова, 2011), багатоаспектний аналіз психологічних особливостей хворих (П. Люстман, 2005; П. І. Сидоров, А. Г. Соловйов, І. А. Новікова, Н. М. Мулькова, 2010; Ю. П. Никоненко, 2016), тілесний досвід, взаємозв'язок тілесності та смислового аспекту особистості (Т. Д. Василенко, О. В. Селін, Ф. Ю. Мангушев, 2016).

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Проведений аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених вивченню психологічних особливостей осіб, хворих на цукровий діабет, дав змогу визначити відсутність комплексних досліджень мотиваційно-смыслової сфери зазначеної групи осіб як ієрархічно організованої системи цінностей, установок, переживань та мотивів. Таким чином, підвищений інтерес науковців до проблеми психологічного аналізу особливостей хворих на цукровий діабет і розрізненість у вивченні окремих аспектів у межах окресленої проблематики актуалізує необхідність проведення даного дослідження.

Мета статті – провести теоретико-методологічний аналіз психологічних досліджень мотиваційно-смыслової сфери осіб, хворих на цукровий діабет.

Виклад основного матеріалу. В останні роки все більшої актуальності набуває визначення психологічних особливостей осіб, хворих на цукровий діабет, з метою виявлення перспективних напрямів наукових пошуків та окреслення заходів, що сприятимуть відновленню та компенсації наявних порушень. Virізнюють такі проблеми психологічних особливостей хворих на цукровий діабет: потреби, риси, наміри, ідеали та соціальні норми; ставлення до себе, своєї хвороби, світу; особливості життєконструювання та прагнення щодо пристосування до особливого способу життя; усвідомлюваність життя; минуле, сьогодення та майбутнє, що формують сенсожиттєві орієнтири людини. Усе зазначене вміщується у концепт "мотиваційно-смыслова сфера осіб, хворих на цукровий діабет".

Мотиваційно-смыслова сфера особистості, яка умовно розмежовується на два окремих структурних компоненти, є єдиним когнітивно-емоційним утворенням.

Так, мотиваційна сфера характеризується як ієрархічна система мотивів особистості. Мотивація визначає активність особистості та детермінує її поведінку, діяльність. При цьому предикатами активності виступають потреби та внутрішня позиція особистості. До складових компонентів мотивації особистості, здебільшого, відносять: мотиви, потреби, інтереси, цілі, прагнення, мотиваційні установки, ідеали.

Смыслова сфера є однією з найголовніших підструктур особистості, в основі якої – поняття особистісного смислу (за Д. О. Леонтьєвим). Смысл доцільно характеризувати як основу особистісного життєконструювання. Усвідомлення особистістю смисложиттєвих основ обумовлене спрямованістю особистості на наслідування своїх ціннісних орієнтирів. Останні ж формуються та виокремлюються під впливом соціальних, психологічних, соціокультурних та інших факторів.

Враховуючи багатоаспектність мотиваційно-смыслової сфери особистості, зазначимо, що у змістовному плані для психологічної теорії та практики доцільно розглядати і мотиви, і смисли як типові для груп, що об'єднані певною ознакою. У фокусі нашого дослідження – виявлення та аналіз психологічних особливостей осіб, хворих на цукровий діабет.

Перейдемо до аналізу сучасних психологічних досліджень, присвячених розкриттю особливостей мотиваційно-смыслової сфери осіб, хворих на цукровий діабет.

У фокусі досліджень Е. В. Арсланбекової та А. В. Штрахової [9] – особливості мотиваційної та смислової сфер у хворих на цукровий діабет. Ґрунтуючись на аналізі наукових праць із теми, учені узагальнюють, що мотиваційну сферу слід розглядати як динамічне утворення, яке змінюється протягом життя. Мотиваційна сфера особистості слугить важливим показником цілісної, гармонійної особистості та визначає поведінку людини і в ситуаціях зміни образу життя за хронічних соматичних захворювань. В основі мотиваційних спонукань в умовах хронічного соматичного захворювання,

за Е. В. Арсланбековою та А. В. Штраховою, перебувають цінності особистості.

Емпіричне дослідження мотиваційно-смислової сфери осіб, хворих на цукровий діабет, проведене Е. В. Арсланбековою та А. В. Штраховою, дало змогу визначити, що в основі готовності до лікування соматично хворих осіб – особливості мотивації, що формують детермінанту такої схильності або її відсутність. Активна мотивована діяльність хворих на цукровий діабет у ситуаціях, що стосуються їхнього здоров'я, свідчить про прихильність до лікування.

Таким чином, Е. В. Арсланбекова та А. В. Штрахова у дослідженнях, присвячених виявленню особливостей мотиваційно-смислової сфери хворих на цукровий діабет, визначають активну мотивовану діяльність із підтримки та покращення свого здоров'я як спосіб подолання ситуації вітальної загрози.

Відповідно до концепції соціального навчання Дж. Роттера, суб'єктивна значущість соціально-когнітивних чинників, в аспекті локусу контролю як особистісної змінної соціального контролю, є віддзеркаленням смислової орієнтації у значущих ситуаціях. Таким чином, саме на основі локусу контролю особистість схильна визначати цінність власної діяльності, наповнювати свої дії смыслом, визначати особливості конструювання своїх життєвих стратегій тощо.

О. О. Кирилова [4], провівши дослідження локусу контролю здоров'я у підлітків із цукровим діабетом І типу, виявила взаємозв'язок між показниками локусу контролю та рівня компенсації цукрового діабету. Учена визначила, що інтернальний локус контролю є більш характерним для осіб з оптимальним та субоптимальним глікемічним контролем. Домінування екстернального локусу контролю було виявлене у дітей, які більш схильні до високого ризику ускладнень у результаті цукрового діабету.

З метою дослідження структури мотивації до самоконтролю у підлітків із цукровим діабетом, О. О. Кирилова [5] розробила авторський "Опитувальник для вивчення мотивації хворих підлітків до лікування цукрового діабету". Запропонований опитувальник дає змогу визначити мотиваційний профіль хворого підлітка, провести оцінку за шкалами самоконтролю, окреслити напрями розробки психологічних корекційних заходів стосовно роботи із хворими на цукровий діабет дітьми.

Ґрунтуючись на результатах проведеного дослідження, О. О. Кирилова виявила та обґрунтувала вплив рівня мотивації на ефективність підтримки рівня цукру в крові підлітків, хворих на цукровий діабет. Дослідниця встановила, що мотивація, спрямована на довгострокове майбутнє, властива особам із оптимальним рівнем глікемічного контролю. Більш скеровані на короткочасне майбутнє (що дає змогу проводити час з друзями) підлітки із субоптимальним глікемічним контролем.

Також О. О. Кирилова встановила, що перенесення відповідальності за контроль над власним життям на лікарів властиве підліткам із високим ризиком ускладнень при цукровому діабеті. Бажання отримати вторинну вигоду від захворювання та відсутність уявлень про майбутнє теж є типовими характеристиками особистості підлітка з високим ризиком ускладнень цукрового діабету.

Таким чином, наукові розвідки О. О. Кирилової мають значущу наукову цінність, оскільки заповнюють прогалини у дослідженнях особливостей устремління підлітків, хворих на цукровий діабет, та їхнього локусу контролю, а також дають змогу сформувати цілісне бачення мотиваційного профілю хворих.

Т. Д. Василенко, О. В. Селін та Ф. Ю. Мангушев [1] фокусуються у своїх дослідженнях на вивченні смисло-

вих аспектів тілесного досвіду соматично хворих із хронічним перебігом захворювання на прикладі осіб, хворих на цукровий діабет. Науковцями було виявлено, що тілесний досвід хворих на цукровий діабет пов'язаний зі змінами смислової сфери. Зміни смислової сфери осіб, хворих на цукровий діабет, виявляються у: *переважанні негативних оцінок щодо подій минулого, сьогодення та майбутнього та нівелюванні значущості раніше пріоритетних життєвих цілей*.

Т. Д. Василенко зі співавторами встановили переважання у групі досліджуваних осіб, хворих на цукровий діабет, уявлень про себе як про особистість, що не здатна контролювати своє життя повною мірою, відповідно до цілей та уявлень про сенсожиттєві основи конструювання свого майбутнього. Дослідження тілесного досвіду хворих дало змогу визначити сприймання досліджуваними власного тіла як перешкоди. Специфічні симптоми захворювання спричиняють інтеграцію тілесного досвіду в Я-структуру, сприяючи формуванню сприйняття свого тіла більшою мірою як біологічного фактора. Блокування рефлексивних процесів та підвищення екстерналізації рівня локусу контролю обумовлюють дезадаптивний взаємозв'язок тілесності та смислового аспекту особистості.

Ґрунтуючись на тому факті, що мотиваційна сфера пов'язана з емоційною сферою, зазначимо, що діяльність особистості, здебільшого, є емоційно наповненою, оскільки задоволення потреб має емоційну наповненість. Тому доцільним є аналіз досліджень, спрямованих на виявлення особливостей емоційно-особистісної сфери осіб, хворих на цукровий діабет.

Наприклад, К. Б. Вовненко [2] у своїх дослідженнях звертається до визначення особливостей емоційно-особистісної та поведінкової сфер дітей молодшого шкільного віку, хворих на цукровий діабет. Провівши порівняльний аналіз особливостей емоційної сфери та поведінки дітей, хворих на цукровий діабет, а також здорових, К. Б. Вовненко зауважує, що хворим дітям властиві труднощі соціально-психологічної адаптації. Так, дітям, хворим на цукровий діабет, властиві: замкненість, високий рівень тривожності, порушення соціалізації. Поведінкові відхилення виявляються такими особистісними особливостями, як: агресія, конфліктність, порушення міжособистісних відносин. Особливості емоційного рівня внутрішньої картини хвороби спричиняють психологічний дискомфорт, що впливає на зниження адаптивних можливостей групи досліджуваних осіб. К. Б. Вовненко резюмує, що діти молодшого шкільного віку, хворі на цукровий діабет, входять до "групи ризику" щодо деструктивного особистісного розвитку.

Стосовно смислового аспекту в картині хвороби осіб, хворих на цукровий діабет, то К. Б. Вовненко, ґрунтуючись на проведеному теоретико-методологічному аналізі, визначила, що основними критеріями класифікації типів ставлення до хвороби у дорослих виступають: соціальні наслідки захворювання, відношення у діаді "особистість – суспільство", характер реакцій на вияви хвороби та її особистісний зміст для хворого тощо. У дітей смислова наповненість хвороби та ставлення до неї залежать від таких предикторів: особливості емоційного реагування; вік та стать; об'єктивні вияви захворювання; рівні особистісного та емоційного розвитку дитини, її самосвідомість; кількість і характер госпіталізацій; наявні знання щодо здоров'я та хвороби; причини виникнення хвороби і способи її лікування; преморбідні особливості; тип сімейних відносин та реакції батьків на захворювання дитини; домінуючий вид психологічного захисту; вплив лікаря; наявність інших стресорів. При цьому, найвагоміший вплив на

формування раціональної та емоційної складової ставлення дитини до хвороби здійснюють батьки.

У фокусі досліджень О. П. Качан та О. Й. Кулак [3] – особливості внутрішньої картини хвороби осіб, хворих на цукровий діабет на різних етапах захворювання. В основі наукових розвідок учених міститься багаторівнева теоретична модель В. В. Ніколаєвої, згідно з якою внутрішня картина хвороби, як складне структурне утворення, уміщує такі рівні психічного відображення хвороби: чуттєвий (відчуття та стани, що обумовлені хворобою); емоційний (особливості реагування на хворобу та її наслідки); інтелектуальний (раціональна оцінка захворювання, знання щодо хвороби); мотиваційний (ставлення до хвороби). Звернемося до аналізу емоційного й мотиваційного рівнів відображення хвороби.

Емоційний рівень внутрішньої картини захворювання у хворих на цукровий діабет характеризується: підвищеним негативним емоційним фоном на початку виявлення хвороби; зниженням негативних емоцій (таким, як інтерес, здивування, горе, страх, сором і провина) зі збільшенням тривалості захворювання. Переважання негативного емоційного фону на початкових етапах захворювання пояснюється дослідниками такими причинами: зміни у звичному фізичному стані осіб, хворих на цукровий діабет; поява особистісної кризи як наслідку несподіваного для людини діагнозу; переоцінка цінностей. Також у хворих з'являється напруженість (через відсутність можливостей вести звичний спосіб життя), відчуття ущербності, різке зниження соціальної активності.

Мотиваційний рівень внутрішньої картини хвороби пов'язаний із особливостями таких чинників: ставлення до хвороби, зміна способу життя, актуалізація діяльності з повернення та збереження здоров'я. О. П. Качан та О. Й. Кулак виокремлюють низку відмінностей залежно від тривалості захворювання. На початкових етапах хворі на цукровий діабет мотивовані бажанням відпочити та повернутися до звичного стилю життя, переважаючим у них є поверхневе, несерйозне ставлення до хвороби. Зі збільшенням тривалості захворювання домінуючим стає більш усвідомлене ставлення до встановленого діагнозу, спрямованість особистості на підтримку комфортного життя.

Стимулюючий і стримуючий компоненти активності особистості обумовлені впливом інтелекту на мотиваційну сферу. Прогноз результативності виконуваних дій зумовлений здатністю особистості цілеспрямовано зіставляти об'єктивні зовнішні та суб'єктивні внутрішні можливості. Важливим є той факт, що високі показники мотивації не завжди передбачають активні дії, тому що мотиви переломлюються через такі сфери особистості: ціннісну, вольову та інтелектуальну. Таким чином, можемо констатувати наявність тісного взаємозв'язку між мотиваційною та інтелектуальною сферою особистості.

Так, відповідно до дослідження особливостей внутрішньої картини хвороби осіб, хворих на цукровий діабет на різних етапах захворювання, проведеного О. П. Качан та О. Й. Кулак, зі збільшенням тривалості захворювання, спостерігається позитивна динаміка щодо визначення інтегрального показника "інтелектуальний рівень" внутрішньої картини хвороби. Науковці визначають, що у групах досліджуваних переважає достатня інформованість щодо картини захворювання, методів контролю та самоконтролю. При цьому, низький рівень інформованості стосовно особливостей перебігу цукрового діабету призводить до виникнення компенсації [3]. Зазначене підтверджується низкою проведених досліджень, у яких на першому плані – питання опосередкованих уявлень пацієнтів про своє за-

хворювання; ставлення до хвороби, що мотивує певну поведінку тощо.

Таким чином, наведені результати дослідження К. Б. Вовненко [2], О. П. Качан та О. Й. Кулак [3] дають змогу узагальнити, що формування цілісного особистісного смислу захворювання осіб, хворих на цукровий діабет, слід характеризувати як індивідуальну, унікальну особливість сприйняття своєї хвороби, сформовану під впливом низки предикторів, серед яких центральну роль слід відводити центральним смислам, цінностям та мотивам.

Висновки. Отже, аналіз психологічних досліджень мотиваційно-сислової сфери осіб, хворих на цукровий діабет, дозволив визначити, що існують такі основні напрями досліджень у даному проблемному полі: психокорекція та психотерапія цієї категорії осіб; аналіз психосоціальних факторів порушення їхньої психічної адаптації та якості життя; визначення локусу контролю, установлення взаємозв'язків психологічних та клінічних характеристик; визначення психологічних особливостей, характеру емоційних порушень та самооцінки; дослідження соціально-психологічних факторів хворих на цукровий діабет, а також внутрішньої картини хвороби, тілесного досвіду, взаємозв'язку тілесності та смислового аспекту особистості. Аналіз праць, які тією чи іншою мірою стосуються мотиваційно-сислової сфери особистості хворих на цукровий діабет, засвідчив їхню фрагментарність та відсутність комплексних досліджень, присвячених окресленій проблематиці.

Перспективи подальших розвідок. Наступним етапом нашого дослідження стане моделювання мотиваційно-сислової сфери осіб, хворих на цукровий діабет, та розробка дизайну емпіричного дослідження.

Список використаних джерел

1. Василенко Т. Д. Смысловые аспекты телесного опыта хронического соматического заболевания / Т. Д. Василенко, А. В. Селин, Ф. Ю. Мангушев // Курск. науч.-практ. вестн. "Человек и его здоровье". – 2016. – № 2. – С. 116–121.
2. Вовненко К. Б. Особенности эмоционально-личностной сферы детей младшего школьного возраста с ограниченными возможностями здоровья: на примере сахарного диабета I типа : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10 / Ксения Борисовна Вовненко. – Нижний Новгород, 2010. – 172 с.
3. Качан Е. П. Особенности внутренней картины болезни у пациентов с сахарным диабетом 2-го типа в зависимости от длительности заболевания / Е. П. Качан, А. И. Кулак // Журн. Белорусск. гос. ун-та. Философия. Психология. – 2015. – С. 108–114.
4. Кирилова О. О. Новый подход до вивчення локусу контролю здоров'я у підлітків із цукровим діабетом I типу / О. О. Кирилова // Укр. журн. дит. ендокринології. – 2017. – № 1. – С. 16–20.
5. Кирилова О. О. Структура мотивації до самоконтролю у хворих підлітків із цукровим діабетом I типу [Електронний ресурс] / О. О. Кирилова // Укр. журн. дит. ендокринології. – 2018. – Режим доступу: <http://ujpe.com.ua/article/view/DE2018-2-23>.
6. Никоненко Ю. П. Клінічна психологія : навч. посіб. / Ю. П. Никоненко. – К. : КНТ, 2016. – 368 с.
7. Руденко Л. М. Дослідження емоційних порушень у дітей молодшого шкільного віку, хворих на цукровий діабет типу I / Л. М. Руденко, Ю. В. Гавриленко, Т. М. Осадча // Наук. вісн. Миколаївськ. нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки. – 2016. – № 1. – С. 176–180.
8. Трифонова Е. А. Психосоциальные факторы нарушения психической адаптации и качества жизни больных инсулинозависимым сахарным диабетом : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Е. А. Трифонова. – Москва, 2005. – 18 с.
9. Штрахова А. В. Мотивационный компонент внутренней картины болезни как фактор приверженности к терапии у больных соматическими заболеваниями с витальной угрозой / Э. В. Арсланбекова, А. В. Штрахова // Вестн. ЮУрГУ. – 2011. – № 29. – С. 82–89.
10. Lustman P. J. Depression in diabetic patients: the relationship between mood and glycemic control / P. J. Lustman // J. Diabetes Complications. – 2005. – Vol. 19. – P. 113–122.

Reference

1. Vasilenko T. D. Smyslovye aspekty telesnogo opyta khronicheskogo somaticheskogo zabolevaniia / T. D. Vasilenko, A. V. Selin, F. Iu. Mangushev // Kurskii nauchno-prakticheskii vestnik "Chelovek i ego zdorove". – 2016. – № 2. – S. 116–121.
2. Vovnenko K. B. Osobennosti emotsionalno-lichnostnoi sfery detei mladshogo shkol'nogo vozrasta s ogranichennymi vozmozhnostsiami

zdrovia: na primere sakharnogo diabeta I tipa : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.10 / Kseniia Borisovna Vovnenko. – Nizhnii Novgorod, 2010. – 172 s.

3. Kachan E. P. Osobennosti vnutrennei kartiny bolezni u patsientov s sakharnym diabetom 2-go tipa v zavisimosti ot dlitelnosti zabolevaniia / E. P. Kachan, A. I. Kulak // Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiia. Psikhologiya. – 2015. – S. 108–114.

4. Kyrylova O. O. Novyi pidkhd do vyvchennia lokusu kontroliu zdorovia v pidlitkiv iz tsukrovym diabetom I typu / O. O. Kyrylova // Ukrainnyi zhurnal dytiachoi endokrynologii. – 2017. – № 1. – S. 16–20.

5. Kyrylova O. O. Struktura motyvatsii do samokontroliu u khvorykh pidlitkiv iz tsukrovym diabetom I typu [Elektronnyi resurs] / O. O. Kyrylova // Ukrainnyi zhurnal dytiachoi endokrynologii. – 2018. – Rezhym dostupu: <http://ujpe.com.ua/article/view/DE2018-2-23>.

6. Nykonenko Yu. P. Klinichna psikhologhiia : navch. posib. / Yu. P. Nykonenko. – K. : KNT, 2016. – 368 s.

7. Rudenko L. M. Doslidzhennia emotsiinykh porushen u ditei molodshoho shkilnogo viku, khvorykh na tsukrovyi diabet typu I /

L. M. Rudenko, Yu. V. Havrylenko, T. M. Osadcha // Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu im. V. O. Sukhomlynskoho. Seriia : Psikhologichni nauky. – 2016. – № 1. – S. 176–180.

8. Trifonova E. A. Psikhosotsialnye faktory narusheniia psikhicheskoi adaptatsii i kachestva zhizni bolnykh insulinozavisimym sakharnym diabetom : avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.04 / E. A. Trifonova. – Moskva, 2005. – 18 s.

9. Shtrakhova A. V. Motivatsionnyi komponent vnutrennei kartiny bolezni kak faktor priverzhennosti k terapii u bolnykh somaticheskimi zabolevaniiami s vitalnoi ugrozoi / E. V. Arslanbekova, A. V. Shtrakhova // Vestnik luUrGU. – 2011. – № 29. – S. 82–89.

10. Lustman P. J. Depression in diabetic patients: the relationship between mood and glycemic control / P. J. Lustman // J Diabetes Complications. – 2005. – Vol. 19. – P. 113–122.

Надійшла до редколегії 14.10.18

И. Буровская, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МОТИВАЦИОННО-СМЫСЛОВОЙ СФЕРЫ У БОЛЬНЫХ НА САХАРНЫЙ ДИАБЕТ

Выделены главные направления исследования психологических особенностей лиц, больных сахарным диабетом. Проведен теоретический анализ современных психологических исследований мотивационно-смысловой сферы у больных сахарным диабетом. Описаны особенности мотивационно-смысловой сферы лиц, больных сахарным диабетом. Определены перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: психологические исследования, мотивационно-смысловая сфера, болезнь, сахарный диабет.

I. Burovska, post-graduate

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHOLOGICAL STUDIES OF THE MOTIVATIONAL-SEMANTIC SPHERE IN PATIENTS WITH DIABETES MELLITUS

The main directions of research of psychological peculiarities of people with diabetes mellitus are single out. A theoretical analysis of modern psychological studies of the motivational-semantic sphere in patients with diabetes mellitus are conduct. Described features of the motivational-semantic sphere of persons suffering from diabetes mellitus. Prospects for further research are determined.

Keywords: psychological research, motivational-semantic sphere, illness, diabetes mellitus.

УДК 378.091.212:159.9.072:005.336.2

Г. Варіна, старш. викл.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Мелітополь

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ САНОГЕННОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЯК ЧИННИКА ПРОФЕСІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

Присвячено проблемі визначення особливостей саногенного потенціалу як чинника професійної стійкості особистості майбутнього психолога-практика. Актуальність проблеми, що вивчається, визначена умовами оптимізації індивідуально-професійного становлення майбутніх психологів-практиків, особистісною зрілістю, інтеграцією Я-концепції та розвитку саногенного потенціалу особистості як аспектів професійної стійкості, ефективної професійної самореалізації й факторів збереження психічного здоров'я особистості. Під час аналізу саногенного потенціалу особистості у психологічній діяльності, на наш погляд, слід спиратися на системно-моделюючий підхід. Описано ефективність запровадження тренінгової програми "Розвиток саногенного потенціалу особистості: стресостійкість і тайм-менеджмент".

Ключові слова: професійна стійкість, стресостійкість, саногенний потенціал, емоційна стійкість, адаптація.

Постановка проблеми. Сьогодні вже недостатньо успішно долати чергові життєві кризи та здійснювати особистісні вибори. Мінливе сьогодні змушує людину ефективно жити в екстремальних умовах, в умовах нескінченного пошуку своїх завдань, своїх смислів, у пошуку себе. На тлі активного розвитку проблем професійної й особистісної мобільності професійна стійкість як найважливіша характеристика особистості в останні роки стає актуальним предметом досліджень у системі наук про людину. Інтерес до даного феномена пояснюється, з одного боку, тим, що логіка наукових міркувань вимагає розгляду альтернативного феномена щодо професійної мобільності. З іншого боку, стійкість як стрижневе утворення особистості передбачає сталість її психічного складу, що є, безсумнівно, цінним у цілому для ринку праці зокрема та для системи психологічної служби загалом.

Урахування не тільки особистісного потенціалу студентів відповідно до вимог обраної професії, розвиток

професійно важливих якостей у процесі професійного навчання, а й можливості ефективно працювати в умовах стресогенних чинників може впливати на підвищення ефективності підготовки майбутнього фахівця і сприяти його успішній професійній самореалізації. У цьому зв'язку виняткового значення набуває дослідження процесу формування на етапі вузівської підготовки прагнення до професійної свідомості, самовизначення та стресостійкості як ключових категорій, завдяки яким забезпечується належна продуктивність майбутньої професійної діяльності.

Аналіз стану розробленості проблеми у спеціальній літературі. У сфері професійної діяльності стійкість, крім таких характеристик, як ефективність, надійність і стабільність, професійних дій набувають такі характеристики, як активність самоорганізації та здатність до саморегуляції. На самоорганізацію як основу стійкості вказували К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Божович, Л. О. Амірова, В. Е. Чудновський. При цьому в

працях К. О. Абульханової-Славської ми знаходимо міркування про те, що саморегуляція соціально обумовлена. Уважаємо важливим підкреслити, що ми розглядаємо професійну стійкість не як вияв ригідності та не як пасивно-приспосувальну діяльність людини, а як адекватний із елементами творчості вияв власної професійної позиції, що спирається на власну спрямованість.

Узгодженість із нашими висновками ми знаходимо у В. Е. Чудновського, праці якого покладені в основу робіт цілого ряду дослідників, що займаються проблемами стійкості особистості. У працях автора зроблені акценти на професійні інтереси й ідеали, ідеї, мотиви, віддалені орієнтації [6].

Проблему професійної стійкості вперше в науковий обіг у сфері психології ввів К. К. Платонов, який розглядав зазначену професійну характеристику як властивість особистості, в якому виявляється інтенсивність, дієвість і стійкість професійної спрямованості [4]. Пізніше професійну стійкість розглядали як властивість особистості, що виявляється у тривалості, успішності й задоволеності професійною діяльністю як сукупність за професійним спрямуванням та професійною самосвідомістю.

Окремим аспектам проблеми стійкості присвячено значну кількість досліджень. Моральної стійкості особистості присвячені роботи Є. В. Семенової, І. Б. Свеженцової, Є. І. Зикиної, С. Н. Тіхомірова, В. Е. Чудновського, емоційну стійкість вивчали О. О. Казакова, Л. Ф. Малигіна, В. Є. Медведева. Морально-психологічна стійкість досліджувалася М. А. Сібірко, Є. Т. Хайрулловою [3]. Проблему професійної стійкості особистості вперше сформулював К. К. Платонов, на думку якого, професійна стійкість – це така властивість особистості, в якій виявляється інтенсивність, дієвість і стійкість професійної спрямованості [4]. Аналіз наукової літератури дозволяє констатувати, що на сьогодні зустрічаються різні теоретико-методологічні підходи до розуміння професійної стійкості. Під стійкістю мається на увазі здатність протистояти труднощам, зберігати віру в ситуаціях фрустрації та постійний (доволі високий) рівень настрою.

Із аналізу психологічної літератури (В. Е. Чудновський) [6], основних положень концепції психологічної стійкості особистості (Є. П. Крупник) та експериментальних досліджень, присвячених даній проблемі (Є. П. Крупник, Н. А. Ларіна, Є. М. Лебедева, Р. А. Тагірова, Т. Б. Сизова) [2], випливає, що якість психологічної та професійної стійкості характеризує зрілу особистість, яка має високий рівень інтелектуальної й етичної культури, високорозвинені професійні здібності, уміння регулювати власні психічні стани в різних стресогенних умовах праці. Це зумовлює рідкість, якщо не унікальність професійно стійкої особистості.

Саногенний важливо розглядати як у контексті визначення змісту, оцінки, так і в контексті її формування, тоб-

то розвитку на різних етапах професійного шляху, у період адаптації до професії та залежно від професійної діяльності. Це дасть змогу визначити, від чого залежить опанування людиною складних життєвих ситуацій (Т. М. Титаренко, Н. В. Челелева), яку роль в оптимальному функціонуванні людини відіграє її індивідуальний досвід (О. М. Лактіонов), суб'єктна активність (В. О. Татенко, Ю. М. Швалб), стійкі ознаки емоційності у структурі індивідуальності (О. П. Саннікова) та інші [1].

Диференціація поглядів на стійкість як характеристику особистості не вирішує проблему її комплексного характеру, але надає нам підстави реформації освіти у рамках вирішення проблеми професійної стійкості в системі підготовки майбутніх практичних.

Мета статті: визначення особливостей саногенного потенціалу як чинника професійної стійкості особистості майбутнього психолога-практика.

Матеріали емпіричного дослідження. У цій статті, саногенний потенціал особистості ми розглядаємо як характеристики, які сприяють збереженню здоров'я, як "здорові" риси особистості: це набір особистісних стійких характеристик, що забезпечують гармонійний розвиток здорової особистості, психічне здоров'я, попереджають вияв відхилень та аномалій розвитку. Це певна (нелінійна, самоорганізуюча, інтегральна) організація окремих психологічних компонентів, що формується в ході онтогенезу в людини і є нежорсткою функціональною системою реагування на зовнішні подразники з урахуванням індивідуально-психологічних та конституціональних характеристик людини [2].

Серед значущих для зміцнення психологічної стійкості особистості чинників було перераховано: ставлення особистості (зокрема й до себе), характеристики свідомості особистості, емоцій і почуттів, особливості пізнання та досвіду, поведінки й діяльності. Психологічна стійкість також залежить від особливостей світогляду. Зрозуміло, що таке складне утворення не виникає легко і швидко навіть під впливом дуже авторитетної особистості [1]. Отже, саногенний потенціал – це психоенергетичний потенціал особистості, який сформувався як похідний від багатства її внутрішнього світу, широти соціального і духовного просторів, накопичення досвіду, досягнень власного благополуччя та прямо пропорційно впливає на її психічне здоров'я, а також засоби, які дозволяють його підтримувати. Саногенний потенціал особистості має багато складових [2]. Саногенний потенціал буде збитковим без психологічної стійкості особистості, без ресурсів стійкості, урівноваженості, опірності.

У результаті теоретичного аналізу нам удалося виявити такі структурні компоненти професійної стійкості майбутнього практичного психолога (рис. 1).

Рис. 1. Модель професійної стійкості майбутнього практичного психолога на основі акмеологічного підходу (складено автором)

Основним фактором саногенного потенціалу особистості майбутнього практичного психолога безпосередньо є задоволеність вибраною професією, що має значні кореляційні зв'язки з оптимальним мотиваційним комплексом (позитивний зв'язок $r = +0,409$) та з рівнем емоційної нестабільності (негативна залежність $r = -0,585$). Інакше кажучи, задоволеність вибраною професією тим вище, чим оптимальніше мотиваційний комплекс: висока вага внутрішньої й зовнішньої позитивної мотивації і низький – зовнішньою негативною. Висока емоційна нестабільність пов'язана зі зниженням задоволеності професією [5].

Емоційна нестабільність особистості сама по собі може обумовлювати зниження задоволеності професією у цілому ряді випадків. Але з іншого боку, низька задоволеність, викликана іншими причинами (внутрішньо особистісний конфлікт, професійні невдачі, неможливість задоволення основних потреб і т. п.), може призводити до підвищення емоційної нестабільності. Перше впливає на друге, друге – на перше; загальний негативний ефект при цьому постійно підтримується на високому рівні або підвищується. Підтверджує сказане і виявлена в дослідженні нега-

тивна кореляційна залежність між оптимальністю мотиваційного комплексу і рівнем емоційної нестабільності особистості майбутнього професіонала. Чим оптимальніше мотиваційний комплекс, тим більше активність психолога мотивована самим змістом практичної діяльності, прагненням досягти в ній певних позитивних результатів, – тим нижче емоційна нестабільність. І навпаки, чим більше діяльність фахівця обумовлена мотивами уникнення, бажанням "не сплехувати" (які починають превалювати над мотивами, пов'язаними з цінністю самої психологічної діяльності, а також над зовнішньою позитивною мотивацією), тим вищий рівень емоційної нестабільності [5].

При аналізі саногенного потенціалу особистості у психологічній діяльності, на наш погляд, слід спиратися на системно-моделюючий підхід. Модель складається із трьох взаємопов'язаних блоків-рівнів, що опосередковують діяльність майбутніх практичних психологів, спрямовану на протидію стресогенним агентам. Структурно-функціональний склад поданих рівнів є, з одного боку, утворенням доволі стійким (згідно із принципом системності), але, з іншого боку, динамічним, що зазнає постійних вікових та ситуативних змін.

Рис. 2. Психологічна модель стресостійкості практичного психолога (складено автором)

Модель складається з трьох взаємопов'язаних блоків-рівнів, що опосередковують діяльність практичного психолога, спрямовану на протидію стресогенним агентам. Структурно-функціональний склад поданих рівнів є, з одного боку, утворенням доволі стійким – згідно із принципом системності, та, з іншого боку, динамічною, такою, що зазнає постійних вікових та ситуативних змін, тобто такою, що перебуває в розвитку. Ми також вважаємо за необхідне акцентувати увагу на тому, що стресостійкість психолога не є простою сумою цих чинників, а виступає як складна, гнучка система, що склалася в результаті їхньої взаємодії, із взаємодоповненнями і взаємними компенсаціями. Ця модель відображає загальні основи розвитку саногенного потенціалу, тоді як сутнісна характеристика функціонування представленої системи може мати різну спрямованість. Так, на думку Л. У. Кулікова, "характер подолання стресу залежить у першу чергу від активності особистості та її соціальної адаптованості". За твердженням А. А. Реана, необхідно розрізняти спрямованість активності ("назовні" або "всередину"), а також тип адаптаційного процесу (дійсна адаптація, псевдоадаптація або дезадаптація). Аналіз поданих вище положень дозволяє нам стверджувати, що тип адаптації пов'язаний із рівнем професійної майстерності майбутнього психолога. Відповідно і психологічні механізми стресостійкості, що відображають роботу всіх

їх рівнів (згідно із нашою моделлю), будуть також різні. Так, ми вважаємо, що в успішних психологів провідна роль у системі протидії стресу належить процесу дійсної (реальною) адаптації, яка полягає у продуктивному вирішенні педагогічних проблемних ситуацій і завдань. Тому що, як зазначає Л. В. Куліков, "активність особистості стає, передусім, як прагнення, потреба в самореалізації, розкриття своїх потенціалів і здібностей".

Емпіричне дослідження проводилося серед студентів I–III курсів (спеціальність 053 "Психологія") Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького.

Психологічна діагностика рівня тривожності за допомогою опитувальника Спілберґера – Ханіна показала, що більшість студентів мають високий рівень ситуативної тривожності (44 %) та помірний рівень особистісної тривожності (38 %). Особи, що належать до категорії високотривожних, схильні сприймати загрозу своїй самооцінці й життєдіяльності у великому діапазоні ситуацій і реагувати на них вираженням станом тривожності. Дуже висока тривожність прямо може бути пов'язана з наявністю невротичного конфлікту, емоційними зривами та із психосоматичними захворюваннями. Низька тривожність, навпаки, характеризує стан як депресивний, неактивний, із низьким рівнем мотивацій.

За допомогою Фрайбурзького особистісного опитувальника нами виявлено рівень невротичності, урівно-

важеності, емоційної лабільності респондентів. Шкала І (невротичність) характеризує рівень невротизації особистості. Найбільш загальними особливостями осіб із високими оцінками за шкалою "невротичність" є висока тривожність, збудливість у поєднанні зі швидкою виснаженістю. Виявлено, що більшість студентів мають високий та середній рівні невротичності (44 %). У разі високих значень фактора "невротичність", як і у випадку з чутливим типом нервової системи, особливістю якої є зниження порогів збудливості, чутливість підвищена. Унаслідок цього індивідуальні подразники легко викликають спалахи роздратування і збудження. Зазвичай тим функціям, які характеризуються підвищеною збудливістю, притаманні підвищена виснаженість і стомлюваність. Для осіб із низькими (28 %) та середніми оцінками (28 %) за фактором "невротичність" характерні спокій, невимушеність, емоційна зрілість, об'єктивність стосовно оцінки себе та інших людей, постійність у планах і уподобаннях. Вони не приховують від себе власних недоліків і промахів, не переймаються через дрібниці, відчують себе добре пристосованими, охоче підкоряються груповим нормам.

Шкала VI (урівноваженість) відображає стійкість до стресу. За результатами діагностики ми бачимо, що більшість респондентів мають середній рівень урівноваженості (46 %). Низькі оцінки за фактором "урівноваженість" указують на стан дезадаптації, тривожність, виражену дезорганізацію поведінки. Більшість студентів мають низький рівень емоційної лабільності (40 %). Низькі оцінки за фактором зустрічаються в осіб емоційно зрілих, які не схильні до фантазій, мислячих реалістично. У своїй поведінці вони керуються надійними, реально відчутними цінностями.

Відповідно до мети розвитку саногенного потенціалу особистості майбутніх психологів розроблено тренінгову програму "Розвиток саногенного потенціалу особистості: стресостійкість та тайм-менеджмент" на основі моделі стресостійкості. Метою програми є підвищення загального рівня саногенного потенціалу особистості. Особлива увага звертається на формування позитивного образу стресової ситуації, навчання когнітивному аналізу ситуації, прогнозування поведінки залежно від обставин, актуалізацію навичок довільної релаксації та напрацювання досвіду застосування прийомів і формул конструктивного реагування при вирішенні професійних завдань. Програма створена згідно із принципами концепції прискореного навчання (Accelerated Learning Theory) і використовує всі останні розробки у сфері методології навчання дорослих.

У результаті порівняння емпіричних даних після проведення корекційної роботи на основі реалізації програми зі стрес-менеджменту виявлено, що в експериментальній групі спостерігається збільшення кількості респондентів за показником пластичності у двічі (56 %), зміни у контрольній групі не є значними та обумовлені впливом артефактів попереднього тестування. Порівнюємо $T_{\text{емп.}}$ ($T_{\text{емп.}} = 101,5$) із $T_{\text{кр.}}$, який при рівні значущості $p = 0,05$ і $n = 50$ дорівнює 466. Приймаємо гіпотезу H_1 : істотність зрушень у типовому напрямі перевищує суттєвості зрушень у нетиповому напрямі. Таким чином, ми робимо висновок, що після проведення психокорекційних занять показники за шкалою "пластичність" змінилися у позитивний бік. Це говорить про те, що підвищився рівень гнучкості мислення й поведінки, здатності перемикатися з одного виду діяльності на інший. Знизилися показники за шкалою "емоційність". Тобто спостерігається підвищення ролі контролю над емоційними виявами у процесі реагування на різні події, що пов'язані із практичною діяльністю і спілкуванням із

людьми, підвищується роль когнітивного компоненту в сприйнятті стресогенного фактора. Порівнюємо $T_{\text{емп.}}$ ($T_{\text{емп.}} = 122$) із $T_{\text{кр.}}$, який за рівня значущості $p = 0,05$ і $n = 50$ дорівнює 466. Приймаємо гіпотезу H_1 : істотність зрушень у типовому напрямі перевищує суттєвості зрушень у нетиповому напрямі. Це говорить про те, що зменшився рівень відчуття невпевненості, тривоги, неповноцінності, занепокоєння із приводу роботи, чутливості до невдач. Після корекційної роботи знизився рівень ситуативної тривожності в експериментальній групі в 1,8 рази (52 % – домінуючий низький рівень). Порівнюємо $T_{\text{емп.}}$ ($T_{\text{емп.}} = 143$) із $T_{\text{кр.}}$, який за рівня значущості $p = 0,05$ і $n = 50$ дорівнює 466. Приймаємо гіпотезу H_1 : істотність зрушень у типовому напрямі перевищує суттєвості зрушень у нетиповому напрямі. Знизився рівень особистісної тривожності в експериментальній групі, домінуючий помірний рівень становить 52 %. Порівнюємо $T_{\text{емп.}}$ ($T_{\text{емп.}} = 120,5$) із $T_{\text{кр.}}$, який за рівня значущості $p = 0,05$ і $n = 50$ дорівнює 466. Приймаємо гіпотезу H_1 : істотність зрушень у типовому напрямі перевищує суттєвості зрушень у нетиповому напрямі. У результаті порівняння емпіричних даних до та після корекційної роботи виявлено значне зниження рівня невротичності у респондентів (домінуючий середній 44 % та низький рівні – 40 %). Порівнюємо $T_{\text{емп.}}$ ($T_{\text{емп.}} = 111$) із $T_{\text{кр.}}$, який за рівня значущості $p = 0,05$ і $n = 50$ дорівнює 466. Приймаємо гіпотезу H_1 : істотність зрушень у типовому напрямі перевищує суттєвості зрушень у нетиповому напрямі. У більшості респондентів після участі у тренінговій програмі спостерігається позитивна динаміка в процесі розвитку врівноваженості. Домінуючим в експериментальній групі після корекційного впливу виявлено високий рівень 956 %). Порівнюємо $T_{\text{емп.}}$ ($T_{\text{емп.}} = 140$) із $T_{\text{кр.}}$, який за рівня значущості $p = 0,05$ і $n = 50$ дорівнює 466. Приймаємо гіпотезу H_1 : істотність зрушень у типовому напрямі перевищує суттєвості зрушень у нетиповому напрямі. У результаті впровадження тренінгу на основі стрес-менеджменту знизився рівень емоційної лабільності у респондентів в експериментальній групі (домінуючий низький рівень – 48 %). Порівнюємо $T_{\text{емп.}}$ ($T_{\text{емп.}} = 182$) із $T_{\text{кр.}}$, який за рівня значущості $p = 0,05$ і $n = 50$ дорівнює 466. Приймаємо гіпотезу H_1 : істотність зрушень у типовому напрямі перевищує суттєвості зрушень у нетиповому напрямі.

Аналізуючи отримані результати, можна сказати, що психокорекційна програма сприяла підвищенню рівня емоційної стійкості та саногенного потенціалу майбутніх психологів. У студентів знизився рівень ситуативної та особистісної тривоги, зменшився рівень відчуття невпевненості, тривоги, неповноцінності, занепокоєння стосовно роботи, чутливості до невдач (відображає шкала "емоційність"), підвищився рівень гнучкості мислення й поведінки, здатності перемикатися з одного виду діяльності на інший (відображає шкала "пластичність").

Висновки та перспективи подальших досліджень. Професійна стійкість – це сукупність мотиваційних, емоційних, когнітивних і вольових властивостей, які об'єднуються в інтегровану систему. Вона забезпечується функціонуванням злагодженого механізму і зберігається за умови розвитку саногенного потенціалу особистості. Резерв професійної стійкості пов'язаний із налаштованістю цього механізму. Він визначається індивідуальним професійним досвідом фахівця, рівнем його працездатності та стресостійкості. Перспективами подальших досліджень у цій галузі є розробка та впровадження в систему підготовки майбутніх практичних психологів комплексу методів і технологій розвитку професійної стійкості в рамках практичних курсів "Практикум із групової психокорекції", "Коучинг".

Список використаних джерел

1. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: моногр. / В. М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
2. Крупник Е. П. Проблема психологической устойчивости. Психологические аспекты социальной нестабильности / под ред. Б. А. Сосновского. – М.: МПГУ, 1995. – С. 27–51.
3. Олійник О. О. Психологічний аналіз понять емоційної, психологічної та стресостійкості / О. О. Олійник // Вісн. Харків. ун-ту. – 2004. – № 617. – С. 96–100.
4. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
5. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2008. – 479 с.
6. Чудновский В. Э. К вопросу о психологической сущности устойчивости личности / В. Э. Чудновский // Вопросы психологии. – 1978. – № 2. – С. 23–34.

Reference

1. Krainiuk V. M. Psykholohiia stresostiikosti osobystosti : Monohrafiia / V. M. Krainiuk. – K. : Nika-Tsentr, 2007. – 432 s.
2. Krupnik E. P. Problema psikhologicheskoi ustoychivosti. Psikhologicheskie aspekty sotsialnoi nestabilnosti / Pod red. B. A. Sosnovskogo. – M. : MPGU, 1995. – S. 27–51.
3. Oliinyk O. O. Psykholohichniy analiz poniat emotsiinoi, psikhologichnoi ta stresostiikosti / O. O. Oliinyk // Visnyk Kharkivskoho universytetu. – Kharkiv, 2004. – № 617. – S. 96–100.
4. Platonov K. K. Struktura i razvitie lichnosti / K. K. Platonov. – M. : Nauka, 1986. – 255 s.
5. Rean A. A. Psikhologiya adaptatsii lichnosti / A. A. Rean, A. R. Kudashev, A. A. Baranov. – SPb. : Praim-Evroznak, 2008. – 479 s.
6. Chudnovskii V. E. K voprosu o psikhologicheskoi sushchnosti ustoychivosti lichnosti / V. E. Chudnovskii // Voprosy psikhologii. – 1978. – № 2. – S. 23–34.

Надійшла до редколегії 20.10.18

А. Варина, старш. препод.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Мелітополь

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ САНОГЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА КАК ФАКТОРА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ПСИХОЛОГА

Научная статья посвящена проблеме определения особенностей саногенного потенциала как фактора профессиональной устойчивости личности будущего психолога-практика. Актуальность проблемы определена условиями оптимизации личностно-профессионального становления будущих психологов-практиков, личностной зрелостью, интеграцией Я-концепции и развития саногенного потенциала личности, как аспектов профессиональной устойчивости, эффективной профессиональной самореализации и факторов сохранения психического здоровья личности. При анализе саногенного потенциала личности в психологической деятельности, на наш взгляд, следует опираться на системно-моделирующий подход. Описаны эффективность внедрения тренинговой программы "Развитие саногенного потенциала личности: стрессоустойчивость и тайм-менеджмент".

Ключевые слова: профессиональная устойчивость, стрессоустойчивость, саногенный потенциал, эмоциональная устойчивость, адаптация.

H. Varina, Sen. Teacher

Bogdan Khmelnytsky State Pedagogical University of Melitopol, Melitopol

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF SANOGENIC POTENTIALS A FACTOR IN THE PROFESSIONAL SUSTAINABILITY OF THE PERSONALITY OF THE FUTURE PSYCHOLOGIST

The scientific article is devoted to the problem of determining the characteristics of the sanogenic potential as a factor in the professional stability of the personality of a future psychologist-practitioner. The urgency of the problem is determined by the conditions for optimizing the personality-professional development of future practicing psychologists, personal maturity, the integration of self-concept and the development of a person's sanogenic potential as aspects of professional stability, effective professional self-realization and the factors of preserving a person's mental health. In analyzing the individual's potential for sanogenic potential in psychological activity, in our opinion, one should rely on a system-modeling approach. The effectiveness of the implementation of the training program "The development of the individual's potential for sanogenic potential: stress resistance and time management" is described.

Keywords: professional stability, stress tolerance, sanogenic potential, emotional stability, adaptation.

УДК 159.9.018

М. Величко, асп.

Хмельницький національний університет, Хмельницький

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФЕНОМЕНА МОБІНГУ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Розкривається феномен явища мобінгу як виду психологічного насильства у взаємовідносинах групи й особистості. Аналізуються теоретичні підходи до визначення феномена мобінгу та його форм.

Ключові слова: мобінг, булінг, агресія, насильство, жертва, провокація.

Феномен мобінгу належить до тих соціально-психологічних явищ, які завжди супроводжуються взаємодією групи та особистості. На сьогодні велика увага приділяється цьому феномену та пошуку наукової методології, яка б дозволила дати визначення мобінгу. Мірою вияву мобінгу є чинники, які ґрунтуються на стосунках свободи й залежності, відповідальності, певних соціальних очікуваннях і моделях поведінки, особистісних характеристиках тих, хто здійснює тиск та насильство над іншим.

Метою статті є розкриття суті та змісту феномена "мобінгу", основних характеристик і форм, теоретичних підходів до поняття тощо. Проблема мобінгу становить особливий науковий інтерес і потребує осмислення як самого явища в його сутнісних характеристиках, так і можливих адекватних шляхів його подолання. За останні десятиліття мобінг став предметом досліджень Х. Леймана, А. Ваніорек, Л. Ваніорек, Д. Ольвеуса, Р. Здибела, К. Клечка-Барана, Р. Поздзіка, А. Шалко-

вські. У сучасний період вивченням мобінгу займалися Т. Алексеєнко, О. Корабльова, І. Лагутіна, О. Матвійчук, А. Маренич, Н. Мехеда, О. Сердюк, О. Сорока, І. Філіпова, Є. Потапчук, О. Адамчук.

Поняття "мобінг" не є новим у контексті професійної діяльності, хоча останнім часом його значення конкретизувалося. Можна припустити, що мобінг у різних формах існує ще із часів відколи люди почали об'єднуватись у спільноти. Але вивчення явища відбувалось лише опосередковано в контексті колективу. Як науковий термін "мобінг" уперше ввів К. Лоренц у 1958 р. Він застосував англійське слово "mobbing" для характеристики поведінки деяких тварин щодо інших. Широкої популярності "мобінг" за кордоном отримав у 1960-ті роки після публікації статті шведського лікаря П. Хайнеманна, який порівнював жорстоку поведінку дітей стосовно інших дітей із агресивною поведінкою тварин і назвав це мобінгом [3].

Шведський психолог і вчений-медик Х. Лейман уперше дослідив це явище на робочих місцях у Швеції на початку 1980-х. Він назвав таку поведінку мобінгом та окреслив його як "психологічний терор", який включає систематично повторюване вороже й неетичне поводження одного або декількох людей, спрямоване проти іншої людини. За оцінками фахівців, найсуттєвішою характеристикою явища мобінгу є те, що він визначається тільки тоді, коли має неодноразові, а систематичні, регулярно повторювані вияви в поведінці та ставленні, які виходять за межі доброзичливих чи соціально схвалюваних норм. Слово "мобінг" походить від англійського "mob": 1) натовп, юрба; 2) голота, чернь; 3) ватага злодіїв; 4) нападати юрбою, оточувати, юрмитися, товпитися [7].

На початку 1990-х років дослідження мобінгу почали проводитись на міжнародному рівні. Британські острови стали новим оплотом цієї діяльності, виник сильний зв'язок між дослідженнями, які проводились в Об'єднаному королівстві, Ірландії та Скандинавських країнах. Вагомий внесок зробили П. К. Сміт та його колеги з Великої Британії, фахівці у дослідженні явищ, що споріднені мобінгу. Ними упроваджений проект "Sheffield", результати якого відображено у книгах та статтях, де здійснено аналіз масштабу проблеми та надано характеристику учнів, що задіяні у процес, пояснюються основні причини виникнення мобінгу (Smith, Sharp, 1994; Cowie, Jennifer, Sharp, 2003). Завдяки культурним зв'язкам Великої Британії та Ірландії з Австралією, К. Рігбі та П. Слі стали ключовими фігурами в галузі дослідження мобінгу в Австралії; їхнє дослідження, зокрема робота про взаємовідносини різних груп учнів, мають міжнародне значення (Rigby, 1997; Rigby, Slee, 1991, 1999). Д. Кросс (Crosset al., 2004) створила в м. Перте (Австралія) відому дослідницьку групу, яка займалась вивченням взаємозв'язку між мобінгом та проблемами зі здоров'ям його жертв. Дана група також розробила для вчителів та інших фахівців низку методик, які допомагають учням навчитись усвідомлювати і відчувати відповідальність за свої вчинки та бездіяльність [1, 8].

На початку 1990-х років до країн, у яких проводились дослідження мобінгу, приєдналась Канада (центр "La Marsh" та Йоркський університет в Торонто). Колеги на чолі з керівником Д. Пеплер описали соціальні процеси, які є передумовою для появи мобінгу (Pepler, Craig, 1995). Було розроблено профілактичні заходи та їх апробація, що є важливою частиною їх роботи (Pepler et al., 2004). У 2006 р. Д. Пеплер і В. Крейг розпочали роботу із "PREVNet", що протистояли насиллю спільнотою вчених, працівників сфери освіти та громадських організацій Канади. У США дослідженню мобінгу не надавалось достатньої уваги. Окремі науковці займались даною темою (Harachi, Catalano, Hawkins, 1999). Окремо зазначимо Японію, де увага суспільства до теми мобінгу з'явилась уже в середині 1980-х, саме тоді розпочались дослідження під керівництвом соціолога Є. Моріта з Осацького університету (Morita et al., 1999; Murakami, 1985).

В Італії вивчення мобінгу було запроваджене німецьким психологом праці Г. Еге, який був спеціалістом в індустріальних та робочих відносинах, а також учнем Х. Леймана. У 2001 р. він дав широке й деталізоване визначення, яке стверджує: "Мобінг – це війна на робочому місці, в якій через психологічне, фізичне або моральне насилля одна або більше жертв змушені виконувати волю одного або більше агресорів. Це насилля виражається шляхом частих і тривалих атак, що мають на меті завдати шкоди здоров'ю, каналам кому-

нікації, потоку інформації, репутації або професійності обраної жертви". [8]

Від першої статті П. Хайнеманна у 1969 р. та до сьогодні вивчення мобінгу пройшло шлях розвитку від локального дослідження до міжнародного та підвищило рівень обізнаності про це явище працівників сфери освіти, політиків та більшості людей.

Міжнародна дослідницька організація дійшла єдиного погляду щодо визначення мобінгу. Загальним для всіх визначень є опис мобінгу через негативні, ворожі чи агресивні дії (Olweus, 1993; Smith, 2005). Поняття "агресивні дії" чи "агресія" мають дуже важливий аспект – вони передбачають наявність наміру. Переважна кількість досліджень агресії визначають її як дію, що має своєю метою завдання шкоди (Buss, 1971; Smith, 2005). Мобінг, таким чином, має на меті тим чи іншим шляхом завдати шкоду жертві. Зазвичай у визначенні мобінгу зазначається, що він здійснюється групою осіб чи конкретною особистістю (у цьому основна відмінність такого розуміння мобінгу з точки зору П. Хайнемана). Він уважав, що мобінг за своєю суттю є груповим процесом, на що власне, вказує слово "mob" [12].

Проте, у міжнародних колах прийнято виходити з того, що мобінг може здійснюватись як однією, так і декількома особами (Smith, 2005). Відповідно, динаміка процесу відрізнятиметься й залежатиме від того чи йдеться про групу людей, чи про одну особу. Визначення також указує на систематичність дій, тобто на їхню регулярну повторюваність протягом певного часу (Olweus, 1993; Roland, 1989; Smith, 2005). Даний момент пов'язаний із деякими проблемами, оскільки окремий епізод може відповідати тій самій схемі, що й той, в якому дії повторюються (Roland, Vaaland, 1995). Саме для потерпілої сторони (жертви) важлива різниця між одноразовою подією та частими інцидентами. Адже окремий випадок, звичайно, може злякати, засмутити, викликати напругу. Але дії, які не припиняються і свідчать про цькування, впливають сильніше, змушуючи жертву відчувати, що так буде завжди [12].

Безперечно, обмеження, яке містить визначення, не свідчить про те, що можна ігнорувати чи применшувати значення окремих подій, воно лише підкреслює, що про факт мобінгу варто говорити тоді, коли йдеться про систематичні третирування.

Наступним важливим аспектом явища мобінгу є те, що між агресором і жертвою існує суттєва різниця у співвідношенні сил. Жертва мобінгу не може захистити себе фізично та морально. Важливість цього аспекту було підкреслено у 1983 р., коли в Норвегії було проведено першу в світі загальнонаціональну компанію, спрямовану на протидію мобінгу. Саме визначення мобінгу на конференції було сформульоване таким чином. Можна говорити про мобінг, чи цькування, коли один або декілька індивідів регулярно протягом тривалого періоду підлягають негативним діям з боку однієї чи декількох осіб. Людині, яка зазнає мобінгу, зазвичай нелегко себе захистити. Вона, як правило, відносно безпомічна (Olweus, Roland, 1983, с. 3). Сварка між приблизно рівними за співвідношенням сил особами не є мобінгом (Roland, 1989; Olweus, 1993). Даний аспект є центральним елементом різних визначень мобінгу (Farrington, 1993; Smith, 2005; Olweus, 1993; Roland, 1999) [1, 12].

Таким чином можна виокремити основні характеристики мобінгу: негативні дії з боку однієї чи декількох осіб щодо жертви; систематичність у виявах такої поведінки; суттєва відмінність у співвідношенні сил. Дані дії можуть набувати різних форм, але при цьому певна керівна схема зберігається. П. Хайнеманн описує фізичні вияви цькування таким чином. Переслідувачі (агре-

сори) використовують такі фізичні впливи: удари, штовхання, биття, захват та інші види фізичного примусу. У даній формі насилля існують чіткі гендерні відмінності. Так, хлопчики більшою мірою, ніж дівчатка, схильні використовувати засоби фізичного впливу (Smith et al., 1999). Частіше за все як хлопчики, так і дівчатка використовують вербальний вплив [1].

Найрозповсюдженішим способом цькування є знущання. Ідеться про такі слова, які роблять боляче, зазвичай, це негативні висловлювання про жертву. Найсильніший ефект спричиняє висміюючий коментар. Жертва мобінгу відчуває, що означає стати всезагальним посміховиськом, тому в такій ситуації нелегко себе захистити. Наступною формою мобінгу є ізоляція, яка є більш популярною серед дівчаток, ніж серед хлопчиків [там само]. Ізоляція має на меті витіснення людини із групи, без її волі. Відповідно, ізоляція передбачає, що жертва хоче бути з тим чи тими, хто її цькує. Жертва вливається у групу, або ж їй дають привід уважати, що вона своя, а потім позбавляють її ґрунту під ногами, за допомогою тонких і непомітних методів – погляду, насмішки тощо. Таким чином, не самотність як така, а зречення на самотність має пряме відношення до мобінгу.

Залучення людини до ролі жертви з використанням цих трьох форм мобінгу відбувається шляхом провокації (Roland, 1999). Сценарій провокації такий: здійснити певну дію стосовно іншого з метою викликати його реакцію, яку потім можна використати у власних інтересах. Початком провокації зазвичай служить обвинувачення в чомусь, що було здійснено раніше або тепер. Іншим способом є негативні висловлювання, які вказують на недоліки жертви, наприклад, у міркуваннях, зовнішності чи одязі.

В обох випадках провокатор шукає щось негативне і тримається за це. Наступним прийомом є спосіб викликати у людини незадоволення, наприклад здійснюючи щодо людини фізичні дії або перешкоджання його діяльності, унаслідок чого використовувати його реакцію. Метою даного прийому є пошук приводу для обвинувачення, у будь-якому випадку людина опиняється в ситуації, коли вона змушена реагувати. Умілий мобер намагатиметься інтерпретувати негативно будь-яку реакцію [4].

Якщо жертва залишатиметься пасивною, відповідно буде звинувачена провокатором у небажанні відповідати. Якщо жертва відповість, то зміст відповіді буде перекрученим і засвідченим як брехня чи невихованість. Відповідно таким чином створюється привід для нового обвинувачення і наступної зустрічі при нагоді, мобер використає даний привід і жертва опиниться у пастці. Відповідно механізм втягування – провокація, часто застосовується під час фізичного цькування та вербальних насмішок. Даний підхід може бути використаний для реалізації ізоляції.

Наступним компонентом усіх основних форм мобінгу є погрози. Часто черговий випадок цькування закінчується обіцянками жертві та один одному, що "обов'язково повернуться". Мобери можуть просто погрожувати жертві чи передавати свої погрози через інших. Дана поведінка посилює тиск на жертву.

Х. Лейман вважає, що мобінг наявний, коли хоча б раз у тиждень жертва відчуває утиск у будь-якій формі протягом шести місяців і більше. Він структурував своє визначення мобінгу у вигляді анкети, до якої включив 45 мобінг-дій, серед яких найрозповсюдженішими є такі: 1) розмови про когось поза очі; 2) погляди та жести з упередженням; 3) уникнення та вихід із контакту за допомогою невербальних натяків; 4) несправедлива або образлива оцінка продуктивності; ігнорування людини; 5) розповсюдження пліток і постійна критика роботи; 6) обмеження керівниками можливості висловлюватись; 7) сумніви у прийнятих об'єктами рішеннях; 8) доручення завдань, які виходять за межі можливос-

тей об'єкта; 9) насмішки над об'єктом; припинення розмов із ним; 10) постійне перебивання; обмеження колегами можливості висловлюватись; 11) заборона розмовляти із собою; 12) крик, гучні зауваження; 13) висловлення підозри в тому, що людина психічно хвора; примус до виконання принизливої роботи; 14) усні погрози; 15) доручення беззмисловних виробничих завдань; 16) постійне доручення нових завдань; 17) доручення принизливих виробничих завдань; 18) заборона колегам розмовляти з об'єктом; 19) критика політичних поглядів об'єкта; 20) постійна критика особистого життя; позбавлення виробничих завдань тощо [7].

Термін "мобінг" застосовується у тих випадках, коли йдеться про приниження та цькування людини в колективі (від англ. дієслова *to mob* – грубити, нападати групою, натовпом, цькувати). Форма психологічного насилля у вигляді цькування співробітника в колективі з метою його подальшого витіснення. Виявляється мобінг у вигляді психологічного пресингу колеги, що відбувається протягом довгого часу і містить негативні висловлювання, безпідставну критику на адресу співробітника, його соціальну ізоляцію, розповсюдження про людину неправдивої інформації [3].

"Мобінг – це особлива форма агресії. Під мобінгом розуміють конфліктну комунікацію на роботі між колегами чи керівниками та співробітниками. У даній ситуації виснажена людина поступається, і при цьому вона систематично й часто зазнає цькування з боку однієї чи декількох людей. Метою та результатом такого цькування (відкрито чи приховано) є виключення людини із трудових відносин" [4].

Так, К. Колодеєв, німецьким дослідником явища мобінгу, у працях представлені п'ять сфер, у яких можуть виникати мобінг-дії (зони мобінгу): 1) комунікативні нападки (постійне перебивання співбесідника, крик та лайка, безперервна критика роботи й особистого життя, усні та письмові погрози, терор по телефону і т. п.); 2) загроза соціальним відносинам (ізолювання об'єкта від таких соціальних відносин, як сусідство, робота, побут); 3) загроза соціальному авторитету (розповсюдження пліток про сім'ю, стиль життя, погане здоров'я, у т. ч. психологічне, що передбачає втрату працездатності і т. д.); 4) зазіхання на якість професійної та життєвої ситуації (позбавлення будь-якого заняття на робочому місці, надання принизливих завдань, розподіл беззмисловних завдань тощо); 5) згубний вплив на здоров'я (довготривалий мобінг шкідливий для психічного та фізичного здоров'я) [9].

Міжнародна організація праці (МОП) під психічним терором на робочому місці розуміє "образливе, мстиве, жорстоке, злостиве або принизливе поведіння з окремою особою або групою працівників, що охоплює колективний пресинг (*ganging up*) або мобінг проти обраного працівника, який стає об'єктом психічного тиску" [9].

Допомога працівникам у боротьбі із психологічним насиллям та активне протистояння мобінгу стали метою діяльності багатьох організацій, однією з таких є МОП. У доповіді, що була озвучена в червні 2006 р. у Женеві (дослідницька діяльність МОП здійснюється в Міжнародному бюро праці), зазначалося, що в Німеччині із 2002 р. жертвами групового приниження, знущань, дискримінації стали 800 тис. працівників, в Англії та Уельсі за період із 2002 по 2003 рр. сталося 849 тисяч випадків. Жертвами мобінгу стають представники різних видів діяльності. Так, у Франції найбільше актив агресії, де мав місце й мобінг, відбувається стосовно працівників транспорту, у тому числі таксистів. Їхня кількість зростає. Як виявили дослідження, жертвами мобінгу частіше стають представники расових, етнічних, релігійних меншин, особи, які мають фізичні та психологічні відхилення [6].

Загалом, як засвідчує аналіз міжнародного та вітчизняного досвіду, а також відомих конкретних ситуацій, проблема мобінгу є надзвичайно складною для подолання, оскільки набуває розголосу тільки у крайніх своїх виявах, а в інших випадках є достатньо прихованою, такою, що, як правило, не виноситься за межі соціальної групи чи колективу. Це пояснюється стереотипними соціальними установками щодо небажаності оприлюднювати внутрішню інформацію та звинувачення самої жертви в поганому ставленні до неї.

Проте все ж існує міжнародний досвід законодавчого попередження й подолання такого явища. Наприклад, у Німеччині, Франції та Швеції вже прийняті закони, які захищають від мобінгу, зокрема моральних і сексуальних переслідувань на робочих місцях. В інших європейських країнах також розробляються подібні законопроекти. Характерним для них є те, що відповідальність за мобінг на робочих місцях несе насамперед керівництво підприємства чи установи.

В Україні на сьогодні діє низка законів із протидії насилля над дітьми. Зокрема, у жовтні 2018 р. Верховна Рада України ухвалила законопроект, спрямований на протидію булінгу в навчальних закладах, який передбачає внесення змін до Закону про освіту, де з'явиться визначення булінгу та потенційний розмір штрафів за здійснення насилля. Профілактикою мобінгу та булінгу в шкільному середовищі та групах ровесників можуть стати довірливі стосунки школярів із батьками, оскільки, із різних причин, дітям важко вийти зі складних ситуацій, конфліктних відносин, які склалися з однокурсниками, зрозуміти потенційні ризики та їх причини.

Межею вияву агресії колективу до одного з учнів є позбавлення власної гідності, психічного й фізичного здоров'я, створення негативних моментів із загрозою життю індивіда, оскільки життя, здоров'я і право на честь є найвищими цінностями, які офіційно оберігаються Конституцією України, Декларацією про права дитини, Конвенцією про права дитини, різними законами й кодексами. Хартія Європейського союзу про основні права закріплює недоторканність людської гідності та гарантує індивіду право на особисту фізичну та психічну цілісність (Стаття 1) [10].

Актуальними напрямками дослідження проблеми мобінгу є профілактика його виявів у різних типах колективів (трудовому, дитячому, учнівському тощо), пошук ефективних форм роботи із жертвами цькування, суб'єктами мобінгу, формування толерантної корпоративної культури тощо.

Список використаних джерел

1. Бельх-Силаев Д. В. Проблема моббинга в работах зарубежных исследователей / Д. В. Бельх-Силаев // Юридическая психология. – 2008. – № 1. – С. 46–48.
2. Сорока О. В. Сутність, наслідки та профілактика мобінгу у трудових колективах / О. В. Сорока // Сборник научных трудов SWorld : Материалы международной научно-практической конференции "Современные направления теоретических и прикладных исследований-2013". – Одесса, 2013. – Вып. 1. – Т. 32. – С. 32–38.

М. Величко, асп.

Хмельницький національний університет, Хмельницький

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ФЕНОМЕНУ МОББИНГА В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Раскрывается феномен явления моббинга как вида психологического насилия во взаимоотношениях группы и личности. Теоретические подходы к феномену моббинга и его форм.

Ключевые слова: моббинг, буллинг, агрессия, насилие, жертва, провокация.

М. Velichko, post-graduate

National University of Khmelnytskyi, Khmelnytskyi

THEORETICAL APPROACHES TO THE PHENOMEN ON OF MOBBING IN MODERN PSYCHOLOGICAL LITERATURE

The article reveals the phenomenon on of the mobbing as a form of psychological violence in relations between the group and the individual. Theoretical approaches to the definition of the phenomenon on of mobbing and its forms.

Keywords: mobbing, bullying, aggression, violence, victim, provocation.

3. Кириленко М. Мобінг / М. Кириленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/mobbing.html>.

4. Коляда Т. А. Мобінг у трудових (службово-трудових) відносинах: до постановки проблеми / Т. А. Коляда [Електронний ресурс] // Вісн. Харків. нац. ун-ту внутрішніх справ. – 2010. – № 2 (49). – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnus/2010_49_49/35.pdf.

5. Кравцова Ю. А. Проблема моббинга в зарубежной юридической психологии (на примере концепции Х. Леймана) / Ю. А. Кравцова, П. И. Каратаев / Воронежский институт МВД России. – 2006. – № 1(26). – С. 177–181.

6. Лягутина І. В. Мобінг на робочому місці: правовий аспект / І. В. Лягутина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v57/18.pdf>.

7. Leymann Heinz [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.mobbingportal.com/leymann.html>.

8. Матеріали конгресу "Покращення організаційного добробуту та розвиток протидії психосоціальним ризикам" // Міжнародна економіка. НУХТ. – 2012. – Режим доступу: bubook.net/book/43-materiali-kongresu-pokrashchennya-organizacijnogogo-dobrobutu-ta-rozvitok-protidii-psixosocialnim-rizikam.

9. Мобінг як несприятливий соціальний фактор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cpo.stu.cn.ua/Oksana/posibnik/530.html>.

10. Європейська соціальна хартія. ETS № 163 // ВВР України. – 2007. – № 51.

11. Mikkelsen B. Some Rules Kids Won't Learn in School / Barbara Mikkelsen, David P. Mikkelsen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.snopes.com/politics/soapbox/schoolrules.asp#42xzmhGEFzf92mR.99>.

12. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem [Електронний ресурс] / D. Olweus. – 2001. – Режим доступу: <http://www.oecdobserver.org>.

Reference

1. Belykh-Silaev D. V. Problema mobbinga v rabotakh zarubezhnykh issledovatelei / D. V. Belykh-Silaev // Iuridicheskaja psikhologija. – 2008. – № 1. – С. 46–48.

2. Soroka O. V. Sutnist, naslidky ta profilaktyka mobbinhu u trudovykh kolektyvakh / O. V. Soroka // Sbornik nauchnykh trudov SWorld. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii "Sovremennye napravleniia teoreticheskikh i prikladnykh issledovanii-2013". – Vyp. 1. – T. 32. – Odessa, 2013. – С. 32–38.

3. Kyrylenko M. Mobinh / M. Kyrylenko [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/mobbing.html>.

4. Koliada T. A. Mobinh u trudovykh (sluzhbovo-trudovykh) vidnosynakh: do postanovky problemy / T. A. Koliada [Elektronnyi resurs] // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnushnich sprav. – № 2(49). – 2010. – Rezhym dostupu: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnus/2010_49_49/35.pdf.

5. Kravtsova Iu. A. Problema mobbinga v zarubezhnoi iuridicheskoi psikhologii (na primere kontseptsii Kh. Leimana) / Iu. A. Kravtsova, P. I. Karataev / Voronezhskii institut MVD Rossii. – № 1(26). – 2006. – С. 177–181.

6. Lahutina I. V. Mobinh na robochomu misti: pravovyi aspekt / I. V. Lahutina [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.apdp.in.ua/v57/18.pdf>.

7. Leymann Heinz [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.mobbingportal.com/leymann.html>.

8. Materialy konhresu «Pokrashchennia orhanizatsiinoho dobrobutu ta rozvytok protydii psykhosotsialnym ryzykam» // Mizhnarodna ekonomika. NUKhT, 2012 r. Rezhym dostupu: bubook.net/book/43-materiali-kongresu-pokrashchennia-organizacijnogogo-dobrobutu-ta-rozvitok-protidii-psixosocialnim-rizikam.

9. Mobinh yak nespriyatlyvyi sotsialnyi faktor [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://cpo.stu.cn.ua/Oksana/posibnik/530.html>.

10. levropeiska sotsialna khartiia. ETS № 163 // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2007. – № 51.

11. Mikkelsen B. Some Rules Kids Won't Learn in School / Barbara Mikkelsen, David P. Mikkelsen. – [Elektronnyi resurs]. – Режим доступу: <http://www.snopes.com/politics/soapbox/schoolrules.asp#42xzmhGEFzf92mR.99>.

12. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem [Elektronnyi resurs] / D. Olweus. – 2001. – Режим доступу: <http://www.oecdobserver.org>.

Надійшла до редколегії 01.11.18

УДК 159.964.22

М. Дергач, д-р пед. наук, доц.
Запорізький національний технічний університет, Запоріжжя**ПЛЕЙБЕК-ТЕАТР У СИСТЕМІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ***Розкриваються особливості плейбек-театру як психодраматичної техніки, здійснюється аналіз існуючої на сьогодні практики використання плейбек-театру в системі соціалізації та ресоціалізації.**Ключові слова: психодрама, паратеатральні системи, плейбек-театр, соціалізація, ресоціалізація, особистість.*

Актуальність. Соціалізація, як процес перетворення індивідуума на людину, яка не тільки вміє продуктивно жити в сучасному світі, а й активно впливає на суспільство, реалізовує свої потенції, творчі здібності, є невід'ємною умовою формування особистості. Як показує історія, у кожний період цивілізаційного розвитку людства процеси взаємодії індивідуума із соціальним середовищем були складними і неоднозначними, проте сучасний етап відрізняється особливою складністю. Глобальні процеси, темпи змін, що охопили майже всі сфери життя, впливають і на процеси соціалізації, особливо вторинної. Так, відкритість соціальних просторів, домінування глобальних цінностей і орієнтирів над локальними, кардинальна модифікація стійких структур соціальної свідомості та поведінки, гібридизація культури, доступ до інформації всіх категорій населення детермінують необхідність постійної соціалізації людини.

Ф. Гіддінгс до засобів соціалізації людини відносить сім'ю, "групу рівних", систему освіти, працю, церкву, засоби масової інформації. На нашу думку, мистецтво також є потужним засобом соціалізації. Сьогодні спостерігається тенденція поєднання мистецтва з різними сферами життя людини, галузями науки, практики тощо. Така тенденція існує і у психології: у межах психодрами розвиваються нові паратеатральні системи, зокрема плейбек-театр.

Мета статті – визначити й обґрунтувати можливість застосування плейбек-театру в системі психологічного супроводу процесів соціалізації та ресоціалізації особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціалізації особистості є однією з найбільш досліджуваних різними галузями сучасної науки. У межах наших наукових пошуків важливими є такі положення. Інтерналізація особистістю норм поведінки відбувається через соціальну взаємодію людей (Г. Тард, Т. Парсон, А. Бандура, Дж. Кольман); соціалізація як процес "розвитку соціальної природи чи характеру" людини відбувається і стихійно, і за "свідомим планом" (Ф. Гіддінгс); соціалізація відбувається послідовно шляхом засвоєння індивідом соціального досвіду певної системи соціальних ролей і культури (С. Кон, М. Мід, Е. Еріксон, Л. Віготський), сутність соціалізації полягає у пристосуванні до суспільного середовища, із "кристалізацією" індивідуальності кожної людини (Дж. Дьюї, В. Кукартц), соціалізація є динамічним процесом, спрямованим на сублімацію конфліктів особистості й суспільства (Т. Парсонс); соціалізація – це безперервна адаптація живого організму до реального оточення, формування здатності передбачити реакції інших людей і пристосуватися до них (Т. Шибутані); соціалізація є прийняттям особистістю переконань, цінностей і норм вищого чи нижчого статусу, характерних для групи членства, де особистість перебуває (Д. Креч, Д. Крагфілд, Е. Балачей); соціалізація осмислюється як процес комунікативних взаємодій, у ході яких індивід бере на себе ролі інших, формуючи своє "Я" (Дж. Мід, Ч. Кулі, Дж. Морено, І. Лінтон, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, О. Реан); соціалізації – це результат "соціального навчання" (Э. Торндайк, Дж. Уотсон, А. Бандура, У. Бронфенбреннер, Д. Доллард, Дж. Міллер, Дж. Роттер, Е. Толмен,

Р. Уолтере, К. Халл.); соціалізація визначається як процес розвитку моральної свідомості, засвоєння норм і правил соціального життя (Л. Колберг); соціалізація – це набуття людиною (тобто формування сфери свідомості в її психічній системі) соціогенних параметрів (соціогенних потреб, соціальних настанов, рис характеру, компетентності й інших) під соціальним впливом для уможливлення її життєдіяльності як особистості в соціальних структурах різних соціальних інституцій (В. Циба) та інші підходи. Отже, поділяючи наведені наукові погляди, узагальнимо, що соціалізація, як необхідний для людини процес взаємодії із зовнішнім світом, виявляється в засвоєнні та привласненні соціального досвіду з метою продуктивного функціонування в ньому й конструювання образу загального і власного світу (як частки загального), що дозволяє людині проживати життя, зберігаючи індивідуальність і творчо впливати на навколишній світ. У межах цього положення плейбек-театр як технологія паратеатральної системи драматерапії є актуальною на будь-якому етапі соціалізації особистості або як засіб у механізмах соціалізації.

Плейбек-театр на сьогодні ще не отримав глибокого наукового осмислення, проте науково-методичні, практичні аспекти створення плейбек-театру, розігрування перформансів для різних соціальних груп, висвітлені у працях Д. Салас, Є.О. Загряжської, В.В. Савінова, можуть бути важливими для наукового розуміння ролі та місця плейбеку в процесах соціалізації особистості [3; 4; 5].

Результати теоретичного аналізу. Назва "плейбек-театр" належить і до методу соціально-психологічного впливу людини, і до групи людей, які його практикують. Плейбек-театр належить до паратеатральних систем терапевтичної спрямованості [1, 21]. Паратеатральність розуміється як використання театру не з метою втілення художнього задуму чи естетичного переживання, а із "суто практичних" міркувань, у нашому випадку – з метою гармонізації внутрішнього світу людини, її психологічного стану, активізації внутрішніх психічних ресурсів для соціалізації тощо.

Плейбек-театр – це оригінальна форма театральної імпровізації, у якій люди розповідають про реальні події зі свого життя, а потім спостерігають, як ці розповіді втілюються акторами у сценічному дійстві. Плейбек-театр проходить у вигляді перформансів, де навчена група акторів розіграє історію оповідача. Завершується таке розігрування зверненням до оповідача за питанням, чи схоже розігране дійство на його історію. Залежно від психологічної ситуації, що склалася під час розігрування, завершуватися показ історії може у двох варіантах: оповідачу пропонують уточнити, що саме необхідно змінити у грі акторів, і далі пропонують переглянути відкоригований варіант; в іншому випадку – оповідачу пропонують приєднатися до акторів і зіграти свою історію, тим самим змінивши її психоемоційне та смислове значення для себе.

Соціально-психологічний зміст плейбек-театру дуже глибокий: під час розповіді й подальшого розігрування історії у комунікацію учасників перформансу (глядачі, оповідач, актори, кондактор) включаються послання і цінності, які можуть незбігатися, бути протилежними,

але вони важливі, цінні й достойні для сценічного втілення. Такий принцип плейбек-театру має значний терапевтичний ефект.

Наступний важливий аспект плейбек-театру – це створення простору розуміння між людьми. Під час перформансу люди розповідають свої власні історії та в ході спостереження за розігруванням акторами плейбек-театру цих історій можуть краще зрозуміти один одного. Розуміння є базовим процесом, який допомагає людям досягти гармонії із собою, з іншими, зі світом у цілому.

Наступним важливим положенням є те, що плейбек дозволяє людям краще зрозуміти події свого життя, події, які вже відбулися в житті, і тим самим краще побудувати майбутнє. Відбувається це завдяки тому, що люди розповідають про події життя, властї переживання та враження, що призводить до підсилення рефлексивних здібностей і є засобом побудови Я-концепції. Дж. Салас зазначає: "Нам необхідні історії для побудови нашого життя" [5, 18].

Плейбек-театр сприяє розвитку толерантності до соціальних відмінностей, прийняття іншого з усіма його особливостями, цінностями. Завдяки йому ми вчимося слухати розуміти інших, адже у перформансі головне – розповідь глядача, утілення якої в дійство неможливе без уважного сприймання.

Безумовно важливим моментом у перформансі є інтерв'ювання оповідача. Це завдання покладається на контактора – людину, яка, як диригент в оркестрі, керує всім процесом. Його завдання полягає в тому, що під час діалогу з оповідачем максимально чітко з'ясувати відчуття, які були в оповідача на час розгортання події, вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на її перебіг, значення події для оповідача. Таке детальне опитування дозволяє всім учасникам перформансу чітко уявити те, про що йдеться в розповіді, акторам – отримати "матеріал", який буде втілюватися у дійстві, оповідачу осмислити окремі епізоди свого життя, виявити їхній вплив на сьогоднішнє, глядачам відчувати спорідненість, знайти подібне у своєму житті й тим самим розвинути емпатію та асоціативне мислення. Отже, ми можемо говорити,

що плейбек-театр "учить" людей досліджувати життєві смисли і значення, які зберігаються в нашому досвіді, знаходити їм виправдання, поважати, переносити досвід інших у власний, тобто бути у діалозі із самим собою та з іншими людьми.

У плейбек-театрі існує певний ритуал, повага до кожного оповідача, зацікавленість його історією, підтримка й розуміння важливості для учасників перформанса всього, що відбувається, прийняття різних думок, які висловлюються оповідачами, створення умов, у яких люди переосмислюють ставлення до себе, один до одного, соціального оточення тощо. У ході розігрування плейбеку у глядачів розгортаються глибокі рефлексивні процеси (внутрішній діалог, активне слухання історій оповідачів, осмислення й зіставлення чужих історій із власним соціальним і психологічним досвідом), що підводить їх до того рівня відкритості, який необхідний для діалогу в середині суспільства, для розуміння і включення в сучасні суспільні процеси тощо.

Зовнішньо плейбек виглядає доволі просто: оповідач висвітлює подію зі свого життя і актори її втілюють власною грою. Проте головні процеси відбуваються у психіці учасників перформансу – пригадування подібних історій, асоціації з історіями із власного життя, ідентифікація з учасниками подій, які розігрують актори плейбеку. Усі ці процеси супроводжуються думками, емоціями, бажаннями та спонуканнями, які допомагають людині осмислити щось нове, відкрити для себе нову реальність, створити нові шляхи побудови власного майбутнього тощо.

Важливою особливістю плейбек-театру є те, що низка історій оповідачів, як правило, приводить до позитивного гуманістичного завершення перформансу, що дозволяє учасникам уявити образ благополучного життя.

Плейбек-театр має широке застосування в соціумі. Так, Є. О. Загряжська зазначає: "Плейбек-театр може бути гнучко пристосований до різних потреб суспільства" [3, 9]. Визначимо у вигляді схеми можливі напрями використання плейбек-театру у процесах соціалізації та ресоціалізації (див. рис. 1)

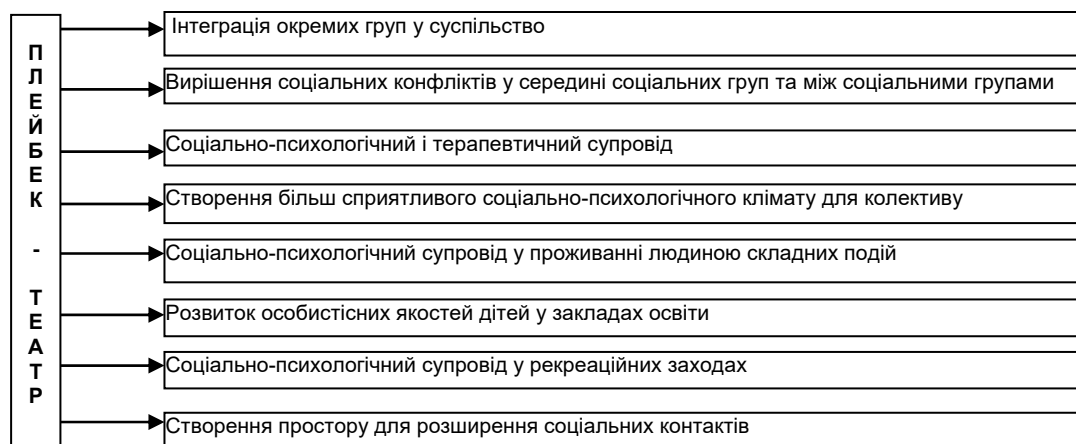

Рис. 1. Напрями застосування плейбек-театру в процесах соціалізації

Розглянемо детальніше зміст і напрямки застосування плейбеку.

1. *Соціальна інтеграція окремих підгруп у суспільство.* У багатьох країнах світу, і в Україні, зокрема, плейбек використовується у психологічному супроводі роботи з мігрантами й емігрантами, а також біженцями з метою поєднання цих категорій людей із корінним населенням [7]. Також доречними будуть перформанси в ситуаціях вирішення конфліктів між окремими соціальними групами. У цій ситуації він дає можливість лю-

дям висловитися і бути почутими, тим самим досягти примирення [6].

2. *Соціально-психологічна адаптація особистості.* На жаль, поки що не проведено ґрунтовних досліджень у цьому напрямі, проте існують окремі спостереження Л.І. Литвиненко, яка зазначає, що під впливом плейбек-театру спостерігаються зміна настанов та моделей поведінки дітей "групи ризику", покращується соціально-психологічна адаптація, стабілізація й поступове зниження виявів асоціальної та антисоціальної поведінки.

3. *Соціально-психологічний і терапевтичний супровід людей*, які перебувають в емоційно-психологічній нормі. Цей напрям характеризується тим, що в учасників перформансу відбувається розрядка накопичених емоцій, осмислення та реагування на власні почуття, завершення гештальту. Також відбувається осмислення прихованих аспектів події з подальшим формуванням нових смислів та ставлень і до самої події, і до себе, і до інших її учасників.

4. *Створення більш сприятливого соціально-психологічного клімату для колективу*. За кордоном плейбек-театр використовується для обговорення поглядів, переживань працівників, пропозицій щодо реорганізації виробництва, зміни способів роботи, вирішення виробничих конфліктів, згуртування колективу, створення довіри між працівниками, уміння вибудувати діалог.

5. *Соціально-психологічний супровід у проживанні людиною складних подій*. Плейбек-театр використовується як один із методів допомоги у переживанні індивідуальних та колективних травм, наслідків техногенних і природних катастроф. Він може застосовуватися в соціалізації груп людей, які мають певні проблеми. Так існує практика розігрування перформансів плейбек-театру в групах людей із обмеженими можливостями, невротичними і, навіть, психотичним рівнем розладів, серед осіб, які тимчасово позбавлені волі.

6. *Розвиток особистісних якостей дітей у закладах освіти*. залучення до перформансів плейбек-театру дітей шкільного віку допомагає розвинути такі якості, як упевненість, сміливість працювати на публіці, емоційну гнучкість, експресивність, рефлексію, емпатію, фізичну розкутість, відкритість, толерантність до людського різноманіття, відповідальність, навички спілкування, уміння домовлятися та вирішувати суперечки й конфлікти. Із досвіду Китаю, США, Австрії відомо, що за допомогою плейбек-театру в середовищі школярів проводиться профілактика упереджень, дискримінації та агресивності.

7. *Соціально-психологічний супровід людей у рекреаційних заходах*. У психології сьогодні наголошується на важливості для людини дотримуватися життєвого балансу: вірно установлювати баланс між різними сферами життя, приділяти достатню увагу відпочинку (рекреації). У цьому аспекті плейбек-театр широко застосовується в зарубіжних країнах у різних святкових заходах: дні народження, ювілеї, корпоративні свята, весільні церемонії тощо.

8. *Плейбек-театр як засіб створення простору для розширення соціальних контактів*. Зміст цього напряму пов'язаний із тим, що перформанс плейбек-театру – це публічний відкритий захід, який відвідують зовсім різні за соціально-демографічними показниками люди, якщо не завжди можуть знати один одного. Унаслідок специфіки плейбек-театру по закінченню перформансу утворюється така атмосфера, у якій люди відчувають легкість у спілкуванні, можливості подружитися тощо.

Отже, у ракурсі розуміння плейбек-театру як засобу соціалізації виокремлюємо таке:

1. Плейбек-театр можна віднести до мезофакторів соціалізації, якщо він використовується у великих спільнотах, міжнародних проєктах; до мікрофакторів, якщо плейбек-перформанси розігруються в сімейних групах, на виробництві, закладах освіти тощо.

2. Плейбек-театр і як видовище, і як практика може використовуватися як засіб значного впливу на психологічні та соціально-психологічні механізми соціалізації.

По-перше, перформанс плейбек-театру – це яскраве, захоплююче видовище, яке супроводжується емоційним сплеском. Такі емоції є доволі сильними і стійкими, це впливає на процес сприйняття образів та відчуттів, які виникають під час розігрування історій оповідача.

По-друге, у ході розігрування розповіді учасники перформансу мають можливість пережити наново або переосмислити певні емоції, емоційні стани, які залишилися в їхньому психічному досвіді, і тим самим розширити власний ресурс.

По-третє, у ході розповіді важливої історії та подальшого споглядання за її розігруванням, учасники перформансу мають можливість переосмислити цю ситуацію, відкоригувати такі механізми соціалізації, як екстенціональний натиск, наслідування, ідентифікація і т. п.

По-четверте, мистецький і психологічний простір плейбек-театру – це суцільна рефлексія, тож кожний учасник перформансу веде внутрішній діалог, споглядаючи за розгортанням історії оповідача, оцінює моделі поведінки, приймає або відкидає певні цінності чи стереотипи.

По-п'яте, розігрування реальний "живих" історій у плейбек-театрі значно впливає на формування та корекцію таких важливих для соціалізації почуттів людини, як провина і сором.

3. За допомогою плейбек-театру можна здійснювати вплив на такі соціально-педагогічні механізми соціалізації людини, як:

- усвідомлення, переосмислення норм поведінки, поглядів, стереотипів, що були неусвідомлено сформовані у людини шляхом традиційних механізмів соціалізації;

- розширення або корекція досвіду соціально прийнятної поведінки, виконання соціальних норм, які забезпечуються інституціональними механізмами соціалізації;

- у межах стилізованого механізму соціалізації плейбек дає можливість людині глибше і точніше зрозуміти морально-психологічні риси та поведінку людей певного віку, соціально-культурного прошарку, професійної належності тощо;

- підвищити ефективність спілкування людини із суб'єктивно значущими для неї особами (міжособистісний механізм соціалізації).

4. Ураховуючи специфіку плейбеку як театру глядацьких історій, можемо стверджувати, що він має важливе значення саме у ресоціалізації особистості, яка набула певного життєвого і соціального досвіду, сформувала настанови і стереотипи.

Висновки. Отже, підсумовуючи викладений матеріал, зазначаємо, що плейбек-театр як паратеатральна система драматерапії є цікавим і важливим засобом соціалізації та ресоціалізації особистості, може використовуватися у будь-якій групі людей з метою вирішення проблем широкого спектру.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні ставлення глядацької аудиторії до перформансів плейбек-театру, пошуку засобів виразності акторів, впливу плейбеку на дитячу аудиторію.

Список використаних джерел

1. Валента М. Драматерапія : пер. с чешск. / М. Валента, М. Полинек. – М. : Когито-Центр, 2013. – 208 с.
2. Гудыменко Т. С. Плейбек-театр как способ гармонизации межличностных отношений / Т. С. Гудыменко // Психодрама и современная психотерапия. – № 1-2. – 2012. – С. 112–116.
3. Загряжская Е. А. Что такое плейбек-театр / Е. А. Загряжская // Арт-Терапия. – № 1(5). – 2015. – С. 6–11.
4. Савінов В. В. Інтерактивний психологічний театр як засіб профілактики та подолання стресових ситуацій / В. В. Савінов // Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій : навч. посіб. ; за наук. ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2011. – С. 189–208.

5. Салас Д. Играем реальную жизнь в плейбек-театре / Д. Салас / пер. с англ. – М. : Когито-Центр, 2009. – 159 с.

6. Чанг Н. Х. Применение плейбек-театра и экспериментального обучения для снижения предубеждений и дискриминаций со стороны подростков в отношении уличных бродяг Гонконга / Н. Х. Чанг // Арт-Терапия. – № 1(5). – 2015. – С. 25–32.

7. Ченг Сео Ви М. Истории о миграции и интеграции в Сингапуре, увиденные в плейбек-театре / М. Ченг Сео Ви // Арт-Терапия. – № 1(5). – 2015. – С. 14–24.

Reference

1. Valenta M. Dramaterapiia. Per. s cheshsk. / M. Valenta, M. Polinek. – М. : Kogito-Tsentr, 2013. – 208 s.

2. Gudymenko T. S. Pleibek-teatr kak sposob garmonizatsii mezhluchnostnykh otnoshenii / T. S. Gudymenko // Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiia. – № 1-2. – 2012. – С. 112–116.

3. Zagriazhskaia E. A. Chto takoe Pleibek Teatr / E. A. Zagriazhskaia // Art-Terapiia. – № 1(5). – 2015. – С. 6–11.

4. Savinov V. V. Interaktyvnyi psikhologichnyi teatr yak zasib profilaktyky ta podolannia stresovykh sytuatsii / V. V. Savinov // Profilaktyka porushen adaptatsii molodi do povsiakdennykh stresiv i kryzovykh zhyttievnykh sytuatsii : navch. posib. / Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii; za nauk. red. T. M. Tytarenko. – К. : Milenium, 2011. – С. 189–208.

5. Salas D. Igraem realnuiu zhizn v Pleibek-teatre / D. Salas / Per. s angl. – М. : Kogito-Tsentr, 2009. – 159 s.

6. Chang N. Kh. Primenenie Pleibek Teatra i eksperimentalnogo obuchenii dlia snizheniia predubezhdenii i diskriminatsii so storony podrostkov v otnoshenii ulichnykh brodiag Gonkong / N. Kh. Chang // Art-Terapiia. – № 1(5). – 2015. – С. 25–32.

7. Cheng Seo Vi M. Istori o migratsii i integratsii v Singapore, uvidennye v Pleibek Teatre / M. Cheng Seo Vi // Art-Terapiia. – № 1(5). – 2015. – С. 14–24

Надійшла до редколегії 05.11.18

М. Дергач, д-р пед. наук, доц.

Запорожский национальный технический университет, Запорожье

ПЛЕЙБЕК-ТЕАТР В СИСТЕМЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ И РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

В статье раскрываются особенности плейбек-театра как психодраматической техники, анализируется существующая на сегодня практика применения плейбек-театра в системе социализации и ресоциализации.

Ключевые слова: психодрама, пара-театральные системы, плейбек-театр, социализация, ресоциализация, личность.

M. Dergach, Dr. Sc. In Pedagogy, Assoc. Prof.

Zaporizhzhia National Technical University, Zaporizhzhia

PLAYBACK-THEATRE IN THE SYSTEM OF SOCIALIZATION AND RE-SOCIALIZATION OF PERSONALITY

The article describes features of playback-theatre as a psychodramatic technique, current practice of playback-theatre application in the system of socialization and re-socialization in foreign countries is been analyzed. The fields of playback-theatre application are as follows: social integration of certain subgroups of people into the society, social and psychological adaptation of the personality, socio-psychological and therapeutic effect, creation of healthy social and psychological climate at work, social and psychological maintenance in difficult life-situations, etc. The playback-theatre is been characterized as a means of influence on psychological, socio-psychological and socio-pedagogical mechanisms of a personality's socialization.

Keywords: psychodrama, paratheatrical system, playback-theatre, socialization, re-socialization, personality.

УДК 159.99

І. Дмитрук, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СУБ'ЄКТИВНІ СМИСЛИ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ЛЮДЕЙ, ЩО ЖИВУТЬ ІЗ ВІЛ

Здійснено аналіз переживання самотності людей, що живуть із ВІЛ, як екзистенційної категорії та як складової спектра інших їхніх почуттів і переживань. Розглянуто проблему стигматизації, самостигматизації та ізоляції, а також на основі проведеного дослідження розкрито суб'єктивні смисли, які люди, що живуть із ВІЛ, експонують у поняття самотності.

Ключові слова: люди, що живуть із ВІЛ, самотність, семантичний диференціал, ізоляція, суб'єктивні смисли, стигматизація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Серед існуючих екзистенційних проблем одними з найактуальніших для людей, які живуть із ВІЛ, є соціальна та міжособистісна ізоляція, що призводить до самотності. Стигматизація, викривлені уявлення про ВІЛ-інфікованих у суспільстві, дискримінація, осуд та упередженість створюють такі умови, в яких люди, що живуть із ВІЛ, відчувають себе винними у своїй хворобі і таким чином піддають себе самостигматизації. Це призводить до виникнення у таких людей глибокого почуття самотності, нерозуміння з боку найближчих. Провівши теоретичний аналіз джерел і робіт, що стосуються дослідження психологічного стану ВІЛ-інфікованих, не було знайдено схожих матеріалів і досліджень, які б розкривали самотність як екзистенційну категорію у свідомості людей, що живуть із ВІЛ. Однак ця тема потребує розкриття та більшої уваги з боку науковців і дослідників.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема переживання самотності людьми, які живуть з ВІЛ, підіймається в наукових роботах не часто. Серед авторів, які все-таки досліджували це питання у різних контекстах, можна назвати Т. Валієву, А. Єльцову,

І. Дишльового, Т. Крюкову, О. Шаргородську. Однак їхні праці розглядали самотність як частину системи інших переживань ВІЛ-інфікованих, як результат їх стигматизації в суспільстві, а не як самостійну категорію. Т. Валієва і А. Єльцова робили акцент на психологічній адаптації ВІЛ-інфікованих, опису їх психологічного стану в загальному. Вони пишуть, що для різних етапів життя з ВІЛ знаходяться бар'єри, що ускладнюють вирішення завдань із різних категорій життєдіяльності. Наприклад, у період адаптації до діагнозу люди можуть переживати стан шоку або горя, а іноді – важкий тривожно-депресивний розлад. Негативні емоції, стреси при дефіциті соціальної й психологічної підтримки та при супроводі соматичних ускладнень і вразливому психічному стані призводять до пригнічення імунітету [1, с. 62–67].

І. Дишльовий досліджує проблему стигматизації як такої, її трагічного наслідку, що простягається від діяльності соціальних інститутів до особистих і сімейних відносин. Він указує на те, що у сфері еротичних, інтимних і сексуальних взаємин ВІЛ-позитивні люди також часто піддаються соціальній стигматизації: людині відмовляють у праві кохати і бути коханою тільки через її ВІЛ-позитивний статус [3, с. 55].

Але найближчими до питання, яке ми підіймаємо у цій статті, є дослідження Т. Крюкової та О. Шаргородської, які аналізували самотність як бар'єр в опануванні ВІЛ-інфекції. Вони розкривають вплив страху самотності на копінг-стратегії хворих та пошук ресурсів при цьому. Їхні дослідження свідчать про те, які люди, що живуть із ВІЛ, не відчують "емоційної самотності" за рахунок контролю над своїм емоційним фоном, тоді як виявляють "соціальну самотність", що встає бар'єром в опануванні хворобою (ВІЛ-інфекцією). А стигматизація, дистанціювання і дискримінація ВІЛ-інфікованих у суспільстві підсилює їхнє почуття самотності [5, с. 49–57].

Метою статті є теоретичний аналіз самотності як екзистенційної категорії, психологічного стану людей, що живуть із ВІЛ, їх основних психологічних проблем та місце самотності серед них, а також визначення і порівняння суб'єктивних смислів, що вкладають у поняття "самотність" люди, які живуть із ВІЛ, та люди, що бояться заразитися ВІЛ.

Методологія дослідження. У літературі екзистенційно-психологічного спрямування самотність називають екзистенційною ізоляцією. І. Ялом указує на поділ цієї ізоляції на міжособистісну і внутрішньособистісну, однак він виділяє і третю – власне екзистенційну ізоляцію, яка лежить в основі попередніх двох. Вона пов'язана із "прірвою між собою та іншими, через яку немає мостів", і полягає у відмежованості між індивідом і світом. І. Ялом також указує, що вийти зі стану міжособистісного злиття означає зіткнутися з екзистенційною ізоляцією, яка супроводжується страхом і безсиллям. Дилема злиття – ізоляції або, як її зазвичай називають, прив'язаності – сепарації, є основне екзистенційне завдання розвитку [9, с. 269].

В усвідомленні екзистенційної ізоляції велику роль відіграє усвідомлення власної кінечності, або, простіше кажучи, невідворотності смерті. М. Гайдеггер пише, що ніхто не може забрати смерть в іншого. Ніхто не може забрати чийсь смерть чи померти з кимось іншим. Кожен самотній у своїй смерті [9, с. 276–277].

Для людей, що живуть із ВІЛ, думки про можливість наближення власної смерті призводять до серйозних криз (емоційної та екзистенційної). Людина боїться хвороби, її численних наслідків і смерті. Вона починає інакше, ніж раніше, дивитися на себе, на весь світ, на взаємини з іншими: похитнулося все, у чому людина була впевнена, на що вона спиралася у сьогоденні й розраховувала в майбутньому. Вона не знає, як жити далі, не уявляє собі, кому і що має говорити. У людини з'являються думки про можливу дискримінацію, втрату роботи і засобів до існування. ВІЛ-інфікована людина починає боятися самотності й залежності від інших людей. Це почуття самотності нерідко ускладнюється самоізоляцією.

Переживання хвороби ВІЛ/СНІД містить цілий спектр почуттів та емоцій, де, окрім усього того, що відчують невиліковно хворі люди, додається усвідомлення власної винуватості у своїй хворобі, почуття провини і сорому через негативний соціальний статус "гріховної" хвороби. Люди, що живуть із ВІЛ, належать до особливої субкультури в нашому суспільстві: вони самі часто вважають себе ізгоями, "невезучими і винуватими в тому, що заразилися" [2, с. 78–83; 8]. Сприймають суспільство, інших людей навколо як ворожих і таких, що не заслуговують на довіру. Суспільство "таврує" людей, що живуть із ВІЛ, як наркоманів, повій, гомосексуалістів, ототожнюючи діагноз із соціально небажаною поведінкою. Стигматизація і певною мірою маргіналізація таких людей є складним процесом соціально-психологічної взаємодії, який призводить до відкидання ВІЛ-інфікованих і різних форм дискримінації.

Вона як соціальний феномен містить елемент переважачої більшості.

Соціальна мережа людей, які живуть із ВІЛ, надзвичайно зменшена, мала через їх соціальне відкидання внаслідок стигматизації та їх власне дистанціювання від інших ("утеча" від контактів). У більшості випадків хворі на ВІЛ залишаються один на один зі своїми переживаннями, оскільки страх розголошення діагнозу, страх бути відкинутим є психологічним бар'єром для спілкування з іншими, довіри до світу і людей. Це, звичайно ж, виливається у соціальну і психологічну ізоляцію. У відповідь на реакцію суспільства люди, які живуть із ВІЛ, також стигматизуються самі собою, що вже створює подвійну стигму. І це руйнує тягар, залучає до себе самосвідомість ВІЛ-позитивних людей, що означає поширення на них процесів уже згадуваної самостигматизації, у контексті якої ці люди відчують себе "небезпечними" для суспільства, "негідними" і винними за свій спосіб життя і свої особисті й сексуальні ідентичності [10]. Соціальна стигматизація робить свою справу аж до рівня саморефлексії суб'єктів: ВІЛ-позитивні особи, які знають про свій діагноз, починають думати, що їхня хвороба заслужена їх "гріхами", тобто "справедлива". Ці люди у процесі та в результаті їх соціальної стигматизації відчують себе "неповноцінними", "негідними", "небезпечними", "покараними", "поганими".

У результаті всього сказаного вище, однією з найважливіших проблем ВІЛ-інфікованих людей є їхня самотність. Наше розуміння самотності як дефіциту в соціальних і міжособистісних відносинах пов'язує його з когнітивно-емоційною оцінкою людини своїх соціальних зв'язків, відносин (соціальної мережі), які якісно неадекватні або кількісно невеликі. Саме визнання факту своєї самотності може викликати у людини страх. Страх самотності може призводити до витіснення особистістю переживань самотності, заперечення її як факту або, навпаки, до постійного пошуку компанії та встановлення численних поверхневих соціальних контактів у спробах запобігти близькій загрозі самотності. У будь-якому випадку страх самотності виступає серйозною перешкодою на шляху до особистісного зростання, у ході якого людина стає перед викликом усвідомлення своєї окремотності.

Вейсс говорить про те, що самотність буває умовно двох видів: від емоційної ізоляції та від соціальної [1, с. 64]. Людина саме тоді стає самотньою, коли усвідомлює неповноцінність своїх відносин з іншими людьми, особистісно значущими для неї, коли вона відчуває гострий дефіцит задоволення потреби у спілкуванні. Дослідники найчастіше пов'язують самотність із негативними станами людини – стресом і напруженістю, відчуттям неблагополуччя, що явно виявляються у взаєминах, у тому числі, із близькими людьми. Феномен самотності інтегрує в собі як позитивний, так і негативний заряд для особистості: вона може бути як корисною, так і шкідливою для психічного комфорту людини. Однак можна припустити, що у ВІЛ-інфікованих самотність усе-таки є негативною, непродуктивною (напр., для подолання стресу і неприємних наслідків хвороби). Вона може супроводжувати людину з ВІЛ на кожному етапі її прийняття хвороби та боротьби з нею, впливати на процес опанування хворобою, мотивацію, бажання жити далі тощо. Тому доцільним і необхідним є аналіз змістового наповнення почуття самотності людей, що живуть із ВІЛ, про що і буде йтися далі.

Для проведення нашого дослідження було сформовано контрольну й експериментальну групу. Контрольна група – 10 осіб віком 18–21 років зі схильністю до надконтролю (іпохондрії), зокрема зі страхом заразитися ВІЛ, експериментальна група – 10 осіб із ВІЛ-

позитивним статусом. В експериментальну групу увійшли люди, що живуть із ВІЛ, із якими вдалося зв'язатися через Всеукраїнську мережу людей, що живуть із ВІЛ, віком 18–35 років.

Контрольну групу було відібрано шляхом проведення опитування по шкалі "Надконтроль (іпохондрія)" СМБДО (Стандартизованого багатофакторного методу дослідження особистості) – модифікований Л. Собчик варіант тесту MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory). Експериментальну групу було сформовано зі збереженням анонімності за сприяння Фонду О. Пінчука "АНТИСНІД". Із цією групою спілкування проходило опосередковано, дистанційно задля збереження конфіденційності.

Після формування вибірки було проведено вільний вербальний асоціативний експеримент із кожною із груп, що полягав у написанні якомога більшої кількості асоціацій на слово "самотність" (не менше 10). В описі допускалися будь-які частини мови.

У результаті серед отриманих асоціативних рядів від обох груп було відібрано ті асоціації, які траплялися найчастіше. До прикладу, такими були "сум", "сльози", "тиша", "спокій" тощо. Із них було сформовано список, що увійшов до складу семантичного диференціалу разом із антонімічними відповідниками до кожної. На основі аналізу літературних джерел із даної теми – і про ВІЛ, і про феномен самотності, – до цих асоціацій були додані ще деякі дескриптори, до прикладу, пари "відчуження – близькість", "важкість – полегшення" тощо. Це, на нашу думку, збагатило і розширило семантичне поле диференціалу, який власне і був наступним етапом емпіричного дослідження.

На базі отриманих асоціацій проведеного нами вільного вербального асоціативного експерименту, а також на основі проаналізованої тематичної літератури, ми розробили ряд антонімічних слів-ознак (іменники) – 21 пару: сум – радість, сльози – сміх, спокій – тривога, тиша – шум, смерть – життя, пустота – наповненість, безвихідь – надія, апатія – діяльність, дощ – сонце, нудьга – цікавість, страх – безпека, продуктивність – непродуктивність, крихкий – міцний, соціум – індивід, краса – потворність, безпорадність – сила, світло – темрява, холод – тепло, важкість – полегшення, старість – молодість, відчуження – близькість. Досліджуваним пропонувалося оцінити слово "самотність" за кожною парою дескрипторів за шкалою, що містила сім позначок: від -3 до 3.

На основі отриманого масиву даних ми провели факторний аналіз, попередньо збільшивши кількість досліджуваних у шість разів для зручності статистичної обробки даних. Спочатку ми провели факторний аналіз на масиві даних семантичного диференціалу людей-іпохондриків, що бояться заразитися ВІЛ. У ході нього було виділено три фактори (відсоток поясненої дисперсії становить 76,242 %). Із даних матриці повернених компонент (метод обертання – varimax) ми проінтерпретували кожен із факторів.

До першого фактора, беручи до уваги полюсність показників, увійшло дев'ять ознак із кожної пари: "сум", "сльози", "тиша", "смерть", "пустота", "страх", "індивід", "краса", "відчуженість". Проаналізувавши змістове наповнення цього фактора, йому було дано назву "тривожно-депресивність". До другого фактора увійшло сім ознак, серед них: "безвихідь", "тривога", "апатія", "нудьга", "безпомічність", "темрява", "важкість". Цей фактор було названо "безнадійність". До останнього фактора увійшло п'ять ознак: "дощ", "холод", "крихкість", "молодість", "непродуктивність". Їй було дано назву "вразливість". Отож, у результаті ми отримали змістовне суб'єктивно-

смісловне наповнення поняття "самотність" у свідомості людей, які бояться заразитися ВІЛ-інфекцією. Для них самотність є тривожно-депресивною, безнадійною та такою, що робить їх уразливими.

Далі ми проаналізували дані людей, що живуть із ВІЛ. Кількість факторів ми вказали одразу для зручності порівняння з контрольною групою: три (відсоток поясненої дисперсії становить 76,363 %). Із огляду на матрицю повернутих компонент ми також описали три виділених фактори.

До першого фактора, урахувавши полюсність пар-ознак, увійшли "сльози", "смерть", "нудьга", "страх", "непродуктивність", "безпомічність", "відчуження", "молодість", "відчуженість" – разом дев'ять ознак. За змістовим наповненням було вирішено дати назву цьому фактору "відчай". До наступного фактора, як бачимо, було віднесено сім ознак: "сум", "дощ", "темрява", "холод", "безвихідь", "апатія", "потворність". Цей фактор було названо "відраза", яка направлена і на себе, і на навколишній світ. І до останнього фактора увійшли "тривога", "тиша", "крихкість", "пустота", "індивід", – всього п'ять ознак. Цей фактор ми назвали "покинутість". Тобто самотність для людей, що мають ВІЛ-позитивний статус, пов'язана з відчаєм, відчуттям покинутості та відрази як до себе, так і до того і тих, що навколо.

Також у виділених факторах обох груп були ознаки, що збігалися. Наприклад, у перших факторах спільними для них була наявність таких трьох дескрипторів, як "сльози", "смерть", "страх". Для других – "безвихідь", "апатія", "темрява". Для третіх тільки один – "крихкість".

Зазначимо, що назвати отримані фактори було складно, адже всі вони стосувалися однієї теми – самотності. Однак нам усе ж вдалося виділити певні її "компоненти", які, певно, є скоріше ситуативними, аніж апріорними. Суть цих "компонентів" змістова, суб'єктивна, і, скоріше за все, при повторенні нашого дослідження з іншими людьми і носіями інших семантичних полей, ці фактори дещо відрізнятимуться.

Для того, аби зіставити отримані результати контрольної та експериментальної груп, ми вирішили зробити якісне, а не кількісне (статистичне) порівняння, адже тут важливим є саме зміст і суб'єктивні смисли, вкладені в поняття "самотність", а не сила кореляції чи інші статистичні показники.

Результати. Під час якісного порівняння ми виявили, що якщо для іпохондриків самотність пов'язана із тривожністю і депресивністю, безнадією та вразливістю, то для людей із ВІЛ вона пов'язана з відчаєм, покинутістю та відразою. Тобто для контрольної групи самотність більш пов'язана з її перспективою, можливими наслідками, якщо враховувати тут зв'язок із можливістю заразитися ВІЛ. У той же час люди, що вже живуть із цією хворобою, і, скоріше за все, достатньо відчували на собі всю її дію й наслідки, відчувають свою самотність, покинутість як байдужість інших до себе, і, водночас, відразу. Тут цікавим є факт, що для людей-іпохондриків у парі "краса – потворність" самотність асоціювалася із красою, а у групі людей із ВІЛ – із потворністю. Тому ми і припустили, що, у сумі з іншими ознаками, у самотності для них присутній компонент відрази, який, можливо, стосується і їх самих, і інших. Це можна пояснити наслідками стигматизації і самостигматизації, про які уже було сказано вище.

Висновки. У цій статті ми зазначили екзистенційний зміст самотності для людей, що живуть із ВІЛ, наслідки стигматизації, що виливаються в ізоляцію, а також проаналізували суб'єктивне смислове наповнення цього переживання для них порівняно з людьми, які бояться заразитися ВІЛ. Ми дійшли висновку, що для людей, які

боятися заразитися ВІЛ, самотність являє собою поєднання тривожності й депресивності, безнадії та вразливості. А у свідомості ВІЛ-позитивних людей самотність описана відчаєм, покинутістю та відразою. Отримані результати ми можемо пояснити тим, що особи з ВІЛ уже достатньо відчували наслідки соціальної ізоляції та екзистенційної самотності, тому описують себе в самотності як покинуті, у відчаї, і з відразою як до інших, так і, скоріше за все, до себе. Тоді як люди, які тільки боятися заразитися ВІЛ, думають про неприємну перспективу цього вірусу, що може вилитись у самотність як тривогу, безнадію, депресивність і вразливість. Отримані результати допоможуть і соціально-психологічній адаптації та роботі з людьми, що живуть із ВІЛ, а також для формування у нашому суспільстві толерантного й розуміючого ставлення до ВІЛ-інфікованих.

Список використаних джерел

1. Валиева Т. В. Психологическая адаптация ВИЧ-инфицированных и здоровых людей / Т. В. Валиева, А. В. Ельцова. – 2016. – № 3(36). – С. 59–69.
2. ВИЧ – медико-социальная помощь. Руководство для специалистов / под ред. Н. А. Белякова. – СПб.: Балтийский медицинский образовательный центр, 2011. – С. 263–269.
3. Дышлевой И. А. Трагизм социальной стигматизации ВИЧ-положительных людей / И. А. Дышлевой // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – Вип. 8. – С. 52–56.
4. Злобин А. А. Практическое руководство по организации социального обслуживания пациентов с ВИЧ-инфекцией / А. А. Злобин, С. В. Смирнов, М. С. Онуфриева и др. – М.: Экстрим-Дизайн-Студия. – 2011. – 100 с.
5. Крюкова Т. Л. Одиночество как барьер в совладании с болезнью (ВИЧ-инфекции) / Т. Л. Крюкова, О. В. Шаргородская // Вестн. КГУ им. Н. А. Некрасова: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокінетика. – 2014. – № 3. – С. 152–156.
6. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 207 с.
7. Собчик Л. Н. СМЛ. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности / Людмила Николаевна Собчик. – СПб.: Речь, 2009. – 224 с.

8. Центр по профилактике и борьбе со СПИДом и инфекционными заболеваниями [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.aidsomsk.ru (дата звернення: 29.01.2018).
9. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Ирвин Ялом. – М.: Класс, 1999. – 576 с.
10. Psychological support for people living with HIV : Report. July 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nat.org.uk/media/Files/Publications/July-2010-Psychological-support-for-PLHIV.pdf> (дата звернення 24.01.2018).

Reference

1. Valieva T. V. Psikhologicheskaya adaptatsiya VICH-infitsirovannykh i zdorovykh liudei / T. V. Valieva, A. V. Eltsova. – 2016. – № 3(36). – С. 59–69.
2. VICH – mediko-sotsialnaia pomoshch. Rukovodstvo dlia spetsialistov / Pod red. N. A. Beliakova. – SPb.: Baltiiskii meditsinskii obrazovatelnyi tsentr, 2011. – С. 263–269.
3. Dyshlevoi I. A. Tragizm sotsialnoi stigmatizatsii VICH-polozhitelnykh liudei / I. A. Dyshlevoi // Aktualni problemi filosofii ta sotsiologii. – 2015. – Vip. 8. – С. 52–56.
4. Zlobin A. A. Prakticheskoe rukovodstvo po organizatsii sotsialnogo obsluzhivaniia patsientov s VICH-infektsiei / A. A. Zlobin, S. V. Smirnov, M. S. Onufrieva i dr. – M.: Ekstrim Dizain Studiia. – 2011. – 100 s.
5. Kriukova T. L. Oдиночество как барьер в совладании с болезнью (VICH infektsii) / T. L. Kriukova, O. V. Shargorodskaya // Vestnik KGU im. N. A. Nekrasova: Pedagogika. Psikhologiya. Sotsialnaia rabota. Iuvenologiya. Sotsiokinetika. – 2014. – № 3. – С. 152–156.
6. Petrenko V. F. Psikhosemantika soznaniia / V. F. Petrenko. – M.: Izd-vo MGU, 1988. – 207 s.
7. Sobchik L. N. SMIL. Standartizirovannyi mnogofaktorny metod issledovaniia lichnosti / Liudmila Nikolaevna Sobchik. – SPb.: Rech, 2009. – 224 s.
8. Tsentр po profilaktike i borbe so SPID i infektsionnymi zabolevaniiami. [Elektronnyi resurs]. Rezhim dostupu: www.aidsomsk.ru (data zvernennia: 29.01.2018).
9. Ialom I. Ekzistentsialnaia psikhoterapiia / Irvin Ialom. – M.: Klass, 1999. – 576 s.
10. Psychological support for people living with HIV : Report. July 2014. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://www.nat.org.uk/media/Files/Publications/July-2010-Psychological-support-for-PLHIV.pdf> (data zvernennia 24.01.2018).

Надійшла до редколегії 30.10.18

И. Дмитрук, студ.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

СУБЪЕКТИВНЫЕ СМЫСЛЫ ПЕРЕЖИВАНИЯ ОДИНОЧЕСТВА ЛЮДЕЙ, ЖИВУЩИХ С ВИЧ

Осуществлен анализ переживания одиночества людей, живущих с ВИЧ, как экзистенциальной категории и как составляющей спектра других их чувств и переживаний. Рассмотрена проблема стигматизации, самостигматизации и изоляции, а также на основе проведенного исследования раскрыты субъективные смыслы, которые люди, живущие с ВИЧ вкладывают в понятие одиночества.

Ключевые слова: люди, живущие с ВИЧ, одиночество, семантический дифференциал, изоляция, субъективные смыслы, стигматизация.

I. Dmitruk, student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SUBJECTIVE MEANINGS OF THE LONELINESS OF PEOPLE LIVING WITH HIV

The paper analyzes the experience of loneliness of people living with HIV as an existential category, as a component of the spectrum of other feelings and experiences, the problem of stigmatization, self-stigmatization and isolation. Based on the research the paper reveals we involved in the concept of loneliness by people living with HIV.

Keywords: living with HIV, lone liness, semantic differential, isolation, stigmatization.

УДК 316.6

Н. Книш, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ

Описано чинники психологічного впливу на поведінку споживачів, можливостей їхнього впливу для спрямування поведінки у маркетинговій діяльності, а також основні психологічні аспекти поведінки споживачів і чинників, що зумовлюють вибір певного типу споживачької поведінки. Проаналізовано основні групи чинників, які впливають на формування та реалізацію споживчोї поведінки. Особливу увагу приділено соціально-психологічним чинникам: соціальний клас, референтна група, спілкування, соціальні норми та цінності, стиль життя особистості тощо.

Ключові слова: поведінка споживачів, психологія поведінки, споживачька поведінка, внутрішні фактори, зовнішні фактори, культурні норми, середній клас, соціальна мотивація, стиль життя, цінності, референтна група.

Постановка проблеми. Психологія споживача – основа, на яку спираються фірми задля найбільш повного задоволення його потреб, а також максимізації прибутку компанії. Глибоке знання психології споживачів є провідним аспектом успішного ведення маркетингової діяльності, а отже і процвітання компанії. Саме орієнтованість на задоволення потреб споживачів, а не

чів є провідним аспектом успішного ведення маркетингової діяльності, а отже і процвітання компанії. Саме орієнтованість на задоволення потреб споживачів, а не

максимізацію прибутку ставлять собі за мету такі відомі компанії, як "Starbucks", "Walt Disney", "Ritz-Carlton".

Успішність фірми залежить від розуміння психології споживачів, здатності усвідомити, який товар споживач бажає купити, яке місце у цьому бажанні психологічних чинників. Найбільший інтерес виробників до психології поведінки споживачів та основоположних факторів в аспекті покупки товарів виник у період загострення конкуренції й насичення ринків однотипними товарами. Це стало поштовхом у дослідженні сфери поведінки споживачів, можливостей впливу на їх поведінку або врахування її особливостей у своїй діяльності за рахунок розуміння зовнішніх і внутрішніх чинників, які формують розуміння психологічних потреб споживача.

В Україні дослідження цієї проблеми не має широкого охоплення і, відповідно, не має під собою широкомасштабних прикладних досліджень, наразі відсутнє розуміння необхідності фінансування даного питання вітчизняними підприємствами, на відміну від їх західних конкурентів, а також нерозуміння того, яке важливе значення посідають психологічні аспекти поведінки на процес прийняття споживачами рішення щодо купівлі товарів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми поведінки споживачів розглядалися у ряді праць зарубіжних і вітчизняних науковців, зокрема: Ф. Котлера, С. Райса, Дж. Траута, С. Девіса, Д. Джоббера, О. А. Брусенко, О. В. Зозульова, Є. П. Голубкова, В. І. Ільїна, О. В. Прокопенко.

Аналіз останніх публікацій, а також проведених досліджень дав змогу зрозуміти, що необхідно більш глибоко подальше дослідження психології споживачів та чинників, які впливають на рішення про покупку конкретного товару, формування певної моделі їхньої поведінки. Наразі ця проблема є актуальною та потребує подальших досліджень.

Окремі аспекти споживчої поведінки також наведено в дослідженні психологічних характеристик споживання в сучасному українському суспільстві (В. Ніколенко), чинників споживчої поведінки (А. Максименко, Р. Савчинський), свободи вибору в споживчій поведінці (С. Вакуленко) тощо.

Мета статті. Метою статті є дослідження основних психологічних аспектів у поведінці споживачів, а також чинників, що мають вирішальне значення при виборі типу споживацької поведінки, здійснення теоретичного аналізу поняття споживчої поведінки та визначення психологічних чинників, які впливають на споживчу поведінку індивіда.

Виклад основного матеріалу. Споживча поведінка може розглядатися як різновид його психологічних якостей, а також як різновид соціальної поведінки індивіда, яка, за визначенням Е. Суїменко та Т. Єфременко, є "конкретний соціальний спосіб здійснення діяльності особистості або групи, екстеріоризації їхніх мотивів, очікувань та установок, тобто зовнішній вияв внутрішньої, смислової сторони людських дій. Іншими словами, соціальна поведінка є системою дій, що спостерігається зовні, і в якій реалізуються внутрішні спонування людини, виявляються її конкретні диспозиції" [8, 24].

Найважливішим аспектом психології споживчої поведінки виступає мотивація споживача придбати певний товар. Це можуть бути заохочення у вигляді зниженої ціни, бонуси за покупку, оригінальність товару, здатність задовольняти гедоністичні бажання споживача.

Розглядаючи позицію економічної психології, споживча поведінка є одним із типів економічної поведінки індивіда. Наприклад, О. Дейнека пропонує розглядати її в контексті вивчення споживчого вибору, уподобань, процесу прийняття рішень та чинників, що на них впливають [10, 41].

Психологічний підхід до вивчення поведінки споживачів базується на таких основних теоріях, як теорія пізнання

і психоаналітична теорія мислення. Теорія пізнання відводить вирішальну роль у поведінці знанням – споживач оцінює чинники, що на нього впливають, виходячи з наявного досвіду і власних цільових установок [12].

Психоаналітична теорія мислення З. Фрейда розглядає психічне життя людини як багаторівневе явище, глибинним рівнем якого є несвідоме. Згідно з моделлю особистості (за Фрейдом), організація психічного життя має своїми компонентами психічні інстанції, що позначаються термінами *Воно* (Id), *Я* (Ego) і *Над-Я* (Супер-Его). Під *Воно* (Id) розуміється найпримітивніша інстанція, яка охоплює все вроджене, генетично первинне. *Я* (Ego) наслідує принцип реальності, виробляючи ряд механізмів, що дозволяють адаптуватись до середовища, справлятися із його вимогами. *Супер-Его* – продукт впливу, який виходить від інших людей. Від напруження, що виникає під тиском різних сил, *Я* (Ego) рятується за допомогою спеціальних "захисних механізмів" – витіснення, раціоналізації, регресії, сублімації тощо. Витіснення означає усунення зі свідомості відчуттів, думок і прагнення до дій. Соціологічні підходи до вивчення поведінки споживачів як основу формування їхньої поведінки виділяють сукупність ролей та статусів, що реалізуються в межах існуючих соціальних інститутів, які організують спільну діяльність людей для задоволення певних потреб суспільства. Сучасні інтегровані підходи розглядають поведінку споживача в умовах впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Ф. Котлером ці чинники згруповані у чотири групи: чинники культурного порядку, соціальні чинники, особистісні, психологічні [2, 87].

Дослідивши різні підходи до розгляду психології поведінки, можна відслідкувати значний вплив культурних чинників на поведінку людини. Культурні норми – це правила, які визначають поведінку і базуються на цінностях, що являють собою розуміння того, які відношення і яка поведінка була б бажаною [1, 11]. Потребують уваги такі функції культури вивчення психології поведінки споживачів: людино-творча, що сприяє розвитку творчого потенціалу; пізнавальна, яка забезпечує пізнання і самопізнання суспільства, соціальної групи і окремої людини; інформаційна (поширення соціального досвіду) та комунікативна (забезпечення соціального спілкування).

Існують два типи купівельної поведінки споживача: варварська (язичницька) та сакральна. Варварське споживання властиве людям, які під час придбання товарів орієнтуються лише на функції, що виконує товар [5]. Сакральна поведінка передбачає наділення товару деякого прихованого сакрального змісту (купується не лише товар, а й певний стиль життя, надії на покращення власного життя і т. п.)

Культурне середовище має значний вплив на психологію споживання. Різним країнам властиві свої специфічні звичаї, правила, заборони.

Наприклад, згідно із проведеним дослідженням, було виявлено, що французи-чоловіки майже в два рази більше використовують косметики і туалетні речі, ніж жінки (124 респондентів-чоловіків порівняно із 73 жінками), із чого можна зрозуміти, що маркетингові стратегії у Франції мають бути націлені не на жінок як на цільову аудиторію, а більш на чоловіків як потенційних споживачів. Німці та французи вживають більше фасованих марочних макаронів, ніж італійці (на 21 %), а отже виробникам макаронних виробів слід розглядати перспективи виходу на німецький та французький ринки. Свинина, алкогольні напої заборонені ісламом, а отже можна судити, що респонденти не нададуть ні однієї стверджувальної відповіді стосовно покупки даної продукції, що, відповідно, дає змогу зробити висно-

вок про недоречність появи та просування даних продуктів в ісламських країнах.

Провівши емпіричне дослідження щодо бажаного зовнішнього виду товару та його упаковки серед українців шляхом онлайн-опитування респондентів, результати показали, що упаковка займає третє місце серед основних критеріїв (після ціни та бренду). Причому 32 із 70 опитаних респондентів віддають перевагу більш "органічній" упаковці, що наразі є популярним у США та Італії і лише 17 респондентів віддали перевагу більш "штучним" матеріалам. Також в опитуванні було питання саме щодо упаковки на прикладі приправ задля порівняння з німецькими споживачами, які віддають перевагу приправам у тубах. Це питання лише підтвердило тенденцію до більш органічних упаковок, адже у питанні, де демонструвалися декілька зображень різних варіацій упаковки туби із залізною кришкою, навіть не зважаючи на її креативний та сучасний дизайн, 28 опитаних респондентів віддали перевагу більш простим, але паперовим та "крафтовим" упаковкам.

Із проведеного дослідження можемо дійти висновку, що психіка споживача не завжди націлена саме на продукт і за умов більшої чи меншої одноманітності товару споживач буде вибирати товар, орієнтуючись не тільки на специфічні відмінності товарів, але й на зовнішній вигляд, упаковку тощо. Це вже давно використовують наші іноземні колеги, і на сьогодні зовнішньому вигляду товару і бренду загалом приділяється все більше уваги і серед вітчизняних компаній, але поки що цей аспект не є основним пріоритетом у розвитку позиціонування товару, адже багато виробників орієнтуються в основному на товар, не враховуючи психологічних аспектів споживчої поведінки, або ж не приділяючи їм достатньої уваги.

Це, у свою чергу, може бути однією з ряду причин, які роблять закордонні товари більш успішними серед споживачів через те, що іноземні компанії усвідомлюють необхідність урахування психології споживчої поведінки та у просуванні товару більшу увагу приділяють не стільки тому, який продукт має бути, а тому, яким споживачі хочуть його бачити, який товар потрібен саме їх цільовій аудиторії.

Також, розглядаючи психологічні чинники споживчої поведінки, неможливо оминати вплив субкультури на споживчу поведінку. Зауважимо, що в межах загальнонаціональної культури в кожній із країн існує ряд субкультур, такі, як молодіжні, релігійні, етнічні, регіональні, соціальні [6, 24].

Крім того, значний вплив на поведінку споживачів здійснює соціальний стан. Для визначення соціального стану стосовно належності до певного класу використовуються різні підходи.

За більш точний підхід визначаємо підхід Ф. Котлера, "батька маркетингу" [7, 189]. Ф. Котлер за основу класифікації споживачів обрав рівень доходів споживачів, відповідно до чого суспільство поділяється на сім класів: вищий, середній та нижчий шари вищого класу; середній і робітничий класи; вищий та нижчий шари нижчого класу.

У результаті маркетингових досліджень споживачів, які проживають у таких європейських країнах, як Франція, Німеччина, Італія і Велика Британія, було виділено вісім соціальних груп: а) верхівка суспільства, консерватори; б) головуючі традиціоналісти; в) традиційно робітничий клас; г) головуючі "нові"; д) законодавці мод; е) авангард; ж) соціальні "утриманці"; з) неіснуючі. Також неможливо оминати дослідження стенфордського дослідницького інституту, який виявив такі соціальні групи: а) спонукувані нуждою (11 %): борці за виживання й борці з нуждою; б) спонукувані зовні (68 %): люди з вираженим відчуттям належності до середнього класу; люди із прагненням до переваги, люди із прагненням досягти більшого; в) спонукувані зсередини (19 %): "я –

це я"; люди, що віддають перевагу власному досвіду; соціально свідомі й відповідальні люди; д) інтегровані (2 %) – люди з комбінацією цінностей, що породжується мотивацією зовні та ізсередини [7, 49].

Незважаючи на різноманітність існуючих підходів до класифікації споживачів щодо належності до певних соціальних груп, можна констатувати, що ознака належності до соціальної групи володіє достатньою розрізняючою силою для визначення відмінностей між психологією споживачьких стереотипів.

Отже, як ми бачимо, при просуванні товару на новий ринок слід урахувати психологічні особливості та вплив культурного середовища. До прикладу, корпорація "McDonald's" при виході на японський ринок представила лінійку бургерів із морепродуктами, звичної їжі в даному регіоні, і знайшла відгук у споживачів на противагу компанії "Procter & Gamble", яка при виході на азіатський ринок не врахувала, що конкуренти, аби не втрачати свою частку ринку, зіграють саме на аспекті культурного середовища, поширивши інформацію, що продукція "Procter & Gamble" не підходить для азіатського типу шкіри і доцільна лише для європейців.

Велику роль у формуванні поведінки споживачів відіграють соціальні чинники, у тому числі референтні групи [14, 11]. Під референтними групами розуміють групи людей, які здійснюють вплив на поведінку й відношення певного індивіда. У вигляді референтної групи може виступати сім'я, декілька друзів, колеги по роботі.

Референтні групи здійснюють вплив на своїх членів, очікуючи від останніх виконання певної ролі та наслідування певних правил. Тією мірою, в якій групові норми впливають на цінності й відношення, референтні групи можуть розглядатися як важливий чинник, який визначає поведінку споживача. Якщо в референтній групі існує авторитет, до якого всі представники звертаються за порадою в конкретній ситуації, він може здійснювати значний вплив у питаннях прийняття рішень про покупки.

Стосовно особистісних чинників, які впливають на психологію поведінки споживача, найбільш значущим є такі, як вік і етап життєвого циклу сім'ї, вид занять, образ життя, тип особистості, економічний стан [4, 51].

Вік людини впливає на його споживачьку поведінку; кожний віковий категорії властиві певні стандарти споживання. Кожному етапу життєвого циклу сім'ї відповідає певна поведінка у споживанні. Наприклад, молоді сім'ї націлені на придбання побутової техніки; з появою дітей зростають витрати, пов'язані з купівлею товарів для них; на етапі "порожнього гнізда" зменшуються виплати по боргових зобов'язаннях, а особисті доходи залишаються високими. Образ життя – достатньо впливовий чинник щодо психології поведінки споживачів, спостерігається відповідність між образом життя і споживачькою поведінкою [12, 62].

Європейське дослідження, що охопило достатньо широке коло країн, дозволило виявити наявність так званих "євро-стилів": громадяни, моралісти, ультраконсерватори, неіснуючі, інтелектуали, піонери, пуритани, терпимі, жителі міських окраїн, "молоді та ранні" (т. зв. "юні" – студенти навчальних закладів із заможних родин), розсудливі, "денді", рокери, романтики).

Аналізуючи зарубіжні й вітчизняні психологічні дослідження, можна відслідкувати чітку закономірність того, що в більшості випадків уявлення людини про себе і те, якою б вона хотіла бути, не збігається. Намаганням ліквідувати цей незбіг і пояснюється купівля тих чи інших товарів. Важливими детермінантами, що визначають поведінку споживачів, є психологічні чинники – мотивація, емоції та почуття [7, 49]. Адже важливо знати мотиви, якими керуються споживачі, а також яким чином вони роблять свій вибір. Бо якщо для споживача основним мотивом є повага і утвердження статусу, то

як основний критерій вибору для придбання товарів він може вибрати власний імідж.

Мотиви споживачів постійно змінюються. Це пояснюється тим, що потреби й цілі постійно трансформуються під впливом чинників, які впливають на психологічний стан споживачів, наприклад, фізичний стан, середовище, контакти.

Поведінка споживача також залежить від його емоційного стану, адже позитивний стан скорочує час прийняття рішень при виборі товарів, активізує стан спонукання. Можливі різні емоційні реакції споживачів на різні марки товарів. Тому завданням фахівців із маркетингу є використання таких інструментів впливу на емоційний стан та психологію споживачів, які б забезпечували реалізацію ключового маркетингового принципу – "споживачів легше завоювати, якщо створити їм гарний настрій" [5].

Висновки. Дослідження психологічних чинників споживчої поведінки є фундаментом для прийняття тих маркетингових рішень, які забезпечать подальший розвиток компанії, а також максимізацію її прибутку. Без знань психології споживачів неможливо ефективно існувати на ринку, зважаючи на велику кількість конкурентів із однотипними товарами. На основі проведених досліджень можна дійти висновку, що одну з найважливіших ролей буде відігравати особистісний підхід до споживачів, з урахуванням психологічних особливостей потенційних споживачів.

Список використаних джерел

1. Альошина І. В. Поведінка споживачів: навч. посіб. / І. В. Альошина. – К.: Просвіта, 2014. – 384 с.
2. Васютинський В. О. Стиль життя як соціально-психологічна характеристика субкультури бідності / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 30(33). – К.: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2016. – С. 19–32.
3. Гайдаєнко Т. А. Маркетингове управління. Принципи управлінських рішень. – К.: Основа, 2016. – 496 с.
4. Голова А. Г. Фактори, що мають найбільший вплив на споживчу поведінку особистості в мегаполісі / А. Г. Голова // Журн. соціології та соціальної антропології. – 2015. – № 5. – С. 304–312.
5. Дейнека О. С. Економічна психологія / О. С. Дейнека. – К.: Просвіта, 2014. – 160 с.
6. Коваль Л. А., Романчук С. А. Розвиток наукової думки про інновації як предмет особливої трудової діяльності // Наук. пр. Кіровоград. нац. техн. ун-ту. Економічні науки. – 2014. – Вип. 18. Ч. II. – 118 с.
7. Котлер Ф. Основи маркетингу / Ф. Котлер, Г. Армстронг : пер. с англ. – К.: Издательский дом Вильямс, 2015. – 1200 с.
8. Кривошия Т. І. Соціальні характеристики модного споживання міських жителів / Т. І. Кривошия // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Вип. 16. – С. 377–383.
9. Куришова Л. Н. Стиль споживання бідних у сучасному суспільстві: дис. ... канд. соціол. наук / Любов Миколаївна Куришова. – Л.: Промінь, 2017. – 205 с.
10. Мاستинець М. Соціальні детермінанти споживацької поведінки в сучасному суспільстві: автореф. дис. ... канд. соціол. наук / Марія Володимирівна Мастинець. – Харків, 2016. – 22 с.

Н. Кныш, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ

Описаны факторы внутреннего и внешнего влияния на поведение потребителей, возможностей их влияния для направления психологических факторов поведения в маркетинговой деятельности и основные психологические аспекты поведения потребителей и факторов, обуславливающих выбор определенного типа потребительского поведения. Проанализированы основные группы факторов, влияющих на формирование и реализацию потребительского поведения. Особое внимание уделено социально-психологическим факторам: социальный класс, референтная группа, общение, социальные нормы и ценности, стиль жизни личности.

Ключевые слова: поведение потребителей, психология поведения, потребительское поведение, внутренние факторы, внешние факторы, культурные нормы, средний класс, социальная мотивация, стиль жизни, ценности, референтная группа.

N. Knysh, student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CONSUMER BEHAVIOR

The article describes the factors of internal and external influence on the behavior of consumers, the possibilities of their influence to direct the psychological factors of behavior in marketing activities and the main psychological aspects of consumer behavior and factors that determine the choice of a particular type of consumer behavior. The main groups of factors that influence the formation and implementation of consumer behavior are analyzed, special attention is paid to socio-psychological factors: social class, reference group, communication, social norms and values, lifestyle of the individual.

Keywords: consumer behavior, behavioral psychology, consumer behavior, internal factors, external factors, cultural norms, middle class, social motivation, lifestyle, values, reference group.

11. Набруско І. Ю. Стилі споживання та статусна нерівність в умовах сучасної України / І. Ю. Набруско // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2018. – Вип. 16. – С. 373–376.

12. Овчар О. В. Соціально-психологічні чинники споживчої поведінки / О. В. Овчар // Наука і освіта. – 2015. – № 9.

13. Соломон М. Р. Поведінка споживача. Мистецтво та наука перемоги на ринках / М. Р. Соломон : пер. з англ. – Л.: Діа Софтуп, 2015. – 784 с.

14. Стат Д. Психологія споживача / Д. Стат. – К.: СКД, 2016. – 446 с.

15. Стиль життя особистості. Теоретичні та методологічні проблеми / Р. А. Ануфрієва, Є. І. Головаха, О. А. Донченко. – К.: Наук. думка, 2015. – С. 275–284.

16. Суїменко Е. І. Homo economicus сучасної України. Споживацький аспект / Є. І. Суїменко, Т. О. Ефременко. – К.: СКД, 2016. – 446 с.

Reference

1. Alosyna I. V. Povedinka spozhyvachiv: [navch. posib. dla vuziv] / Iryna Viktorivna Alosyna. – K.: Prosvita, 2014. – 384 s.
2. Vasiutynskyi V. O. Styl zhyttia yak sotsialno-psykholohichna kharakterystyka subkultury bidnosti / Vadym Oleksandrovych Vasiutynskyi // Naukovi studii z sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. – Vyp. 30(33). – K.: Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy, 2016. – S. 19–32.
3. Haidaienko T. A. Marketynhove upravlinnia. Pryntsypy upravlynskykh rishen. – K.: Osнова, 2016. – 496 s.
4. Holova A. H. Faktory, shcho maiut naibilshyiy vplyv na spozhyvchu povedinku osobystosti v mehapolisi / Anna Heorhiivna Holova // Zhurnal sotsiolohii ta sotsialnoi antropolohii. – 2015. – № 5. – S. 304–312.
5. Deineka O. S. Ekonomichna psykholohiia / Olha Serhiivna Deineka. – K.: Prosvita, 2014. – 160 s.
6. Koval L. A., Romanchuk S. A. // Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky. – 2014, vyp. 18, ch. II. – 118 s.
7. Kotler F. Osnovy marketinga / F. Kotler, G. Armstrong : Per. s angl. – K.: Izdatelskii dom Viliams, 2015. – 1200 s.
8. Kryvoshyia T. I. Sotsialni kharakterystyky modnoho spozhyvannia miskyykh zhyteliv / Tetiana Ivanivna Kryvoshyia // Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspilstva. – Vyp. 16. – S. 377–383.
9. Kuryshova L. N. Styl spozhyvannia bidnykh u suchasnomu suspilstvi : Dys. ... kand. sotsiol. nauk / Liubov Mykolaivna Kuryshova. – L.: Promin, 2017. – 205 s.
10. Mastynets M. Sotsialni determinanty spozhyvatskoi povedinky v suchasnomu suspilstvi: Avtoref. dys. ... kand. sotsiol. nauk / Mariia Volodymyrivna Mastynets. – Kharkiv, 2016. – 22 s.
11. Nabrusko I. Yu. Stily spozhyvannia ta statusna nerivnist v umovakh suchasnoi Ukrainy / Nabrusko Iryna Yuriivna // Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspilstva. – 2018. – Vyp. 16. – S. 373–376.
12. Ovchar O. V. Sotsialno-psykholohichni chynnyky spozhyvchoi povedinky / O. V. Ovchar. – Nauka i osvita. – № 9, 2015.
13. Solomon M. R. Povedinka spozhyvacha. Mystetstvo ta nauka peremohy na rynkakh / M. R. Solomon : Per. z anhl. – L.: DiaSoftup, 2015. – 784 s.
14. Stat D. Psykholohiia spozhyvacha / D. Stat. – K.: SKD, 2016. – 446 s.
15. Styl zhyttia osobystosti. Teoretychni ta metodolohichni problem / Anufriieva R. A., Holovakha Ye. I., Donchenko O. A. – K.: Naukova dumka, 2015. – S. 275–284.
16. Suimenko E. I. Homo economicus suchasnoi Ukrainy. Spozhyvatskyi aspekt / Yevhenii Ivanovych Suimenko, Tetiana Olehiivna Efremenko. – K.: SKD, 2016. – 446 s.

Надійшла до редколегії 27.10.18

УДК 159:34.01

Е. Крайніков, канд. психол. наук, доц.,
Є. Прокопович, канд. мед. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
Ю. Землякова, психолог, Київ
С. Примаченко, психолог, заст. директора
ВНЗ "Київський медичний коледж 3", Київ

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

З метою дослідження поставленої проблеми нами було проведено психодіагностичне дослідження. Вибірку становили 78 підлітків (33 хлопчика та 45 дівчат) у віці 15–16 років. За результатами аналізу було виділено дві групи досліджуваних: підлітки зі схильністю до девіантної поведінки та підлітки без такої схильності. Між зазначеними групами було продемонстровано відмінності за низкою показників.

Ключові слова: девіантна поведінка, делінквентна поведінка, агресивність, комп'ютерна залежність, підлітковий вік.

Актуальність. Безперервний ріст різноманітних виявів девіантної поведінки молоді та неповнолітніх ставить перед суспільством, як одне із основних завдань, не тільки боротьбу з наслідками відхилень від соціальних норм (зокрема правових), але, головним чином, їхнє запобігання шляхом нейтралізації причинного комплексу, усунення соціальних протиріч, соціалізації тощо.

Методичне підґрунтя. У процесі аналізу літератури ми дійшли висновку про глибоку наповненість змісту поняття "девіантної поведінки". Виходячи з описаних позицій, девіантну поведінку можна визначити як систему вчинків або окремі вчинки психічно здорової людини, які не відповідають або суперечать офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам і правилам на певному етапі розвитку суспільства, як результат несприятливого соціального розвитку та порушення процесу соціалізації особистості. Щоб віднести ту чи іншу поведінку до девіантної, необхідно розуміти поняття норми. Це поняття треба розглядати, урахувавши багато чинників, та невідривно від тієї культури, в якій перебуває людина, оскільки поведінка, що відхиляється, є соціально детермінованою. Поняття "соціальна норма" історично мінливе – те, що вчора вважалося нормою, сьогодні може виявитися девіантною поведінкою, і навпаки [2; 3; 4; 7].

Існують різні класифікації девіантної поведінки. Одна з них заснована на таких критеріях, як вид норми, що порушується, та негативні наслідки поведінки, що відхиляється. За цими критеріями виділяють три групи девіантної поведінки: антисоціальна, асоціальна, аутодеструктивна. До найбільш вираженого вияву девіантної поведінки можна віднести делінквентну (протиправну) поведінку. Девіантна поведінка підлітків має свою специфічну природу [5; 6]. Серед причин, що обумовлюють різні вияви девіантної поведінки, виділяють психофізіологічні (нерівномірність розвитку серцево-судинної та кістково-м'язової систем, підвищена стомлюваність, підвищена активність ендокринної системи в період статевого дозрівання). Гормони впливають на мозок підлітку і призводять до помітних, часто навіть обтяжливих, змін у поведінці [9]. Також змужніння відбувається через пошуки нових вражень, безоглядний ризик та імпульсивні дії. Підлітки дуже недовго можуть зосереджуватися на можливих наслідках своїх учинків і зовсім не чутливі до загрози покарання. Причина в тому, що в них ще не визріла префронтальна кора, тому вони схильні до аддикцій, які викликають у недозрілому мозку тривалі пошкодження [8]. Іншими вагомими причинами є соціально-психологічні (взаємовідносини з дорослими, батьками, учителями) та психологічні чинники (зміна "Я-концепції", що визначаються прагненням зрозуміти себе, свої можливості й особливості, як об'єднують підлітка з іншими людьми, так і від-

різняють його від них, що робить його унікальним і неповторним).

Емпіричне дослідження. З метою реалізації поставлених завдань нами було проведено емпіричне дослідження із застосуванням такого інструментарію: Опитувальник А. Басса – А. Даркі, багатофакторний Тест "Міні-мульт", Опитувальник суїцидального ризику (модифікація Т. Н. Разуваєвої), Тест Кімберлі – Янг на інтернет-залежність, Методика діагностики схильності до девіантної поведінки (А. Орел) тощо [1]. Отримані дані оброблялися за допомогою програми SPSS v 23. Вибірку становили підлітки у віці 15–16 років, загальна кількість – 78 осіб (33 хлопчика та 45 дівчат), із яких 43 особи – студенти 1 курсу Київського медичного коледжу № 3, 35 осіб – учні 10 класу спеціалізованої загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 9 м. Фастів.

При аналізі отриманих даних ми поділили загальну вибірку на дві групи. До 1-ої групи увійшли 35 осіб (12 хлопчиків та 23 дівчини), які мали виражені тенденції до девіантної поведінки – показники індексу агресії (за Опитувальником Басса – Даркі) вище середнього рівня. Також у них була виявлена інтернет-залежність (за Тестом Кімберлі – Янг) та підвищені показники шкали схильності до делінквентної поведінки (за Методикою діагностики схильності до девіантної поведінки А. Орел). До 2-ої групи увійшли 43 особи (21 хлопчик та 22 дівчини), показники яких за даними тестування належали до середнього рівня і нижче.

За Опитувальником суїцидального ризику, для групи 2 притаманні підвищені показники за шкалою "соціальний песимізм" (тобто негативна концепція навколишнього світу, сприйняття його як ворожого, який не відповідає уявленням про нормальні або задовільні для людини відносини з оточуючими). Але і середнє значення антисуїцидального фактору знаходиться на високому рівні: це означає, що навіть за високих значень усіх інших показників глобальний суїцидальний ризик є зниженим.

За результатами Тесту Кімберлі – Янг, досліджувані 2-ої групи мають деякі проблеми, що пов'язані із захопленням інтернетом, хоча їхні показники перебувають у межах норми. За Методикою діагностики схильності до девіантної поведінки, досліджувані групи 2 показали середні значення за шкалами схильності до подолання норм і правил, вольового контролю емоційних реакцій, схильності до агресії й насильства, схильності до делінквентної поведінки; зазначене свідчить про їхню низьку схильність до девіантної поведінки. За даними Опитувальника Басса – Даркі, досліджувані групи 2 мають нормальні показники непрямої агресії й роздратування та високі – вербальної агресії та відчуття провини. Якщо розглядати профіль у цілому, то індекс агресії та індекс ворожості (які є основними у визначенні агресивності) перебувають у допустимій нормі.

За даними *тесту "Міні-Мульт"*, пік середньостатистичного профілю групи 2 припадає на шкалу гіпоманії, що відображає активність позиції, високий рівень життєлюбства, упевненість обстежуваних у собі, позитивну самооцінку, схильність до жартів і витівок, високу мотивацію досягнення (однак орієнтовану більшою мірою на моторну рухливість і надмірну речову активність, ніж на конкретні цілі). Настрій респондентів піднесений, але у відповідь на протидію легко спалахує і так само легко згасає гнівлива реакція. Даний профіль є варіантом підліткової й молодіжної норми і свідчить про відсутність схильності до серйозного заглиблення у складні проблеми, перевагу безпечності, радісне сприйняття всього навколишнього світу і свого буття, райдужність надій, упевненість у майбутньому, переконаність у щасливому майбутньому тощо. Зниження профілю за шкалою психопатії свідчить про низьку мотивацію досягнення, відсутність спонтанності та безпосередності поведінки, самоконтроль, невиражене честолюбство, відсутність лідерських рис і прагнення до незалежності, схильність до загальноприйнятих норм поведінки, конформізм. Це відображає тимчасове зниження протидії особистості навколишньому середовищу, що може бути пов'язане із блокуванням "самості" [10]. Такі показники також можуть бути обумовлені браком мотивованої участі в дослідженні.

За *Опитувальником суїцидального ризику*, для групи 1 характерні підвищені показники за шкалою "афективність", що свідчить про домінування емоцій над інтелектуальним контролем в оцінці ситуації. Це означає готовність реагувати на травматичну ситуацію безпосередньо емоційною поведінкою. У крайньому варіанті можлива афективна блокада інтелекту. Також для групи 1 характерний соціальний песимізм, тобто негативна концепція навколишнього світу, сприйняття його як ворожого, який не відповідає уявленням про нормальні або задовільні для людини відносини з оточуючими. За *тестом Кімберлі – Янг*, досліджувані групи 1 мають виражену інтернет-залежність.

За *Методикою діагностики схильності до дев'янтної поведінки*, досліджувані групи 1 мають підвищені показники за шкалами схильності до подолання норм і правил, схильності до адитивної поведінки, схильності до самопошкоджуваної й саморуйнівної поведінки та в межах норми – вольового контролю емоційних реакцій. Дещо підвищені показники схильності до агресії та насильства, високі показники за шкалою схильності до делінквентної поведінки, що свідчить про ризик протиправної поведінки.

Середні показники за *Опитувальником Басса – Даркі* свідчать про те, що підлітки групи 1 мають показники у межах норми за шкалами "образа" і "підозрілість" та високі показники фізичної й вербальної агресії, негативізму та провини. Якщо розглядати профіль у цілому, то індекс агресії та індекс ворожості (які є основними у визначенні агресивності) значуще відхиляються від норми у бік збільшення.

За *тестом "Міні-Мульт"*, інтегративний профіль досліджуваних групи 1 перебуває у межах норми (40–70 балів). Ближче до верхньої межі норми знаходяться показники шкали достовірності. Це може свідчити про те, що представники групи 1 прагнуть привертати увагу оточення до свого складного внутрішнього світу, показувати їхню надмірну занепокоєність внутрішніми проблемами, стурбованість, напруженість, невпевненість у собі й позитивний оцінку себе оточенням, яке притаманне для підліткового віку. Пік середньостатистичного профілю групи 1 припадає на шкалу гіпоманії, що є варіантом підліткової та молодіжної норми і свідчить про

відсутність схильності до серйозного заглиблення у складні проблеми, перевагу безпечності, радісне сприйняття всього навколишнього світу і свого буття, райдужність надій, упевненість у майбутньому, переконаність у щасливому майбутньому тощо [10].

Відмінності між середніми показниками двох груп досліджувалися за допомогою *t*-критерію Стьюдента. Було виявлено статистично значущі відмінності між середніми показниками таких шкал: комп'ютерна залежність, афективність, унікальність, неспроможність, демонстративність, часова перспектива, іпохондрія, депресія, психопатія, паранояльність, гіпоманія, достовірність, непряма агресія, роздратування, образа, підозрілість, відчуття провини, індекс ворожості, схильність до подолання норм і правил, схильність до адитивної поведінки, схильність до самопошкоджувальної й саморуйнівної поведінки, вольовий контроль емоційних реакцій, схильність до делінквентної поведінки.

Порівняння середніх показників комп'ютерної залежності у досліджуваних групах виявило статистично значущу відмінність між ними ($t = 6,9$, при $p < 0,05$). Середній рівень комп'ютерної залежності досліджуваних групи 1 на 28 % вищий, ніж у досліджуваних групи 2, та належить до високого діапазону значень (нехімічна залежність, яка характеризується однією або більше фрустрованими потребами, заниженою самооцінкою, гіперболізованим уявленням про ідеальне "Я", емоційною нестійкістю, схильністю до відходу від проблем і уникнення відповідальності). На відміну від них, досліджувані групи 1 мають деякі проблеми, що пов'язані із захопленням інтернетом, але їхній рівень не досягає показників залежності.

Статистично значущі відмінності між середніми значеннями досліджуваних груп було виявлено за такими шкалами *Методики суїцидального ризику*: демонстративність ($t = 2,61$, при $p < 0,05$), афективність ($t = 2,66$, при $p < 0,05$), унікальність ($t = 2,83$, при $p < 0,05$), неспроможність ($t = 3,28$, при $p < 0,05$), часова перспектива ($t = 2,64$, при $p < 0,05$). Так, середні показники афективності досліджуваних групи 1 є значущо вищими, що свідчить про їхню готовність реагувати на травматичну ситуацію безпосередньо емоційною поведінкою, про домінування емоцій над інтелектуальним контролем в оцінці ситуації. Значущі відмінності виявлено також при порівнянні середніх значень груп за шкалою унікальності. Такі відмінності показують те, що досліджувані групи 1 схильні сприймати себе, ситуації, і, можливо, власне життя в цілому як явище виняткове, не схоже на інші, і, отже, таке, що передбачає виняткові варіанти виходу, зокрема, суїцид. Таке сприйняття тісно пов'язане з феноменом "непроникності" для досвіду, тобто з недостатнім умінням використовувати свій і чужий життєвий досвід. Середні значення за шкалою неспроможності є значущо вищими у групі 1, що відображає негативну концепцію власної особистості, уявлення про свою неспроможність, некомпетентність, непотрібність, "вимкнення" зі світу. Дана шкала може бути пов'язана з уявленнями про фізичну, інтелектуальну, моральну та іншу неспроможність (формула внутрішнього дискурсу – "Я поганий"). Середні значення за шкалою демонстративності є значущо вищими у групі 1, що свідчить про те, що ці підлітки намагаються привертати увагу оточуючих до своїх нещастя, домогтися співчуття і розуміння. При цьому демонстрація суїцидальної поведінки, яка оцінюється ззовні як "шантаж", самою особистістю сприймається як "заклик про допомогу". Найбільш значущі відмінності виявлено за шкалою "часова перспектива". Підлітки, що схильні до дев'янтної поведінки, мають труднощі з конструктивним

плануванням майбутнього. Це може бути наслідком їхньої надмірної заглибленості в актуальну ситуацію, трансформацією почуття нерозв'язності поточної проблеми у глобальний страх невдач і поразок у майбутньому. Натомість значущих відмінностей між середніми значеннями за іншим шкалам Методики суїцидального ризику не виявлено.

Статистично значущі відмінності було виявлено між середніми значеннями таких шкал *тесту "Міні-Мульт"*: депресії ($t = 3,09$, при $p < 0,05$), іпохондрії ($t = 2,56$, при $p < 0,05$), психопатія ($t = 2,13$, при $p < 0,05$), паранояльності ($t = 2,64$, при $p < 0,05$), гіпоманії ($t = 3,70$, при $p < 0,05$), достовірності ($t = 3,72$, при $p < 0,05$). Зауважимо, що всі середні показники за даними шкалами перебувають у межах вікової норми. Середні значення за шкалою депресії є значущо вищими у групі підлітків, що схильні до девіантної поведінки (це свідчить про вищий рівень усвідомлення ними наявних проблем через призму незадоволеності й песимістичної оцінки своїх перспектив, схильність до роздумів, інертність у прийнятті рішень, глибину переживань, аналітичність, скептицизм, самокритичність, невпевненість у собі та своїх можливостях). Середнє значення за шкалою іпохондрії є значущо вищим у групі підлітків, які схильні до девіантної поведінки: цим підліткам більшою мірою притаманне пригнічення спонтанності (тобто невимушеності, безпосередності реакцій), стримування активної самореалізації, контроль над агресивністю, інертність у прийнятті рішень, тенденція до уникнення серйозної відповідальності та страх не впоратися). Їхня емоціональна сфера відрізняється суперечливим зіткненням стриманості та дратівливості, що створює змішаний тип реагування, властивий особам із психосоматичною передиспозицією, тобто зі схильністю до трансформації емоційної напруженості у хворобливі реакції всього організму або окремих органів (шлунково-кишкового тракту, вегетативної нервової системи, серцево-судинної діяльності). Середні значення за шкалою психопатії є значущо вищими у групі підлітків, що схильні до девіантної поведінки; при цьому досліджувані групи 2 демонструють незначне зниження середніх показників за цією шкалою, що свідчить про їхню знижену мотивацію досягнення, брак спонтанності та безпосередності поведінки, гарний самоконтроль, не виражене честолюбство, відсутність лідерських рис і прагнення до незалежності, прихильність до загальноприйнятих норм поведінки. Середні значення за шкалою гіпоманії є значущо вищими у групі підлітків зі схильністю до девіантної поведінки, що свідчить про їхнє уникання складних проблем, безпечність, радісне сприйняття всього навколишнього світу і свого буття, райдужність надій, упевненість у майбутньому, переконаність у щасливому майбутньому тощо. Також зазначимо, що за шкалою достовірності підлітки зі схильністю до девіантної поведінки демонструють більше прагнення привертати увагу оточення до свого складного внутрішнього світу, надмірно стурбовані внутрішніми проблемами, напружені, невпевнені у собі та позитивній оцінці себе оточенням.

Статистично значущі відмінності між середніми значеннями було виявлено за результатами *Опитувальника Басса – Даркі*, а саме непряма агресія ($t = 6,01$, при $p < 0,05$), роздратування ($t = 6,17$, при $p < 0,05$), образа ($t = 4,36$, при $p < 0,05$), підозрілість ($t = 3,14$, при $p < 0,05$), відчуття провини ($t = 2,09$, при $p < 0,05$) та індекс ворожості ($t = 4,8$, при $p < 0,05$). Непряма агресія у групі зі схильністю до девіантної поведінки є значущо вищою, ніж у групі 2, та належить до високого діапазону значень. Підлітки групи 1 спрямовують агресію на іншу

особу непрямым шляхом, а підлітки групи 2 демонструють середній рівень непрямої агресії. Середні показники роздратування є значущо вищими у групі зі схильністю до девіантної поведінки та належать до високого діапазону значень. Ці підлітки демонструють підвищену готовність до вияву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість). Натомість, підлітки групи 2 демонструють середній рівень значень за шкалою роздратування. Середні показники образи є значущо вищими у групі 1 та належать до середнього діапазону значень, тобто підлітки мають середньо виражений вияв заздрості та ненависті до оточуючих за дійсні й вигадані дії. Натомість досліджувані групи 2 мають знижені показники за цим критерієм, що свідчить про їхню тенденцію ігнорувати в собі такі вияви. Середні показники підозрілості у групі зі схильністю до девіантної поведінки є значущо вищими, ніж у групі 2, та належать до середнього діапазону значень. Це свідчить про те, що такі підлітки більш застережливо ставляться до навколишнього середовища, ніж підлітки, що не схильні до девіантної поведінки. Середні показники відчуття провини в обох групах належать до високого діапазону значень, при чому у підлітків зі схильністю до девіантної поведінки є значущо вищими, що свідчить про їхню більшу схильність до докорів сумління та внутрішній монолог на тему "Я поганий". Середні показники індексу ворожості у групі зі схильністю до девіантної поведінки є значущо вищими, ніж у групі 2, та належать до високого діапазону значень. Натомість, підлітки, що не схильні до девіантної поведінки, мають середній рівень індексу ворожості.

Статистично значущі відмінності між середніми значеннями було виявлено за такими шкалами *Методики діагностики схильності до девіантної поведінки*: схильність до подолання норм і правил ($t = 2,67$, при $p < 0,05$), схильність до адитивної поведінки ($t = 5,58$, при $p < 0,05$), схильність до самопошкоджувальної та саморуйнівної поведінки ($t = 4,41$, при $p < 0,05$), вольовий контроль емоційних реакцій ($t = 4,56$, при $p < 0,05$) та схильність до делінквентної поведінки ($t = 8,36$, при $p < 0,05$). За шкалою схильності до подолання норм і правил, показники обох груп належать до середнього діапазону значень, при цьому в досліджуваних зі схильністю до девіантної поведінки показники є значущо вищими, що свідчить про їхню тенденцію нехтувати соціальними нормами. За шкалою схильності до адитивної поведінки, середні показники обох груп належать до середнього діапазону значень, при цьому в досліджуваних зі схильністю до девіантної поведінки показники є значущо вищими, що свідчить про їхню схильність до вживання наркотичних речовин. За шкалою схильності до самопошкоджувальної та саморуйнівної поведінки, середні показники обох груп належать до середнього діапазону значень, при цьому в досліджуваних зі схильністю до девіантної поведінки показники є значущо вищими, що указує на їхній потяг до ризику і заподіяння собі шкоди. За шкалою вольового контролю емоційних реакцій, середні показники обох груп належать до середнього діапазону значень, при цьому в досліджуваних зі схильністю до девіантної поведінки показники є значущо вищими, що свідчить про їхню меншу здатність контролювати свої емоційні реакції. За шкалою схильності до делінквентної поведінки, середні показники досліджуваних зі схильністю до девіантної поведінки є значущо вищими та належать до високого діапазону значень, що говорить про їхню здатність здійснити протиправну поведінку.

Також нами виявлено пряму залежність між показниками унікальності та паранояльності (r -Пірсона = 0,67,

при $p < 0,05$) і між показниками демонстративності й паранояльності (r -Пірсона = 0,61, при $p < 0,05$). Пряма залежність спостерігається між агресивністю та схильністю до делінквентної поведінки (r -Пірсона = 0,64, при $p < 0,05$). Крім того, виявлено зворотну залежність між показниками ефективності та шкалою корекції (r -Пірсона = -0,54, при $p < 0,05$). Зазначимо, що між шкалою брехні та схильністю до делінквентної поведінки виявлено зворотну залежність (r -Пірсона = -0,60, при $p < 0,05$).

Висновки. У результаті проведеного дослідження нами були знайдені статистично значущі відмінності між середніми показниками підлітків зі схильністю до девіантної поведінки та підлітками, що не мають такої схильності, за такими шкалами: комп'ютерна залежність, афективність, унікальність, неспроможність, демонстративність, часова перспектива, іпохондрія, депресія, психопатія, паранояльність, гіпоманія, достовірність, непряма агресія, роздратування, образа, підозрілість, відчуття провини, ворожість, схильність до подолання норм і правил, схильність до адитивної поведінки, схильність до самопошкоджувальної й саморуйнівної поведінки, вольовий контроль емоційних реакцій, схильність до делінквентної поведінки. За іншими шкалами статистично значущої різниці не виявлено. Для дослідження ймовірних зв'язків ми застосували кореляційний аналіз, який продемонстрував пряму залежність між показниками "унікальність" і "паранояльність" та між показниками "демонстративність" та "паранояльність". Пряма залежність також спостерігається між індексом агресії та схильністю до делінквентної поведінки; зворотна залежність – між афективністю й показниками шкали корекції. Між показниками шкали брехні та схильністю до делінквентної поведінки також існує зворотна залежність.

Э. Крайников, канд. психол. наук, доц.

Е. Прокопович, канд. мед. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

Ю. Землякова, психолог, Київ

С. Примаченко, психолог, зам. директора,

ВУЗ "Київський медичинський коледж 3", Київ

Список використаних джерел

1. Большая энциклопедия психологических тестов / сост. А. Карелин. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с.
2. Дитяча психіатрія / за ред. Г. М. Кожини та В. Д. Мішієва. – К.: Медицина, 2014. – 376 с.
3. Клиническая психология: учебник / под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб.: Питер, 2002. – 960 с.
4. Клиническая психология / под ред. М. Перре и У. Баумана. – СПб.: Питер, 2002. – 1312 с.
5. Крайг Г. Психология развития / Грейс Крайг; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2002. – 992 с. (Серия "Мастера психологии").
6. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка / Н. Ньюкомб; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2002. – 640 с. (Серия "Мастера психологии").
7. Патопсихология: навч. посіб. / за ред. С. Д. Максименка. – К.: КММ, 2009. – 208 с.
8. Психіатрія і наркологія / за ред. В. Л. Гавенка. – К.: Здоров'я, 2009. – 512 с.
9. Свааб Д. Ми – це наш мозок / Дік Свааб; пер. з нім. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 496 с.
10. Собчик Л. Н. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности: методическое руководство / Л. Н. Собчик. – М., 1990. – 80 с. – (Серия "Методы психологической диагностики").

Reference

1. Bolshaia entsiklopediia psikhologicheskikh testov. – M.: Eksmo, 2006. – 416 s.
2. Dytiacha psykhiatriia / Za red. H. M. Kozhynoi ta V. D. Mishieva. – K.: Medytyna, 2014. – 376 s.
3. Klinicheskaia psikhologiiia: Uchebnik / Pod red. B. D. Karvasarskogo. – SPb.: Piter, 2002. – 960 s.
4. Klinicheskaia psikhologiiia / Pod red. M. Perre i U. Bauman. – SPb.: Piter, 2002. – 1312 s.
5. Kraig G. Psikhologiiia razvitiia / Greis Kraig; per. s angl. – SPb.: Piter, 2002. – 992 s. (Seriiia "Mastera psikhologii").
6. Niukomb N. Razvitie lichnosti rebenka / Nora Niukomb; per. s angl. – SPb.: Piter, 2002. – 640 s. (Seriiia "Mastera psikhologii").
7. Patopsykholohiia: Navchalnyi posibnyk / Za red. S. D. Maksymenka. – K.: KMM, 2009. – 208 s.
8. Psykhiatriia i narkolohiia / Za red. V. L. Havenka. – K.: Zdorovia, 2009. – 512 s.
9. Svaab D. My – tse nash mozok / Dik Svaab; per. z nim. – Kh.: Klub simeinoho dozvillia, 2016. – 496 s.
10. Sobchik L. N. Standartizirovannyi mnogofaktorny metod issledovaniia lichnosti: Metodicheskoe rukovodstvo / Liudmila Nikolaevna Sobchik. – M., 1990. – 80 s. – (Seriiia "Metody psikhologicheskoi diagnostiki").

Надійшла до редколегії 04.11.18

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

С целью исследования поставленной проблемы нами было проведено психодиагностическое исследование. Выборку составили 78 подростков (33 мальчиков и 45 девочек) в возрасте 15-16 лет. По результатам анализа были выделены две группы испытуемых: подростки со склонностью к девиантному поведению и подростки без такой склонности. Между указанными группами были продемонстрированы различия по ряду показателей.

Ключевые слова: девиантное поведение, делинквентное поведение, агрессивность, компьютерная зависимость, подростковый возраст.

E. Krainikov, Ph.D., Assoc. Prof.

E. Prokopovich, Ph.D., Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Yu. Zemlyakova, psychologist, Kyiv

S. Primachenko, psychologist, deputy director

Kyiv Medical College 3, Kyiv

FEATURES OF TEENAGERS' DEVIANT BEHAVIOR

In order to investigate the problem, we conducted a psychodiagnostic study. The sample consisted of 78 adolescents (33 boys and 45 girls) aged 15–16 years. According to the results of the analysis, we were distinguished two groups of subjects: teenagers with a tendency to deviant behavior and adolescents without such an inclination. Between the indicated groups, differences were shown for a number of indicators.

Keywords: deviant behavior, delinquent behavior, aggressiveness, computer addiction, adolescent age.

УДК 159.9:37.015.3:801

О. Кузнєцова, канд. психол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОГО МОВНОГО НАМІРУ

Стаття розглядає психологічні особливості реалізації суспільно-комунікативного мовного наміру на неспеціальних факультетах, механізми мовотворення з позицій діяльного підходу.

Ключові слова: мовний намір, навчально-пізнавальні потреби, психологічна концепція формування мовної діяльності індивіда, динаміка мислення у зв'язку з мовою, психологічний погляд на методичні проблеми, породження мовного вислову.

Актуальність і постановка проблеми. Наприкінці минулого століття як у вітчизняній науці, так і закордоном широкого розповсюдження отримала комунікативна лінгвістика, основні засади якої зводяться до таких положень:

- у процесі комунікації, як окремого роду людської діяльності, спрямованої на встановлення й підтримку зв'язку використаної для передання інформації, взаємодіють дві сторони: лінгвістична й соціальна, оскільки будь-який вислів, проведений у конкретній ситуації спілкування, охоплює широкий фон попередніх умов, які впливають на його організацію;

- породженню мовного акту передують породженню мовного наміру людини, у якому враховується мета, предмет, місце й час вислову;

- найбільш природними є усні види спілкування: слухання й мовлення, що частіше за все виявляється в діалозі;

- у навчанні іноземної мови треба відштовхуватися від функцій та умов спілкування до систематизуючих ознак, а не навпаки, тобто успіх спілкування, з урахуванням вищезазначеного, залежатиме від:

- наявності бажання людини вступити у контакт, тобто реалізувати наміри, які виникають;

- уміння реалізувати власні мовні наміри, які дозволяють установити контакт і взаємини/взаємозв'язки з іншими мовами;

- ступеня володіння структурно-системними утвореннями на різних рівнях мови та від уміння вживати їх у відповідних ситуаціях спілкування;

- володіння набором мовоутворювальних формул, необхідних для здійснення вербальних процедур тощо.

Процитовані передумови становлять сутність комунікативної компетенції, тобто, йдеться про вміння співвідносити мовні засоби із завданнями й умовами спілкування, урахувати взаємовідносини між комунікантами, організовувати мовне спілкування із врахуванням соціальних норм поведінки й комунікативної доцільності висловлювання.

Комунікативна лінгвістика значно вплинула на методику викладання іноземних мов, висунувши у центр уваги навчання усім видам мовної діяльності, зокрема мовлення, пізніше обґрунтованого із психологічної точки зору.

Визначаючи *мовну діяльність*, як основний об'єкт навчання, необхідно співвідносити таке формулювання питання із загальноприйнятим положенням, відповідно до якого ми навчаємо *іноземної мови*. Із самого початку виникає низка питань, таких, як: психологічне співвідношення понять *мова* та *іншомовна мовна діяльність*; що являє собою іноземна мова як предмет навчання й оволодіння; чи *мова* взагалі і *іноземна мова* за сутністю є однорідні уявлення.

Виклад основного матеріалу. Рідна мова, що виступає у єдності функцій спілкування й узагальнення є, перш за все, засобом *присвоєння* людиною суспільного досвіду, а вже потім, разом із виконанням цієї функції, засобом вираження його власної думки. Засвоюючи

рідну мову, людина привласнює засоби пізнання дійсності. У цьому процесі природно задовольняються й формуються його специфічні людські пізнавальні, комунікативні та інші соціальні потреби.

Друга (третя і т. п.) мови, за умов процесу навчання, уже не можуть, порівняно із рідною, служити засобом привласнення суспільного досвіду, засобом пізнання дійсності. Оволодіння іноземною мовою частіше визначається задоволенням або навчально-пізнавальної потреби, або потреби усвідомлення форми висловлювання власної думки та оволодіння нею. Врешті, це потреба самосвідомості, яка формує потребу точнішого самовираження.

Наразі, спробуємо визначити окремі специфічні характеристики іноземної мови як предмета навчання порівняно з іншими навчальними дисциплінами.

Визначальним для іноземної мови як навчальної дисципліни є розуміння того, що засвоєння іноземної мови не дає людині безпосередніх знань про реальну дійсність (на відміну від математики, біології, хімії, фізики тощо).

Мова є засобом висловлювання думок про об'єктивну діяльність, властивості й закономірності якої є предметом вивчення інших навчальних курсів. Мова у цьому розумінні є *безпредметна*, а *безпредметний* дисципліні навчати важче.

Отже, у процесі навчання іноземної мови перед викладачем постає завдання початкового визначення специфічного предмета мовної діяльності, що задовольнятиме потребі оволодіння іноземною мовою. Інтуїтивно, відчуваючи цю особливість іноземної мови, досвідчений викладач, як правило, розпочинає процес вступу до навчання з того, яким чином знання іноземної мови сприятиме отриманню професійних навичок у світовому досвіді та їх подальшого застосування, що розширює світопізнання та вміння самовдосконалення упродовж життя.

Специфіка іноземної мови як навчальної дисципліни полягає в її безкрайності та безмірності. І справді, якщо порівняти навчання іноземної мови з іншими навчальними дисциплінами, то можна побачити, що в кожному з них є окремі, логічно та предметно завершені тематичні розділи, оволодіваючи якими студент відчуває задоволення від усвідомлення, що частково зможе їх застосовувати. Під час навчання іноземної мови така запрограмована послідовність не є можливою, оскільки студент не може вивчити лише розділ *Герундій*, не вивчивши розділ *Часи* й т. п., адже студент має знати все. Але хто знає, скільки це все має бути? У цьому сенсі мова, як навчальний предмет, є "безмежна".

Час від часу з'являлося багато науково-методичних та дослідницьких праць із спробами розчленування загального корпусу мови, навіть, була висунута ідея так званих мікрмов (або підмов) спеціальностей, але це однозначно були намагання зіставлення іноземної мови з певними науками, їх окремими розділами тощо.

Відмінною рисою будь-якої мови взагалі, і, як навчального предмета зокрема, є його однорідність. Мова включає в себе цілий ряд характерних особливостей, наприклад, *мовну систему*, *мовну здібність* тощо.

Загальна структура діяльності людини, поряд із суспільно-виробничою й пізнавальною, включає в себе й суспільно-комунікативну діяльність. Остання являє собою складний процес взаємодії людей, що здійснюються шляхом мови як системи одиниць і правил оперування ними, що виявляється у мовній діяльності тих, хто бере участь у спілкуванні (мовленні, слуханні, а також читанні й письмі). Вербальне спілкування є формою реалізації такої взаємодії, а мовна діяльність може розглядатися як реалізація суспільно-комунікативної діяльності людей у процесі вербального спілкування.

Таким чином, мовна діяльність людей реалізує не тільки процес спілкування, а й водночас суспільно-комунікативну діяльність/потребу.

У нашому розумінні *мовна діяльність*, як процес взаємодії людини з іншою людиною, є узагальненим поняттям стосовно *мовлення*, що виступає як вид мовної діяльності. Але тут, природно, виникає запитання: у якому співвідношенні до *говоріння/висловлювання* знаходиться *мовлення*; чи може *мовлення* розглядатися як синонім до *говоріння/висловлювання*; чи воно є якісно відмінне від *слухання* і *говоріння/висловлювання*, хоча й безпосередньо з ним пов'язане.

Отже, предметом даного аналізу є розуміння співвідношення: *мовлення й мовленнєва діяльність*, однак, урахувавши, що *мовлення* здійснюється засобами мови, а "мова реально існує лише у мовленні" [4], до аналізу необхідно включити саму *мову* й, із позиції до діяльності індивіда, розглядати таке співвідношення: *мовлення – мова – мовленнєва діяльність*.

Підкреслюючи наявність тісного зв'язку між явищами мови і мовлення (або мовної компетенції та реалізації), за Н. Хомським [8], не можна повністю погодитися із твердженням, що мова і мовлення, як два взаємопов'язаних, але самостійних явища, мають прямо протилежні, різкоконтрастні характеристики. Радше вони визначаються характеристиками, які доповнюють одна одну в безкінечному кругообігу вербального (мовного і мовленнєвого) мислення, являючи в той самий час мову і мовлення як неоднозначні явища.

Як справедливо зазначив Е. Косеріу [3], всім зрозуміло, що "мова не є те саме, що мовлення". Але що ж це таке? У чому полягає психологічна суть цієї неоднозначності, що відображає, на наш погляд, феноменальну самостійність мовлення у її відношенні до мови. Відповідь на це питання може бути надана із позиції діяльного підходу, про що йшлося вище.

Переходимо до розгляду відношення: *мова – мовлення – мовленнєва діяльність* з позиції саме цього підходу. Проведений, із урахуванням психологічної складової, теоретичний аналіз результатів численних досліджень даної проблеми, дозволяє дійти до двочленної: *мова – мовлення* як засіб і спосіб реалізації мовної діяльності індивіда. Відповідно, мова розглядається як засіб, а мовлення – як спосіб формування і формулювання думки через мову у процесі мовної діяльності індивіда. Так, наприклад, фрази "Ми з нею знайомі вже десять років" і "Ми з нею товаришуємо з 2007 року" сформовані та сформульовані різними способами, тобто це різне мовлення, що виражає одну й ту саму думку за допомогою одних і тих самих мовних засобів.

Важливим для трактування мовлення, як способу формування і формулювання думки за допомогою мови, є твердження О. О. Потебні [5] про те, що "мова є засіб не виражати уже готову думку, а створювати її". І, звичайно, запропоноване нами трактування *мовлення* базується також на положеннях Л. С. Виготського [2] і С. Л. Рубінштейна [4] про те, що "зовнішнє мовлення є процесом перетворення думки у слово, матеріалізацією і об'єктивізацією думки", а також "у мовленні ми формуємо думку, але формуємо її, ми скрізь її формуємо".

Як будь-яка діяльність людини, його мовна діяльність у всіх її різновидах може здійснюватися лише за допомогою певних засобів і способів. При цьому засоби та способи здійснення діяльності людини співвідносяться завжди до її предмета. Так, у мовній діяльності індивіда ми виокремлюємо засоби (мовну систему) і способи (мовлення) формування й формулювання думки як предмета мовної діяльності. Відповідно, як мова, так і мовлення, включаються на рівних, хоча й різних підставах у саму систему: *той, хто говорить чи слухає, також той, хто читає, пише, думає, перекладає*.

Якщо підсумувати викладене вище, визначивши, що власне нового дає підхід до визначення мовлення порівняно з поширеною у психології й методикі навчання іноземної лексики/мови, лінгвістичної за суттю, концепцією мови, можна виокремити декілька моментів:

- розглядається неглобальна, неоднорідна мовна діяльність (мовні явища) колективу, що розмовляє, а мовна діяльність індивіда;

- мовлення і мова розглядаються як такі, що входять у структуру мовної діяльності індивіда як засоби і способи формування й формулювання думки, що виступає у ролі предмета діяльності;

- мовлення й мова як засіб і засіб формування й формулювання думки (феноменально самостійні, хоча й тісно взаємопов'язані "інструменти" мовної діяльності);

- мовлення як спосіб формування й формулювання як власної (у процесі слухання, читання), так і заданої в контексті чужої думки (у процесі слухання, читання), включається у всі види мовної діяльності індивіда;

- звучання (фонація) є виконавчою частиною говоріння;

- у процесі навчання іноземних мов мовна система, як засіб, і мовлення, як спосіб формування і формулювання думки поряд із самою мовною діяльністю в цілому, виступають як самостійні об'єкти навчання.

Ми навчаємо студентів не якійсь незрозумілій та неоднорідній діяльності як мовному явищу, а формуємо його власну мовну діяльність іноземною мовою, для чого йому необхідно допомогти оволодіти засобами і способами реалізації кожного із його видів, спільними та окремими механізмами. При такому навчанні враховуються потреби і предмет говоріння, тобто зміст самої думки.

Мовлення як спосіб формування й формулювання думки за допомогою мови суб'єкта діяльності у його вербальному спілкуванні в той же час є засобом здійснення цього процесу.

Можна вважати, що саме цю функцію мовлення мав на увазі Л. С. Виготський, який стверджував, що мовлення є перш за все засобом соціального спілкування, засобом висловлювання і розуміння [4].

Таким чином, на поставлене запитання (яким чином психологічно визначається неоднозначність і, відповідно, самостійність мови і мовлення, та, разом із тим, їхня нерозривна єдність), слід відповісти, що вона визначається особливостями їх відношення до самої мислительної, когнітивно-комунікативної діяльності людини. Так, стосовно висловленої думки, чи такої, що сприймається суб'єктом мовної діяльності, мова є засобом, а мовлення – способом його формування і формулювання. Варто при цьому підкреслити, що мовлення відображає процесуальність, динаміку мислення у нерозривному зв'язку з мовою, що втілює результат попередніх мислительних актів і тих, що беруть участь як засоби, інструменти, знаряддя у кожному моменті реальності.

Стосовно процесу спілкування мова та мовлення разом, як єдність засобів та способів, є засобом і умовою спілкування.

Щодо тих, хто реалізує вербальне спілкування процесами говоріння, слухання, читання, письма, мова й

мовлення у їх єдності можуть розглядатися як внутрішній механізм реалізації цих процесів.

Іншими словами, мова і мовлення у нашому розумінні не протиставляються одне одному, а об'єднуються в одне ціле як засоби і способи здійснення різних видів мовної діяльності з метою спілкування.

Наукові погляди, що проаналізовані вище, дозволяють уточнити основне психологічне завдання при навчанні іноземних мов, а саме: навчати мовної іноземної діяльності у сукупності засобів і способів її реалізації. Таке уточнення небезкорисне, оскільки відомо, що в курсі навчання іноземної мови основна увага, як правило, направлена на навчання засобам вираження думки, тобто на саму мову, – навчання, в основному, таким видам мовної діяльності, як говоріння, слухання і читання.

На наш погляд, не приділялося належної уваги обробці способу формування і формулювання думки іноземною мовою (навіть у процесі навчання усному мовленню). Відповідно, одна з великих психологічних проблем навчання іноземному мовленню полягає в тому, що необхідно учить не лише засобам, тобто семантиці та граматичним правилам окремої іноземної мови, а самому способу формування й формулювання думки.

На доведення правоти даного твердження порівняємо спосіб формування й формулювання думки українською й англійською мовами людиною, яка, наприклад, прагне зарадити іншій людині в ситуації застереження її від учинення небезпечної дії. Висловлюючи сформовану думку українською мовою порадник, як правило, наказує не виконувати ту дію, яку він розглядає як небажану, наприклад: "не поспішайте", "не сердься" тощо. Людина при цьому використовує заперечну форму наказового способу дієслова, яка означає небажану для партнера дію. Формуючи цю саму думку англійською мовою, одна людина радить іншій виконувати дію, яка, навпаки, попередить можливість небажаної дії (напр., "Take your time"; "Keep your temper"; "Keep your seat"). Англійською мовою, відповідно, використовується стверджувальна форма наказового способу і змінюється форма виразу думки.

Висновки. Таким чином, міркування, наведені вище, означають лише одне: знання мовних засобів ще не призводить до володіння способом формування та формулювання думки, яка прийнята в іншомовному колективі і, навпаки, що кожен із цих засобів та способів є предметом навчання, при цьому не забуваймо, що засоби і способи у процесі діяльності перебувають у нерозривному зв'язку.

Список використаних джерел

1. Блонский П. П. Память и мышление // Избранные педагогические и психологические сочинения / П. Блонский. – М.: Педагогика, 1979. – С. 118–340.

О. Кузнецова, канд. психол. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННО-КОММУНИКАТИВНОГО РЕЧЕВОГО НАМЕРЕНИЯ

В статье рассматриваются психологические особенности реализации социально-коммуникативных языковых интенций на неспециализированных факультетах, механизмы речеобразования с позиции идеального подхода.

Ключевые слова: языковое намерение, учебно-познавательные потребности, психологическая концепция формирования лингвистической активности личности, динамика мышления в связи с речью, психологический взгляд на проблемы методики, порождение речевого высказывания.

O. Kuznetsova, PhD, Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF IMPLEMENTATION OF SOCIAL AND COMMUNICATIONAL LANGUAGE

The article examines the psychological features of the implementation of socially communicative language intentions at non-specialized faculties, the mechanisms of speech formation from the standpoint of an active approach

Keywords: linguistic intention, educational and cognitive needs, psychological concept of formation of the individual's linguistic activity, dynamics of thinking in connection with speech, psychological view on methodological problems, generation of speech utterance.

2. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. Виготский. – М., 1996. – 500 с.
3. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: проблема языкового изменения / Э. Косериу; пер. с исп. – Изд. 3. – М., 2010. – 208 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Рубинштейн. – 2-е изд. – М.: Учпедгиз, 1946. – 704 с.
5. Потебня А. А. Мысль и язык / А. Потебня. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
6. Bruner J. S. A Study of Thinking / J. S. Bruner. – Harvard University Press, 1966. – 412 p.
7. Bruner J. S. From Communication to Language: A Psychological Perspective / J. S. Bruner // Cognition. – 1975/76. – 3. – P. 255–287.
8. Chomsky N. Language and thought / N. Chomsky. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 321 p.
9. Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind / N. Chomsky. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 230 p.
10. Ellis A. The Psychology of Language and Communication / A. Ellis, G. Beattie [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.degruyter.com/view/j/plc>, <http://www.degruyter.com/view/j/plc>, 2015.
11. Hymes D. H. The Scope of Sociolinguistics / D. Hymes // Social Science Research Council Items. – 1972. – № 26. – P. 14–18.
12. Hymes D. H. On Communicative Competence. Sociolinguistics / D. H. Hymes // J. B. Pride & J. Holmes (Eds.). – London: Penguin, 1972. – P. 269–293.
13. McClelland J. L. The Trace Model of Speech Perception / J. L. McClelland, J. L. Elman // Cognitive Psychology. – 1986. – P. 398–421.
14. Piaget J. Memory and Intelligence / J. Piaget. – New York: Basic Books, 1973.
15. Psycholinguistics: Language, Mind and World / Ed. by Danny D. Steinberg, Hiroshi Nagata, and P. David Aline, 2nd ed. – Longman, 2001. – 444 p.

Reference

1. Blonskii P. P. Pamiat i myshlenie / P. P. Blonskii // Izbrannye pedagogicheskie i psikhologicheskie sochineniia. – M.: Pedagogika, 1979. – S. 118–340.
2. Vygotskii L. S. Razvitie vysshikh psikhicheskikh funktsii / Lev Semenovich Vygotskii. – M., 1996. – 500 s.
3. Koseriu E. Sinkhroniia, diakhroniia i istoriia: Problema iazykovogo izmeneniia / E. Koseriu / Per. s isp. – M., 2010. – 208 s.
4. Rubinshtein S. L. Osnovy obshchei psikhologii / Sergei Lvovich Rubinshtein. – M.: Uchpedgiz, 1946. – 704 s.
5. Potebnia A. A. Mysl i iazyk / A. A. Potebnia. – K.: SINTO, 1993. – 192 s.
6. Bruner J. S. A Study of Thinking / J. S. Bruner. – Harvard University Press, 1966. – 412 p.
7. Bruner J. S. From Communication to Language: A Psychological Perspective / J. S. Bruner // Cognition, 3, 1975/76. – P. 255–287.
8. Chomsky N. Language and thought / N. Chomsky. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 321 p.
9. Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind / N. Chomsky. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 230 p.
10. Ellis A. The Psychology of Language and Communication / A. Ellis, G. Beattie // <http://www.degruyter.com/view/j/plc>, 2015.
11. Hymes D. H. The Scope of Sociolinguistics / D. Hymes // Social Science Research Council Items. – 1972, N 26. – P. 14–18.
12. Hymes D. H. On Communicative Competence. Sociolinguistics / D. H. Hymes // J. B. Pride & J. Holmes (Eds.). – London: Penguin, 1972. – P. 269–293.
13. McClelland J. L. The Trace Model of Speech Perception / J. L. McClelland, J. L. Elman // Cognitive Psychology. – 1986. – P. 398–421.
14. Piaget J. Memory and Intelligence / J. Piaget. – New York: Basic Books, 1973.
15. Steinberg, Danny D., Nagata, Hiroshi, and Aline, P. David (Eds.), 2nd ed. – Longman, 2001. – 444 p.

Надійшла до редколегії 20.10.18

УДК 159.942.2

О. Лазуренко, канд. психол. наук, старш. викл.
Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, Київ

ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Визначено модель і логіку емпіричного дослідження. Представлено схему побудови експериментального дослідження психологічних особливостей емоційної компетентності. Наведено загальну характеристику досліджуваних. Обґрунтовано програму констатувального етапу дослідження, його методику. Презентовано результати констатувального експерименту. Зроблено висновок, що розвиток емоційної компетентності студентів медичних вишів можна формувати, упроваджуючи у науково-виховний процес спецкурси, навчально-розвивальні тренінгові програми.

Ключові слова: емоційна компетентність, експериментальне дослідження, діагностика емоційної компетентності, особистість майбутнього лікаря, професійна підготовка.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми дослідження та формування емоційної компетентності студентів-лікарів в умовах вищої професійної освіти обумовлена необхідністю виявлення психолого-педагогічних умов розвитку емоційної сфери, зокрема низкою таких факторів: недостатністю і суперечливістю наукових знань про емоційний компонент професійної діяльності лікаря; необхідністю високого рівня емоційної компетентності у професійній діяльності лікаря і недостатнім рівнем розвитку компетенцій у сфері емоцій у випускників медичних університетів; необхідністю формування емоційної компетентності майбутніх медиків як особистісно-професійної якості та недостатньою увагою у навчальному процесі до педагогічних умов її розвитку; необхідністю виявлення психологічних особливостей формування даного феномена. Таким чином, актуальність, практична значущість і недостатня теоретична, методична розробка проблеми розвитку емоційної компетентності майбутніх лікарів, а також об'єктивні суспільні потреби у медичних фахівцях, які вирізняються професійною компетентністю у сфері емоцій при виконанні своїх обов'язків, зумовили доцільність проведення даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розуміння ролі й особливої значущості емоцій у житті людей сприяло появі у психологічній науці понять "емоційна компетентність", "емоційний інтелект" як необхідних складових успішного функціонування особистості (Г. М. Бреслав, Г. Гарднер, Д. Гоулман, Д. В. Люсін, Д. Мейер, П. Селовей). При чому, найпоширенішим є вивчення емоційного інтелекту, його визначення, структури, шляхів розвитку тощо.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили загальні положення теорій, які розкривають сутність і структуру емоційної компетентності особистості у дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців (І. М. Андреева, Г. М. Бреслав, Г. Гарднер, Д. Гоулман, Е. Л. Носенко, К. Саарні).

Виклад основного матеріалу. Ураховуючи специфіку професійної діяльності лікаря, важливим фактором її ефективності є емоційна компетентність. У зв'язку з цим метою нашого дослідження було виявлення основних особливостей, які визначають емоційну компетентність майбутнього лікаря, їхню діагностику та визначення тих психологічних особливостей, що сприятимуть її формуванню у процесі професійної підготовки у вищому медичному навчальному закладі. Базуючись на результатах пошукового етапу дослідження формування емоційної компетентності майбутнього лікаря, нами було визначено завдання експериментального дослідження: дослідити структурні компоненти емоційної компетентності майбутнього лікаря; окреслити її психологічні особливості у процесі професійної підготовки.

Емпіричне дослідження емоційної компетентності майбутнього лікаря відбувалось у період 2005–2016 рр. та умовно може бути представлено кількома етапами: організаційно-пошуковим, констатувальним, формувальним, контрольним-діагностичним. На констатувально-

му етапі дослідження було сформовано контрольну та експериментальну групи для лонгітюдного дослідження, що тривало протягом шести років. Також нами був здійснений вибір психодіагностичного інструментарію, проведена діагностика психологічних особливостей структурних компонентів емоційної компетентності, здійснювалась статистична обробка отриманих результатів, інтерпретація емпіричних даних. На цьому етапі виконувалось порівняння рівня розвитку показників емоційної компетентності студентів експериментальної та контрольної груп для підтвердження їх початкової однорідності. Контрольно-діагностичний етап передбачав обробку та інтерпретацію результатів лонгітюдного дослідження, порівняння результатів дослідження за всіма методиками в експериментальній та контрольній групах, оцінку ефективності упровадження програми формування емоційної компетентності майбутнього лікаря у процесі професійної підготовки, окреслення психологічних особливостей її формування у вищому медичному навчальному закладі.

Комплексне психологічне дослідження проводилось на базі Національного медичного університету імені О. О. Богомольця зі студентами та інтернами медико-психологічного, стоматологічного, фармацевтичного та медичних факультетів. На емпіричному етапі в дослідженні брали участь 428 майбутніх лікарів різних факультетів, що навчаються за спеціальностями "Лікувальна справа", "Медична психологія", "Педіатрія", "Стоматологія", "Фармація", двох статей віком 17–32 років. У склад сформованої вибірки для лонгітюдного дослідження було обрано 129 студентів 1 курсу, із яких 67 осіб (23 чоловічої та 44 жіночої статі) становили експериментальну групу та якісно й кількісно представляли базову вибірку, а 62 особи (21 чоловічої та 41 жіночої статі) були включені до складу контрольної групи.

На пошуковому етапі нами проводилось анкетне дослідження, спрямоване на визначення ставлення майбутніх лікарів до проблеми формування емоційної компетентності майбутнього лікаря, з'ясування потреб у її формуванні в процесі професійної підготовки. Після проведення опитування та його аналізу в контексті даного дослідження постало завдання визначити особливості емоційної компетентності майбутнього лікаря у процесі професійної підготовки. У нашому дослідженні ми звернули увагу саме на ті емоційно-психологічні особливості емоційної компетентності, які особливо важливі для організації ефективної професійної лікувальної взаємодії. І, на наше глибоке переконання, отримані дані діагностики є необхідними для удосконалення професійної підготовки майбутніх лікарів у вищому медичному навчальному закладі, у тому числі для врахування індивідуального підходу щодо підготовки фахівців такого профілю.

На другому етапі лонгітюдного дослідження діагностика та визначення психологічних особливостей складових компонентів емоційної компетентності студентів-медиків реалізовувалися за допомогою комплексу мето-

дик, тестів, опитувальників, які відповідають завданням нашого наукового пошуку: опитувальник "Емоційного інтелекту (EmIn)" Д. В. Люсіна, методика діагностики емоційного інтелекту Н. Холла, методика визначення загальної емоційної спрямованості особистості Б. Г. Додонова, методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. В. Бойка, методика діагностики перешкод у встановленні емоційних контактів В. В. Бойка. Запропонований комплекс психодіагностичних методик дав нам можливість подати характеристики вияву різних структурних компонентів емоційної компетентності, вирішити поставлені діагностичні завдання щодо емпіричного дослідження емоційної компетентності майбутніх лікарів, дозволивши установити рівень розвитку емоційної сфери студентів та розробити програму з формування емоційної компетентності майбутніх лікарів.

Аналіз результатів за методикою діагностики емоційного інтелекту Н. Холла здійснювався в кількох напрямках: визначення рівня вияву складових емоційної компетентності; виділення інтегративного рівня емоційного інтелекту у студентів. За даною методикою було виділено такі складові емоційного інтелекту: емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших тощо. Зауважимо, що емоційна обізнаність доволі важлива для емоційного досвіду майбутнього лікаря та його поведінки. Як показують результати дослідження, найбільший рівень вияву мала емоційна обізнаність (середній показник – 9,3), що вимірює широту і глибину емоційного досвіду особистості, є необхідним фундаментом інтуїтивного розуміння себе й інших людей; далі – емпатія (емоційна чуйність) – середній показник – 8,3; наступна позиція – розпізнавання емоцій інших людей (емоційна впливовість), що дозволяє оцінити здатність диференціювати почуття інших людей на основі більш-менш

виражених зовнішніх ознак (середній показник – 8,1); далі – самомотивація (емоційний самоконтроль), що вимірює здатність керувати ставленням, дозволяє особистості мотивувати саму себе й інших без утрати цілісності (середній показник – 6,84); і остання позиція – управління своїми емоціями (емоційна резистентність), що вимірює здатність впливати на власні та чужі емоції за рахунок глибокої інтеграції їх до структур особистості (середній показник – 0,42). Разом із тим, нами підкреслюється, що всі ці складові емоційного інтелекту у студентів-медиків на другому – констатувальному – етапі дослідження мали середні й низькі результати (94 %). Тому інтегративний рівень емоційного інтелекту, що характеризує рівень розвитку емоційного інтелекту в цілому, загалом у студентів експериментальної групи теж продемонстрував низькі кількісні показники. Такий результат вияву рівнів емоційного інтелекту доводить, що більша половина, а саме 54 % студентів, демонструють низький інтегративний рівень емоційного інтелекту. Це свідчить про те, що такі студенти не здатні регулювати власні бажання, контролювати власні емоційні реакції, розуміти емоційні стани інших людей.

Проведене порівняння результатів експериментальної та контрольної групи за методикою Н. Холла не дозволило визначити жодних достовірних відмінностей (табл. 1). У таблиці наочно видно, що на першому курсі студенти обох груп демонструють приблизно однакові результати за всіма показниками емоційного інтелекту методики Н. Холла. Студенти контрольної групи, як і студенти експериментальної, найбільші проблеми мають із розвитком навичок управління емоціями, а найрозвиненішим складником емоційного інтелекту в них є емоційна обізнаність. Це може розглядатися як фундамент для подальшого розвитку емоційного інтелекту, формування емоційної компетентності тощо.

Таблиця 1

Порівняння результатів дослідження емоційного інтелекту за методикою Н. Холла в експериментальній та контрольній групі на констатувальному етапі дослідження

Показник емоційного інтелекту	Середнє значення в балах		Т-критерій Стьюдента
	Експериментальна група	Контрольна група	
Емоційна обізнаність	9,32±5,51	9,90±5,01	-0,619
Управління своїми емоціями	0,41±8,19	1,17±7,79	-0,538
Самомотивація	6,83±6,11	7,31±6,36	-0,428
Емпатія	8,29±5,93	8,27±7,07	0,021
Управління емоціями інших	8,11±5,61	8,45±5,82	-0,330
Загальний бал	32,74±22,06	35,11±20,26	-0,633

* – $p \leq 0,05$

Для більш глибокого аналізу сформованості у майбутніх лікарів складових емоційного інтелекту нами була проведена методика "Емоційного інтелекту (EmIn)" Д. В. Люсіна, яка вимірює не саму здатність розуміти емоції та керувати ними, а уявлення студентів-медиків про свій емоційний інтелект. Саме така рефлексія власного емоційного інтелекту дозволила нам доповнити

результати вивчення складових емоційного інтелекту за методикою Н. Холла.

Дослідження здійснювалось у кількох напрямках. Такий підхід дозволив нам детально представити кількісні характеристики емоційного інтелекту за всіма шкалами й субшкалами та на цій основі зробити детальний якісний аналіз вияву досліджуваної здатності у майбутніх лікарів (табл. 2).

Таблиця 2

Середні показники вияву складових емоційного інтелекту у студентів експериментальної групи (2 етап дослідження)

Секторизовані підгрупи (2 етап дослідження)					
Субшкали	Міжособистісний емоційний інтелект (MEI)		Внутрішньоособистісний емоційний інтелект (BEI)		Загальний рівень
Розуміння емоцій (PE)	Розуміння чужих емоцій	23,3	Розуміння власних емоцій	19,7	43
Управління емоціями (UE)	Управління чужими емоціями	20,4	Управління власними емоціями	14,7	46,7
			Контроль експресії	11,6	
Загальний рівень	43,7		46		
Показник загального рівня емоційного інтелекту	89,7				

Таким чином, здатність студентів до розуміння емоцій інших людей та управління ними і здатність до розуміння власних емоцій та управління ними сформовані

недостатньо, що унеможливорює успішність майбутньої професійної діяльності лікаря. Проведене порівняння результатів за методикою Д. В. Люсіна в контрольній та

експериментальній групі також не дозволило визначити жодних достовірних відмінностей.

Використана нами методика "Визначення загальної емоційної спрямованості особистості" (Б. Г. Додонов) дала можливість поглибити наше уявлення про вираження загальної емоційної спрямованості у студентів-медиків, а її результати дозволили подати якісні харак-

теристики вияву стрижневого компоненту в структурі емоційної компетентності майбутнього лікаря. Для підтвердження однорідності результатів за методикою Б. Г. Додонova, в експериментальній та контрольній групі було виконано порівняння з використанням параметричного критерію Т-Стюдента (табл. 3).

Таблиця 3

Порівняння результатів дослідження типів емоційної спрямованості в контрольній та експериментальній групі на констатуючому етапі

Показник емоційної спрямованості	Середнє значення (у балах)		Т-критерій Стюдента
	Експериментальна група	Контрольна група	
Альтруїстична	6,14±2,35	5,71±1,54	0,215
Комунікативна	6,60±2,17	5,90±1,53	0,038
Глорична	4,95±2,74	5,31±1,44	0,370
Праксична	7,17±1,96	7,16±1,28	0,952
Пугністична	3,44±3,87	3,69±1,51	0,641
Романтична	6,11±2,92	5,94±1,69	0,666
Гностична	6,17±2,26	6,29±1,39	0,740
Естетична	5,94±3,14	5,94±1,9	0,992
Гедоністична	4,70±3,55	4,69±1,65	0,987
Акізитивна	0,70±3,98	0,91±3,65	0,733

* – p≤0,05

З метою діагностики емпатійного компоненту емоційної компетентності майбутнього лікаря нами була використана методика діагностики рівня емпатійних здібностей (В. В. Бойко). За цією методикою шість тенденцій (шкал) у структурі емпатії розподілились таким чином: 18 % – ідентифікація в емпатії; 17 % – емоційний канал емпатії, 17 % – установки, що сприяють емпатії; 17 % – проникаюча здібність в емпатії; 16 % – раціональний канал емпатії; 15 % – інтуїтивний канал емпатії.

у цілому, для всієї вибірки характерними є середній, дуже низький і занижений рівень емпатії, тобто більшість учасників опитування (85 %) не має доволі розвинутої емпатії, яка є базовою складовою емоційної компетентності лікаря. Для підтвердження близькості результатів за показниками емпатії в експериментальній та контрольній групі було виконано порівняння з використанням критерію Т-Стюдента (табл. 4).

Таблиця 4

Порівняння результатів дослідження розвитку емпатії за методикою В. В. Бойко в контрольній та експериментальній групі на констатуючому етапі

Показник емпатії	Середнє значення (у балах)		Т-критерій Стюдента
	Експериментальна група	Контрольна група	
Раціональний	2,98±1,3	2,93±0,86	0,802
Емоційний	2,74±1,55	2,72±1,33	0,936
Інтуїтивний	2,71±1,48	2,72±1,07	0,967
Установки, які сприяють емпатії	3,13±1,42	3,08±1,11	0,812
Здатність до емпатії	3,10±1,11	3,06±1,01	0,832
Ідентифікація в емпатії	3,43±1,31	3,30±0,98	0,541
Зальний бал	18,17±3,87	17,84±2,33	0,550

У результаті проведеного констатувального (2 етапу) дослідження було виявлено багато суперечностей у вияві різних структурних компонентів емоційної компетентності майбутніх лікарів. Однією з ознак таких суперечностей став вияв перешкод, які заважають студентам-медикам у розвитку власних особистісно-професійних якостей, зокрема у сфері емоцій.

Нами була проведена методика діагностики "перешкод" у встановленні емоційних контактів (В. В. Бойко). Аналіз результатів здійснювався у двох напрямках: вивчення конкретних типів перешкод, які заважають студентам установлювати контакти та загальний відсотковий результат вияву "перешкод" та їх впливу на повсякденне спілкування. Якщо говорити про структуру перешкод у спілкуванні, то для студентів, майбутніх лікарів найвагомішою є: невміння керувати емоціями та їх неадекватний вияв (22 %); небажання зближатися з людьми на емоційній основі (20 %); домінування негативних емоцій (19 %); негнучкість (17 %). Якщо аналізувати конкретний тип "перешкод", які найяскравіше виявляються у встановленні емоційних контактів, то ми виділили, що невміння керувати емоціями, дозувати їх (середній показник – 2,23), неадекватний вияв емоцій (середній показник – 2,32), небажання зближатися з людьми на емоційній основі (середній показник – 2,1) є найбільш вираженими "перешкодами". Саме вони, доповнені високою вираженістю

показників домінування негативних емоцій (середній показник – 1,92) та негнучкістю у спілкуванні (середній показник – 1,76), заважають студенту-медику зрозуміти себе, свої потреби у спілкуванні та адекватно його вибудувати.

Емоційна компетентність висококваліфікованого лікаря, яка є дуже важливою у професійній діяльності, визначається, насамперед, сформованістю його комунікативної толерантності, умінням установлювати доброзичливі відносини, умінням за допомогою невербальних засобів спілкування адекватно виражати й передавати необхідні емоції, уміння створювати психологічний клімат довіри у процесі лікувальної взаємодії.

Логіка дослідження вимагала від нас порівняти рівень вияву емоційних перешкод у студентів експериментальної та контрольної групи на констатувальному етапі дослідження (табл. 5).

Статистичне порівняння результатів показало повну відсутність достовірних відмінностей у вияві емоційних перешкод у спілкуванні, що вказує на те, що жодна із груп не перебуває в емоційно більш сприятливих умовах, ніж інша.

У цілому, за результатами проведеного дослідження, можемо стверджувати, що з метою формування професійних компетенцій у сфері емоцій для майбутніх лікарів украї необхідно розробити та впровадити у навчальний процес цілеспрямовану програму формування емоційної компетентності.

Таблиця 5

Порівняння результатів дослідження виявів емоційних перешкод за методикою В. В. Бойка в контрольній та експериментальній групі на констатувальному етапі

Показник емоційних перешкод	Середнє значення в балах		Т-критерій Студента
	Експериментальна група	Контрольна група	
Невміння керувати емоціями	2,23±1,16	2,38±0,81	0,409
Неадекватне емоційне вираження	2,32±1,06	2,22±0,85	0,550
Домінування негативних емоцій	1,92±1,24	1,87±0,81	0,772
Негнучкість	1,76±1,45	1,74±0,81	0,927
Небажання зближення	2,10±1,24	2,04±0,85	0,768
Загальний бал	10,35±3,31	10,27±2,01	0,863

* – $p \leq 0,05$

Висновки. На основі аналізу й узагальнення наявних наукових досліджень стосовно природи, функцій, механізмів емоційної компетентності, відповідно до мети та завдань нашої роботи було сплановане і проведене лонгitudне дослідження психологічних особливостей та структурних компонентів емоційної компетентності майбутнього лікаря. На констатувальному етапі було виділено психодіагностичний інструментарій з метою вивчення психологічних особливостей структурних компонентів емоційної компетентності. Для проведення емпіричного дослідження було сформовано дві групи: експериментальна й контрольна. Проведений кореляційний аналіз дозволив нам емпірично підтвердити правильність визначення змісту базових компонентів емоційної компетентності майбутнього лікаря та довести, що параметри соціального, когнітивного, регулятивного, емпатійного компонентів емоційної компетентності значуще корелюють між собою. Отримані результати підтвердили, що на першому курсі студенти-медики експериментальної та контрольної груп перебували на однакових позиціях у рівні розвитку емоційної компетентності, суттєвих статистичних відмінностей у її вияві у студентів експериментальної та контрольної групи не було виявлено. При цьому отримані результати на констатувальному етапі дослідження показали недостатній рівень розвитку складових емоційної компетентності у студентів-медиків і обумовили створення програми формування емоційної компетентності майбутнього лікаря в процесі професійної підготовки у вищому медичному навчальному закладі.

Список використаних джерел

1. Лазуренко О. О. Концепція формування емоційної компетентності на різних етапах професійної підготовки лікаря / О. О. Лазуренко // Наук. вісн. Херсонськ. держ. ун-ту. Серія: Психологічні науки. – 2015. – Вип. 3. – С. 113–117.
2. Лазуренко О. О. Аналіз передумов формування емоційної сфери та проявів емоційного потенціалу особистості студента в процесі професійної підготовки / О. О. Лазуренко // Молодий вчений. – 2014. – № 5. – С. 127–131.
3. Лазуренко О. О. Експериментальне дослідження психологічних особливостей емоційної компетентності майбутнього лікаря / О. О. Лазуренко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2015. – Т. 5. – В. 15. – С. 106–114.
4. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. / Д. Я. Райгородский. – Самара, 1998. – 672 с.
5. Lazurenko O. O. Psychological and Pedagogical Principles of Students' Emotional Sphere formation in the Process of Professional Training and Development / O. O. Lazurenko, N. V. Smila // Journal of Psychological Sciences. – 2016. – Vol. 2. – No. 3. – P. 124–129.

Reference

1. Lazurenko O. O. Kontseptsiiia formuvannia emotsiinoi kompetentnosti na riznykh etapakh profesiinoi pidhotovky likaria / O. O. Lazurenko // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Psykholohichni nauky. – Vyp. 3. – Kherson, 2015. – S. 113–117.
2. Lazurenko O. O. Analiz peredumov formuvannia emotsiinoi sfery ta proiaviv emotsiinoho potentsialu osobystosti studenta v protsesi profesiinoi pidhotovky / O. O. Lazurenko // Molodyi vchenyi. – № 5, 2014. – S. 127–131.
3. Lazurenko O. O. Eksperymentalne doslidzhennia psykholohichnykh osoblyvostei emotsiinoi kompetentnosti maibutnoho likaria / O. O. Lazurenko // Aktualni problemy psykholohii : Zb. nauk. prats In-tu psykholohii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy. – Tom 5. – Vyp. 15. – Kyiv, 2015. – S. 106–114.
4. Raigorodskii D. Ia. Prakticheskaia psikhodiagnostika. Metodiki i testy : ucheb. posobie / D. Ia. Raigorodskii. – Samara, 1998. – 672 s.
5. Lazurenko O. O. Psychological and Pedagogical Principles of Students' Emotional Sphere formation in the Process of Professional Training and Development / O. O. Lazurenko, N. V. Smila // Journal of Psychological Sciences. – Vol. 2, No. 3, 2016. – P. 124–129.

Надійшла до редколегії 02.11.18

Е. Лазуренко, канд. психол. наук, старш. препод.
Национальный медицинский университет имени А. А. Богомольца, Киев, Украина

ДИАГНОСТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Определены модель и логика эмпирического исследования. Представлена схема построения экспериментального исследования психологических особенностей эмоциональной компетентности. Представлена общая характеристика испытуемых. Обоснованно программу констатирующего этапа исследования, его методика. Представлены результаты констатирующего эксперимента. Сделан вывод, что развитие эмоциональной компетентности студентов медицинских вузов можно формировать, внедряя в учебно-воспитательный процесс спецкурсы, учебно-развивающие тренинговые программы.

Ключевые слова: эмоциональная компетентность, экспериментальное исследование, диагностика эмоциональной компетентности, формирование эмоциональной компетентности, личность будущего врача, профессиональная подготовка.

O. Lazurenko, PhD, Sen. Lecturer
O. Bogomoletz National Medical University, Kyiv, Ukraine

DIAGNOSTICS OF PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EMOTIONAL COMPETENCE OF MEDICAL STUDENTS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

The model and the logic of empirical research are determined. The experimental study of emotional competence is presented. A general description of the subjects is systematized. The results of the ascertaining experiment are presented. Reveals the mainlines of research of the concept of emotional competence are presented. Studied and summarized statements of individual scientists, as well as methodological foundations of the study of the phenomenon of emotional competence. The definition of "emotional competence" as a complex integrative education, which includes a set of cognitive, behavioral and emotional qualities proper to ensure awareness and understanding of the regulation of their own emotions and the emotions of others, affecting the success of interpersonal interactions and personal development are clarified. The structural components of emotional competence are described. A program of formation of emotional competence of future physicians is presented. The results of the pilot study of the effectiveness of the program. It is concluded that the development of emotional competence medical students can be formed by introducing in the educational process of special courses, training and educational training programs.

Keywords: emotional competence, emotional competence diagnosis, the formation of emotional competence, future doctor personality, professional formation.

УДК 159.9.072.53

Н. Максименко, асп.
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРЕДИКТОРИ ДІЯЛЬНОСТІ ІТ-ФАХІВЦІВ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ОРГАНІЗАЦІЙ ДО ДИСТАНЦІЙНОЇ РОБОТИ

Статтю присвячено актуальній проблемі психологічного супроводу переходу офісних працівників до дистанційної роботи. Метою статті є визначення психологічних та соціально-демографічних детермінант діяльності фахівців керівних ланок в умовах переведення їх підлеглих до віртуального/домашнього офісу. Зазначена проблема розглядається на прикладі фахівців ІТ-компаній (n = 182) із чотирьох країн Центральної та Східної Європи. Доведено, що основними диспозиційними ознаками, що сприяють реалізації діяльнісного потенціалу, виступають сумлінність і відкритість досвіду. У той час як серед ціннісних орієнтацій такими виступають орієнтації на компетентне та толерантне лідерство. Важливими також у цьому аспекті є ціннісні орієнтації на альтруїзм та незалежність. У свою чергу, орієнтація на соціальну підтримку ускладнює реалізацію в діяльності орієнтації на якість і підсилює відчуття невпевненості у власних силах. Виявлено, що в умовах реструктуризації основну роль починають грати диспозиційні чинники, а ступінь ціннісної регуляції знижується.

Ключові слова: ІТ-фахівці, психологічні предиктори, дистанційна робота, управлінський потенціал, особистісні риси, ціннісні орієнтації.

Актуальність проблеми. В умовах сучасної української економіки велика кількість організацій змушена адаптуватися до мінливих вимог ринку, що розвивається дуже стрімко і динамічно. Усе це викликає необхідність у проведенні реструктуризації таких компаній. Реструктуризація – це процедура зміни організаційної структури і/або бізнес-процесів з метою створення умов для підвищення ефективності життєдіяльності організації [3]. Фактично реструктуризація – це філософія і одночасно інструмент коротко- і довготермінових організаційних змін, який використовується з найрізноманітніших причин. Вона є високоефективним ринковим інструментом підвищення конкурентоздатності підприємств [5]. Вищенаведені процеси, як правило, супроводжуються змінами в управлінні персоналом і, як наслідок, істотними кадровими перетвореннями: звільненням співробітників, їх переведення на інші позиції (найчастіше з пониженням у посаді), переглядом їх функціональних обов'язків, залученням нових кадрів [4]. Одним із способів реструктуризації є переведення співробітників на дистанційні форми зайнятості в організації.

У розвинених країнах кількість офісних службовців безупинно збільшується. Міжнародна Стандартна Класифікація Професій (ISCO-2008) [15] не містить категорії "офісний працівник", оскільки ті, хто працює в офісах, присутні практично в усіх основних професійних групах (менеджери, професіонали, фахівці, клерки, працівники сфери послуг, оператори машин, збройні сили тощо). Сьогодні термін *офісний працівник* у всьому цивілізованому світі не вимагає розшифрування, тому що розглядається стосовно різних працівників офісів, незалежно від професійної належності, специфіки діяльності, службового становища, а також безвідносно форми власності, статусу й профілю установи та інших факторів, поєднаних із системою взаємодії "державна – роботодавець – працівник". Офісний працівник – це не професія, це умовна категорія зовсім різних професій і посад, об'єднаних сукупністю ознак робочого середовища офісного приміщення [2].

У сучасній економіці великого значення набуває дистанційна праця. Особливістю організаційного середовища у таких випадках є його віртуальність. Сьогодні мільйони людей використовують електронні інструменти, щоб виконувати свою роботу далеко від традиційного офісу. Деякі працюють у "віртуальному офісі", а інші підтримують зв'язок прямо зі своєї власної оселі. Сучасні дослідження спрямовані на вивчення того, як організаційне середовище трьох типів (традиційний офіс, віртуальний офіс, домашній офіс) може впливати на психологічні аспекти трудової діяльності (задоволеність працею, мотивацію роботи, робоче навантаження, можливість кар'єрного росту, баланс роботи і життя тощо).

Відомо, що гнучкі графіки роботи були запропоновані, передусім, для задоволення потреб працюючих батьків, особливо для того, щоб працюючі матері могли тримати рівновагу між професійним і сімейним життям. Однак сьогодні гнучкий графік розглядається психологами як необхідний аспект, потрібний для досягнення стратегічних пріоритетів бізнесу, таких, як скорочення витрат, підвищення ефективності роботи, підвищення задоволеності роботою і мотивації, зниження стресу, викликаного робочим навантаженням, розширенням можливостей для кар'єрного зростання тощо [7, 10, 13, 26].

Все вищезазначене обумовлює актуальність дослідження проблеми психологічних аспектів діяльності офісного працівника в умовах переходу до дистанційної роботи на прикладі фахівців у сфері ІТ.

Аналіз останніх публікацій. Усучасній літературі робота в офісі розглядається в контексті впливу негативних чинників середовища, тому організації намагаються максимально усунути ризики, пов'язані із офісною роботою, пропонуючи співробітникам віддалену роботу. Безліч чинників, здатних впливати на здоров'я, самопочуття та психологічний комфорт офісних працівників, слід об'єднати в чотири основні групи: чинники повітряного середовища (мікроклімат, політанти, аероіонізація), зовнішні фізичні чинники (освітлення, шум, вібрація, електромагнітні поля, іонізуюче випромінювання тощо), ергономіка, інтенсивність і напруженість праці (вимушена сидяча робоча поза, гіподинамія, багатогодинна напружена зору перед монітором ПК, статико-динамічне напруження рук при роботі на клавіатурі тощо), а також психосоціальні чинники [2].

Психосоціальні чинники є пов'язаними з робочим місцем (розмір персонального робочого простору, можливість побути на самоті, розташування й дизайн робочого місця, кількість співробітників у приміщенні, ергономічність і естетичність меблів, забезпеченість інвентарем, вид із вікна тощо), а також загальними (задоволеність роботою, рівень стресу, посадове положення, рівень мотивації й зарплати, відносини з керівництвом, спілкування в колективі, взаємодопомога, графік роботи й відпустки, доступність повноцінного харчування тощо). У психологічному аспекті робота в офісі містить ряд істотних ризиків. Унаслідок несприятливого психологічного клімату в колективі й недоліків в організації праці, приблизно третина офісних працівників часто або досить часто зазнають емоційного стресу і тривожності на роботі, страждають від порушень сну й депресивних станів. Основними чинниками професійного ризику серцево-судинних захворювань в офісних працівників є організаційні фактори, політика керування персоналом, зміст трудового процесу. Робота за

комп'ютером припускає постійну концентрацію уваги, що нерідко приводить до розвитку розумової втоми. Переробка більших масивів інформації (особливо в умовах цейтноту) стає додатковим чинником стресу. Такий стрес формує тривале виснаження сил, зниження темпу роботи, утрату концентрації уваги й самоконтролю, апатію тощо [2].

Дослідження, проведені такими авторами, як В. Ді Мартино та Л. Вірт [8], Е. Гілл зі співавторами [11], М. Келлі [18], Н. Курланд та Д. Бейлі [21], М. Ніл зі співавторами [24] показують, що віддалена робота збільшує мотивацію і задоволеність працею, допомагає співробітникам виявляти більш високу самовіддачу і моральний дух, а також демонструвати високий рівень робочої активності. Однак дослідження Р. Краута [20] показали, що рівень задоволеності роботою не розрізнявся між працівниками, які працюють у традиційному та віддаленому офісі. Крім того, Н. Курланд та Д. Бейлі [21] виділяють кілька чинників, пов'язаних із віддаленими роботами, які, як правило, негативно впливають на мотивацію роботи: негативний вплив соціального оточення, зниження командної взаємодії й невдоволення тими, хто не займається віддаленою роботою.

Дистанційні форми зайнятості дають організації можливість залучати й утримувати кращих фахівців, незважаючи на те, що вони можуть жити далеко від місця праці або не можуть, або не хочуть їздити у відрядження [8; 18; 24]. Але є певні докази того, що віддалена робота негативно впливає на кар'єрне зростання. Адже дистанційні працівники з меншою ймовірністю перебувають у тому самому фізичному місці й часі, що працівники із традиційною зайнятістю, тому в них ймовірність бути частиною неофіційної мережі, необхідної для просування по службі, зменшується. Деякими аспектами, що негативно впливають на мотивацію, є професійна ізоляція [21], а також неприємності, викликані тим, що вони менше витрачали час в офісі для просування по службі [16].

Інший мотиваційний чинник полягає в тому, що гнучкість, притаманна віддаленій роботі, у цілому дає користь сім'ї. Дослідження підтверджують, що віддалена робота дозволяє збільшення автономії у плануванні професійної зайнятості, роботи по дому і догляду за дітьми. Домашня дистанційна робота також може поліпшити домашній зв'язок і допомогти сім'ям заощадити [18, 22, 23, 27]. Проте домашні віддалені співробітники частіше, ніж службовці, поєднують оплачувану роботу з домашньою працею, домашніми справами та доглядом за дітьми у звичайні робочі години і розширюють рамки професійної зайнятості за рахунок власного сну [20]. Вони більш схильні повідомляти про "розмиття" робочого часу й сімейні обмеження [19], більш значне перевантаження і стрес [9]. М. Ольсон та С. Прімпис [25] указують на те, що деякі віддалені працівники, які працюють на дому, демонстрували характер трудоголізму через відсутність чіткого поділу між роботою і сімейним життям.

Е. Гілл, М. Ферріс і В. Мартинсон [12] при дослідженні співробітників компанії IBM показали, що переведення співробітників до віртуального офісу або домашнього офісу, позитивно вплинуло на мотивацію роботи. Однією із причин такого висновку вважається почуття автономії, породжене при відході від традиційного офісу. Надання співробітникові гнучкості у виборі, яку діяльність виконувати, також приводить до більшої автономії. Упровадження альтернативних робочих місць може бути символічним прикладом довіри роботодавців до працівників. Інші дослідження також виявили, що відчуття автономії пов'язане з більшою

мотивацією на роботі [6]. Отже, більшість даних цього дослідження показують, що перебування у віртуальному офісі або в домашньому офісі позитивно впливає на мотивацію. Автономія, ймовірно, є ключовим фактором у мотивації співробітників, які працюють дистанційно.

Отже, перехід офісних працівників до дистанційної роботи є одним із суттєвих чинників ефективної реструктуризації організацій. Але зазначимо, поки відсутні помітні наукові розробки в питанні вивчення психологічних особливостей діяльності ІТ-фахівців при переведенні співробітників до віртуального офісу або домашнього офісу.

Метою статті виступає визначення психологічних і соціально-демографічних детермінант діяльності фахівців керівних ланок ІТ-компаній в умовах переходу їх підлеглих до дистанційних форм зайнятості.

Основні результати дослідження. На базі рекрутингової компанії, що займається професійним відбором спеціалістів для українських та міжнародних ІТ-компаній, досліджено 182 фахівців. У дослідженні взяли участь спеціалісти обох статей (чоловіки – 79,7 %, жінки – 20,3 %) у віці 29–54 років. 84 особи – із України (46,2 %), 11 осіб – із Польщі (46,2 %), 27 осіб – із Румунії (14,8 %) і 60 осіб – із Росії (33,0 %). Усі вони мають вищу технічну освіту. Випробовувалися були мотивовані до участі в дослідженні отриманням зворотного зв'язку у вигляді надання результатів кожному випробуваному й необхідних роз'яснень. Рівень концентрації піддослідних можна охарактеризувати як достатній, оскільки дослідження проходило протягом 2 год у робочий час.

Методичний апарат дослідження характеризувався таким інструментарієм. Особливості *соціально-демографічних чинників* (вік, стать, освіта, країна проживання) визначались за допомогою спеціально створеної анкети. Параметри *особистісних рис* (екстраверсія, сумлінність, емоційна стабільність, відкритість, доброзичливість) визначались за допомогою методики NEO-FFI "Велика п'ятірка". Структура *ціннісних орієнтацій* (орієнтації на підтримку, відповідність, незалежність, альтруїзм, керівництво, структура, різноманітність) та параметри *діяльнісного потенціалу* (прагнення до успіху, якості, до навчання; невпевненість у своїх діях, пошук виклику, рішучість, цілеспрямованість, ризик) визначались за допомогою семантичного диференціалу.

Основним методом математичного аналізу виступала множинна лінійна регресія. Для виявлення найбільш значущих предикторів, що визначають рівень компонентів діяльнісного потенціалу, використовувалась процедура регресійного аналізу з одночасним включенням усіх предикторів [17], що дозволяло використовувати кожний інший предиктор як контрольну змінну. Як предиктори використовувались соціально-демографічні чинники, особистісні риси та ціннісні орієнтації, як результуючі змінні – параметри діяльнісного потенціалу. Інтерпретувались лише статистично значущі предиктори.

Виявлено, що статистично значущими предикторами такого елементу діяльнісного потенціалу, як стремління до успіху, виступали: вік ($\beta = -0,106$; $p = 0,054$), орієнтація на підтримку ($\beta = 0,325$; $p < 0,001$), орієнтація на керівництво ($\beta = 0,503$; $p < 0,001$), проживання у Польщі ($\beta = -0,160$; $p = 0,005$), проживання у Румунії ($\beta = -0,202$; $p = 0,002$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі становив $R^2 = 0,560$. Таким чином, можна зазначити, що з віком у ІТ-фахівців, що перебувають в умовах переходу до дистанційних форм зайнятості, знижується прагнення до успіху. У свою чергу, ціннісні орієнтації на підтримку та керівництво створюють пере-

думови для стремління до успіху. Також зазначимо, що організаційне середовище у таких центральноєвропейських країнах, як Польща й Румунія, порівняно з українським організаційним середовищем, менш сприяє прагненню до успіху.

Показано, що статистично значущими предикторами такого параметра блоку діяльнісного потенціалу, як стремління до якості, виступали: сумлінність ($\beta = 0,292$; $p < 0,001$), орієнтація на підтримку ($\beta = -0,149$; $p = 0,043$), орієнтація на альтруїзм ($\beta = 0,167$; $p = 0,037$), орієнтація на структуру ($\beta = 0,301$; $p = 0,001$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі становив $R^2 = 0,526$. Відповідно, такі особистісні риси, як високе самовладання, завзятість, організованість, дисциплінованість, відповідальність, ретельність сприяють зосередженню індивіда на професійних цілях і формують прагнення до якості. Важливими в цьому аспекті виступають ціннісні орієнтації на альтруїзм та структуру. У свою чергу, орієнтація на соціальну підтримку утруднює реалізацію в діяльності стремління до якості, що може пояснюватись відчуттям власної некомпетентності та неефективності у співробітників, потребуючих підтримки з боку оточення.

Визначено, що статистично значущими предикторами такого параметра блоку діяльнісного потенціалу як стремління до навчання, виступали сумлінність ($\beta = 0,208$; $p = 0,012$), відкритість ($\beta = 0,205$; $p = 0,007$), орієнтація на керівництво ($\beta = 0,179$; $p = 0,043$), орієнтація на структуру ($\beta = 0,232$; $p = 0,011$), орієнтація на різноманітність ($\beta = 0,225$; $p = 0,003$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі становив $R^2 = 0,360$. Отже, дисциплінованість, відповідальність, ретельність у поєднанні з відкритістю, сприйнятливістю до будь-якого виду знань є диспозиційними чинниками здатності навчатися в умовах реструктуризації в організаціях. Усі ці ознаки активніше реалізуються за умови наявності цінностей, пов'язаних із компетентним та толерантним лідерством.

Доведено, що статистично значущими предикторами такого параметра блоку діяльнісного потенціалу, як невпевненість у своїх діях, виступали екстраверсія ($\beta = -0,155$; $p = 0,036$), сумлінність ($\beta = -0,183$; $p = 0,017$), емоційна стабільність ($\beta = -0,343$; $p < 0,001$), орієнтація на підтримку ($\beta = 0,296$; $p = 0,001$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі становив $R^2 = 0,445$. Таким чином, у формуванні невпевненості в своїх діях суттєву роль відіграють індивідуально-особистісні риси, а саме: легкість виникнення негативних емоцій, індивідуалізм, віддання переваги незалежності й самостійності, неорганізованість, спонтанність, низький рівень цілеспрямованої поведінки. Пошук соціальної підтримки виступає ціннісним об'єктом непевності у своїх діях в умовах реструктуризації.

Виявлено, що статистично значущим предиктором такого елементу діяльнісного потенціалу, як пошук виклику, виступала така особистісна риса, як сумлінність ($\beta = -0,187$; $p = 0,040$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі становив $R^2 = 0,209$. Можна припустити, що низький рівень сумлінності сприяє розвитку творчого потенціалу, оскільки індивід, який характеризується таким рівнем, довше залишається відкритим для різних можливостей мислення та дії, не обираючи раз і назавжди якийсь один шлях, і є готовим приймати виклики.

Показано, що статистично значущими предикторами такого елементу діяльнісного потенціалу як рішучість, виступали відкритість ($\beta = -0,167$; $p = 0,050$), орієнтація на керівництво ($\beta = 0,216$; $p = 0,030$) та орієнтація на різноманітність ($\beta = 0,310$; $p < 0,001$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі становив $R^2 = 0,186$. Отже, наявність таких

особистісних рис, як широкі інтереси, розвинена фантазія, гнучкий розум, оригінальність і естетична чутливість у поєднанні з толерантним лідерством, є передумовою рішучості у просуванні організаційних змін.

Визначено, що статистично значущими предикторами такого елементу діяльнісного потенціалу, як цілеспрямованість, виступали сумлінність ($\beta = 0,229$; $p = 0,002$), орієнтація на підтримку ($\beta = -0,257$; $p = 0,001$), орієнтація на керівництво ($\beta = 0,273$; $p = 0,001$), орієнтація на структуру ($\beta = 0,289$; $p < 0,001$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі становив $R^2 = 0,508$. Очевидно, що поєднання дисциплінованості, відповідальності, ретельності із цінностями, пов'язаними із компетентним лідерством, за умови здатності обходитися без підтримки оточення, сприяє цілеспрямованій діяльності ІТ-фахівця.

Доведено, що статистично значущими предикторами такого елементу діяльнісного потенціалу, як ризик, є ціннісні орієнтації на: підтримку ($\beta = -0,228$; $p = 0,008$), незалежність ($\beta = -0,259$; $p = 0,001$), керівництво ($\beta = 0,269$; $p = 0,003$) та різноманітність ($\beta = 0,431$; $p < 0,001$). Коефіцієнт детермінації для всієї моделі становив $R^2 = 0,354$. Виявлена структура ціннісних орієнтацій показує пріоритет збалансованої оцінки ризиків з боку фахівців, які провадять толерантне лідерство.

Результати аналізу даних дослідження свідчать про те, що ціннісні орієнтації виступають своєрідною "набудовою", спрямовують реалізацію особистісних характеристик фахівця у професійній діяльності і є важливими якість у повсякденній діяльності. В умовах реструктуризації основну роль починають грати диспозиційні чинники, а ступінь ціннісної регуляції (як однієї з вищих форм емоційної регуляції [14]), знижується. Це кореспондує з даними Г. Д. Баракиної та Б. В. Бірона [1], які при вивченні менеджерів установили, що у міру наростання складності ситуації зменшується відносна вага індивідуально-психологічних особливостей, які становлять структуру професійно-важливих здібностей і одночасно збільшується відносна вага тих патернів поведінки, які обумовлені більш глибокими утвореннями у психіці.

Висновки. Таким чином, за допомогою множинного регресійного моделювання визначено психологічні та соціально-демографічні детермінанти діяльності фахівців керівних ланок ІТ-компаній в умовах переходу їх підлеглих до дистанційних форм зайнятості. Предикторами в моделях виступали соціально-демографічні чинники, особистісні риси та ціннісні орієнтації, тоді як параметри діяльнісного потенціалу розглядалися як результуючі змінні. Визначено, що з віком у досліджених фахівців знижується прагнення до успіху, а ціннісні орієнтації на підтримку та керівництво сприяють цьому стремлінню. Доведено, що сумлінність є передумовою стремління до якості та здатності навчатися в умовах реструктуризації в організаціях. Показано, що відкритість досвіду у поєднанні з толерантним лідерством є передумовою рішучості у просуванні організаційних змін. Визначено, що поєднання сумлінності з цінностями, пов'язаними із компетентним лідерством за умови здатності обходитися без підтримки оточення, сприяє цілеспрямованій діяльності ІТ-фахівця. Звернено увагу на співвідношення ціннісних і диспозиційних чинників, адже в умовах реструктуризації баланс змінюється на користь останніх. Перспективами подальших досліджень виступає вивчення предикторів інтелектуально-творчого потенціалу ІТ-фахівця.

Список використаних джерел

1. Баракина Г. Д. Изучение структуры личности менеджера: факторный анализ / Г. Д. Баракина, Б. В. Бирон // Социальная психология XXI столетия. – Ярославль : МАПН, 2005. – Т. 1. – С. 82–85.
2. Дударев А. А. Актуальные проблемы гигиены труда и профессиональной патологии офисных работников / А. А. Дударев, Г. А. Сорокин // Медицина труда и промышленная экология. – 2012. – № 4. – С. 1–8.
3. Нагиева О. В. Организационная культура: модель формирования и развития / О. В. Нагиева // Педагогика и психология. – 2009. – № 7. – С. 35–48.
4. Родина Н. В. Индивидуально-психологические особенности менеджеров среднего звена, способных к карьерному росту в реструктурируемых организациях / Н. В. Родина // Наука и освіта. – 2006. – № 5-6. – С. 85–89.
5. Сериков А. В. Організаційна культура в процесі реструктуризації підприємства / А. В. Сериков, А. А. Лозинська // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства. – Харків : НТУ «ХПІ». – 2013. – № 49 (1022). – С. 128–133.
6. Bond J. T. The 1997 national study of the changing workforce / J. T. Bond, E. Galinsky, J. E. Swanberg. – N.Y. : Families and Work Institute, 1998. – 85 p.
7. Clark S. C. Work cultures and work/family balance / S. C. Clark // Journal of Vocational Behavior. – 2001. – No. 58. – P. 348–365.
8. DiMartino V. Telework: A new way of working and living / V. DiMartino, L. Wirth // International Labour Review. – 1990. – No. 129. – P. 529–554.
9. Duxbury L. E. Work and family environments and the adoption of computer-supported supplemental work-at-home / L. E. Duxbury, C. A. Higgins, D. R. Thomas // Journal of Vocational Behavior. – 1996. – No. 49. – P. 1–23.
10. Hammer L. B. Work-family conflict in dual-earner couples: Within-individual and crossover effects of work and family / L. B. Hammer, E. A. T. Grigsby // Journal of Vocational Behavior. – 1997. – 50. – P. 185–203.
11. Hill E. J. Influences of the virtual office on aspects of work and work/life balance / E. J. Hill, B. C. Miller, S. P. Weiner, J. Colihan // Personnel Psychology. – 1998. – 51. – P. 667–683.
12. Hill E. J. Does it matter where you work? A comparison of how three work venues (traditional office, virtual office, and home office) influence aspects of work and personal/family life / E. J. Hill, M. Ferris, V. Maartinson // Journal of Vocational Behavior. – 2003. – No. 63. – P. 220–241.
13. Hill E. J. Work/life balance policies and programs / E. J. Hill, S. Weiner // The human resources program-evaluation handbook / In J. E. Edwards, J. C. Scott, N. S. Raju (Eds.). – Newbury Park : Sage, 2003. – P. 447–468.
14. Holodynski M. Development of emotions and emotion regulation / M. Holodynski, W. Friedlmeier. – N.Y. : Springer, 2006. – 265 p.
15. ISCO-08. International Standard Classification of Occupations. – 2008. International Labor Organization, 2008.
16. Judiesch M. K. Left behind? The impact of leaves of absence on managers' career success / M. K. Judiesch & K. S. Lyness // Academy of Management Journal. – 1999. – 42(6). – P. 641–651.
17. Keith T. Z. Multiple Regression and Beyond: An Introduction to Multiple Regression and Structural Equation Modeling / T. Z. Keith. – N.Y. : Taylor & Francis, 2015. – 600 p.
18. Kelly M. M. The work-at-home revolution / M. M. Kelly // The Futurist. – 1988. – November–December. – P. 28–32.
19. Kossek E. E. Telecommuting. [Електронний ресурс] / E. E. Kossek. – 2001. – Режим доступу: http://www.bc.edu/bc_org/avp/csom/cwf/wfnetwork/index.html.
20. Kraut R. E. Telecommuting: The trade-off of homework / R. E. Kraut // Journal of Communication. – 1989. – No. 39. – P. 19–47.
21. Kurland N. B. When workers are here, there, and everywhere: A discussion of the advantages and challenges of telework / N. B. Kurland, D. E. Bailey // Organizational Dynamics. – 1999. – 28. – P. 53–68.
22. McCloskey D. W. A review of the empirical research on telecommuting and directions for future research / D. W. McCloskey, M. Igbaria // The virtual work place. – Hershey, USA : Idea Group Publishing, 1998. – P. 338–358.
23. Mirchandani K. Legitimizing work: Telework and the gendered reification of the work–non work dichotomy / K. Mirchandani // CRSA/RCSA. – 1999. – 36. – P. 87–107.
24. Neal M. B. Employer responses to employees dependent-care responsibilities: Policies and benefits / M. B. Neal, N. J. Chapman, B. Ingersoll-Dayton, A. C. Emlen // Balancing work and caregiving for children, adults, and elders / In M. B. Neal, N. J. Chapman, B. Ingersoll-Dayton, & A. C. Emlen (Eds.). – Newbury Park, CA : Sage, 1993. – P. 191–217.
25. Olson M. Working at home with computers: Work and non-work issues / M. Olson & S. Primps // Journal of Social Issues. – 1984. – No. 40. – P. 97–112.
26. Rapoport R. Beyond work–family balance / R. Rapoport, L. Bailyn, J. K. Fletcher, B. H. Pruitt. – Jossey-Bass : Wiley, 2002. – 272 p.
27. Sullivan C. Home-based telework, gender, and the synchronization of work and family: Perspective of teleworkers and their co-residents / C. Sullivan, S. Lewis // Gender, Work and Organization. – 2001. – No. 8. – P. 123–145.

Reference

1. Barakina G. D. Izuchenie struktury lichnosti menedzhera: faktorniy analiz / G. D. Barakina, B. V. Biron // Sotsialnaya psikhologiya XXI stoletiya. – T. 1. – Iaroslavl, MAPN. – 2005. – S. 82–85.
2. Dudarev A. A. Aktualnye problemy gigieny truda i professionalnoi patologii ofisnykh rabotnikov / A. A. Dudarev, G. A. Sorokin // Meditsina truda i promyshlennaya ekologiya. – 2012. – № 4. – S. 1–8.
3. Nagieva O. V. Organizatsionnaya kultura: model formirovaniia i razvitiia / O. V. Nagieva // Pedagogika i Psikhologiya. – 2009. – № 7. – S. 35–48.
4. Rodina N. V. Individualno-psikhologicheskie osobennosti menedzherov srednego zvena, sposobnykh k karernomu rostu v restrukturiiruemyykh organizatsiakh / N. V. Rodina // Nauka i osvita. – 2006. – № 5-6. – S. 85–89.
5. Sierikov A. V. Orhanizatsiina kultura v protsesi restrukturizatsii pidpriemstva / A. V. Sierikov, A. A. Lozynska // Visnyk NTU «KhPI». Seriya: Aktualni problemy upravlinnia ta finansovohospodarskoi diialnosti pidpriemstva. – Kharkiv : NTU «KhPI». – 2013. – № 49(1022). – S. 128–133.
6. Bond J. T. The 1997 national study of the changing workforce / J. T. Bond, E. Galinsky, J. E. Swanberg. – NY : Families and Work Institute, 1998. – 85 p.
7. Clark S. C. Work cultures and work/family balance / S. C. Clark // Journal of Vocational Behavior. – 2001. – No. 58. – P. 348–365.
8. DiMartino V. Telework: A new way of working and living / V. DiMartino, L. Wirth // International Labour Review. – 1990. – No. 129. – P. 529–554.
9. Duxbury L. E. Work and family environments and the adoption of computer-supported supplemental work-at-home / L. E. Duxbury, C. A. Higgins, D. R. Thomas // Journal of Vocational Behavior. – 1996. – No. 49. – P. 1–23.
10. Hammer L. B. Work-family conflict in dual-earner couples: Within-individual and crossover effects of work and family / L. B. Hammer, E. A. T. Grigsby // Journal of Vocational Behavior. – 1997. – 50. – P. 185–203.
11. Hill E. J. Influences of the virtual office on aspects of work and work/life balance / E. J. Hill, B. C. Miller, S. P. Weiner, J. Colihan // Personnel Psychology. – 1998. – 51. – P. 667–683.
12. Hill E. J. Does it matter where you work? A comparison of how three work venues (traditional office, virtual office, and home office) influence aspects of work and personal/family life / E. J. Hill, M. Ferris, V. Maartinson // Journal of Vocational Behavior. – 2003. – No. 63. – P. 220–241.
13. Hill E. J. Work/life balance policies and programs / E. J. Hill, S. Weiner // The human resources program-evaluation handbook / In J. E. Edwards, J. C. Scott, N. S. Raju (Eds.). – Newbury Park : Sage, 2003. – P. 447–468.
14. Holodynski M. Development of emotions and emotion regulation / M. Holodynski, W. Friedlmeier. – NY : Springer, 2006. – 265 p.
15. ISCO-08. International Standard Classification of Occupations. – 2008. International Labor Organization, 2008.
16. Judiesch M. K. Left behind? The impact of leaves of absence on managers' career success / M. K. Judiesch & K. S. Lyness // Academy of Management Journal. – 1999. – 42(6). – P. 641–651.
17. Keith T. Z. Multiple Regression and Beyond: An Introduction to Multiple Regression and Structural Equation Modeling / T. Z. Keith. – NY : Taylor & Francis, 2015. – 600 p.
18. Kelly M. M. The work-at-home revolution / M. M. Kelly // The Futurist. – 1988. – November–December. – P. 28–32.
19. Kossek E. E. Telecommuting. [Електронний ресурс] / E. E. Kossek. – 2001. – Режим доступу: http://www.bc.edu/bc_org/avp/csom/cwf/wfnetwork/index.html.
20. Kraut R. E. Telecommuting: The trade-offs of home work / R. E. Kraut // Journal of Communication. – 1989. – No. 39. – P. 19–47.
21. Kurland N. B. When workers are here, there, and everywhere: A discussion of the advantages and challenges of telework / N. B. Kurland, D. E. Bailey // Organizational Dynamics. – 1999. – 28. – P. 53–68.
22. McCloskey D. W. A review of the empirical research on telecommuting and directions for future research / D. W. McCloskey, M. Igbaria // The virtual workplace. – Hershey, USA : Idea Group Publishing, 1998. – P. 338–358.
23. Mirchandani K. Legitimizing work: Telework and the gendered reification of the work–nonwork dichotomy / K. Mirchandani // CRSA/RCSA. – 1999. – 36. – P. 87–107.
24. Neal M. B. Employer responses to employees dependent-care responsibilities: Policies and benefits / M. B. Neal, N. J. Chapman, B. Ingersoll-Dayton, A. C. Emlen // Balancing work and caregiving for children, adults, and elders / In M. B. Neal, N. J. Chapman, B. Ingersoll-Dayton, & A. C. Emlen (Eds.). – Newbury Park, CA : Sage, 1993. – P. 191–217.
25. Olson M. Working at home with computers: Work and non-work issues / M. Olson & S. Primps // Journal of Social Issues. – 1984. – No. 40. – P. 97–112.
26. Rapoport R. Beyond work–family balance / R. Rapoport, L. Bailyn, J. K. Fletcher, B. H. Pruitt. – Jossey-Bass : Wiley, 2002. – 272 p.
27. Sullivan C. Home-based telework, gender, and the synchronization of work and family: Perspectives of teleworkers and their co-residents / C. Sullivan, S. Lewis // Gender, Work and Organization. – 2001. – No. 8. – P. 123–145.

Н. Максименко, асп.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, Украина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДИКТОРЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИТ-СПЕЦИАЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА ОРГАНИЗАЦИЙ К ДИСТАНЦИОННОЙ РАБОТЕ

Статья посвящена актуальной проблеме психологического сопровождения перехода офисных работников к дистанционной работе. Целью статьи выступает определение психологических и социально-демографических детерминант деятельности специалистов руководящих звеньев в условиях перевода их подчиненных в виртуальный/домашний офис. Указанная проблема рассматривается на примере специалистов ИТ-компаний ($n = 182$) из четырех стран Центральной и Восточной Европы. Доказано, что основными диспозиционными чертами, которые содействуют реализации деятельностного потенциала, выступают добросовестность и открытость опыту. Тогда как среди ценностных ориентаций такими предикторами выступают ориентации на компетентное и толерантное лидерство. Важными также в этом аспекте выступают ценностные ориентации на альтруизм и независимость. В свою очередь, ориентация на социальную поддержку затрудняет реализацию в деятельности ориентации на качество и усиливает ощущение неуверенности в собственных силах. Выявлено, что в условиях реструктуризации основную роль начинают играть диспозиционные факторы, а степень ценностной регуляции снижается.

Ключевые слова: ИТ-специалисты, психологические предикторы, дистанционная работа, управленческий потенциал, личностные черты, ценностные ориентации.

N. Maksymenko, post-graduate,

Ilya Mechnikov National University of Odessa, Odessa, Ukraine

THE PSYCHOLOGICAL PREDICTORS OF ACTIVITY OF IT-PROFESSIONALS IN CONDITIONS OF ORGANIZATIONAL TRANSITION TO REMOTE WORK

The article is devoted to the actual problem of psychological support of the transition of office workers to remote work. The purpose of the article is the definition of psychological and socio-demographic determinants of the activities of managers in the context of junior personnel transfer to virtual / home office. This problem is considered on the example of IT-professionals ($n = 182$) from four countries of Central and Eastern Europe. It is proved that the basic dispositional features that contribute to the realization of the activity potential are conscientiousness and openness to experience. Among the value orientations such predictors are the orientations towards competent and tolerant leadership. Another important thing are the value orientations of altruism and independence. Therefore, an orientation towards social support makes it difficult to implement an orientation towards quality in an activity and reinforces the lack of self-confidence feelings. It was revealed that under conditions of restructuring dispositional factors begin to play a major role, and the degree of value regulation decreases.

Keywords: IT professionals, psychological predictors, remote work, managerial potential, personality traits, value orientations.

УДК 159.9

В. Мозговий, канд. психол. наук, докторант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ СХИЛЬНІ ДО ЗЛОВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ, У КОНТЕКСТІ ЇХ СТАТЕВОРОЛЬОВОГО СТАТУСУ

Досліджено особливості структурної організації особистості військовослужбовців, що схильні до зловживання алкоголем. Визначено подальший фокус роботи психолога військової частини з даною категорією осіб залежності від виявленого статево-рольового статусу військовослужбовців, що схильні до зловживання алкоголем.

Ключові слова: факторна структура особистості, статево-рольовий статус, військовослужбовець.

Постановка проблеми. За розпивання алкогольних і слабоалкогольних напоїв командами військових частин, які виконували завдання за призначенням у зоні проведення антитерористичної операції із 2014 по 2017 рр., до суду було направлено 17 040 адміністративних протоколів. Військовою прокуратурою відкрито 400 кримінальних проваджень за фактами вчинення військовослужбовцями злочинів у стані алкогольного сп'яніння. Наведені сумні факти вживання алкоголю в армії призводять до небойових і часто безповоротних утрат, що безумовно впливає на боєздатність військових підрозділів [1].

Так, у довгостроковій перспективі вживання алкоголю призводить до структурних змін в особистості військовослужбовця, що згодом може поставити під питання його професійну відповідність до вимог військової служби та призвести до загального зниження боєздатності військових підрозділів.

Отже актуальним постає питання виявлення структурної організації особистості військовослужбовця зі схильністю до адиктивної поведінки, а саме до зловживання алкоголем з метою визначення фокусу роботи психолога частини з даною категорією осіб на всіх етапах психологічного супроводу.

Також у контексті нашого дослідження актуальним є виявлення вираженості статево-рольових характеристик у структурній організації особистості, адже вони можуть

виступати стрижневими характеристиками, які провокують формування відповідних особистісних якостей та мотивів. До того ж статево-рольові характеристики у структурній організації особистості військовослужбовців, схильних до адиктивної поведінки, не були предметом ретельного наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням цих питань, а саме виявляв адиктивної поведінки у військовослужбовців та її впливу на виконання завдань за призначенням, займалися такі дослідники: С. П. Балашова, І. С. Бахтін, С. П. Васильєв, Г. Р. Дубровинський, А. Д. Савін, О. М. Сукачова тощо.

С. П. Балашова, С. П. Васильєв, Г. Р. Дубровинський чітко визначили зміст трьох груп факторів: соціальних, психологічних та біологічних, які сприяють пияцтву у військовослужбовців, та напрями профілактики пияцтва серед військовослужбовців. Так, до соціальних факторів належать: 1) несприятливі умови сімейного виховання, неповна сім'я, алкогольні традиції сім'ї, низький культурний рівень, конфліктні взаємовідносини і аморальна поведінка батьків; 2) низький рівень освіти, низька успішність у школі; 3) ранній вступ у самостійне життя, початок трудової діяльності до 17 років; 4) раннє вживання алкоголю; 5) вплив неформальної групи однолітків із асоціальними тенденціями; 6) культурні традиції. До психологічних факторів належать: 1) певні

особливості особистості, завдяки яким релаксуючі та ейфоризуючі властивості алкоголю сприяють розвитку почуття "психічного комфорту" і полегшують міжособистісні контакти; 2) фіксація цих станів. До біологічних факторів належать: 1) черепно-мозкові травми та інтоксикації; 2) несприятлива спадковість (народження у сім'ї алкоголіків) [2, с. 160]. Науковці вказують, що майбутні алкоголіки виховуються у конфліктних сім'ях із порушенням емоційних зв'язків між її членами, що сприяє десоціалізації дитини, формує неадекватне розуміння причинно-наслідкових зв'язків у розвитку емоційних станів. Спостерігається значна невротична залежність від матері та низька оцінка ролі батька у сімейному житті, у подружньому житті – жіноче домінування. У 25–32 % випадків у них спостерігається нестійкий, епілептоїдний, експлозивний або гіпертимний типи акцентуації характеру [2, с. 159].

А. Д. Савін у своїй роботі розглядав поняття відхиленої поведінки у військовослужбовців, зокрема й адиктивної. У своєму дослідженні він дійшов висновку, що розглядати сутність адиктивної поведінки у військовослужбовців необхідно в контексті вивчення соціально-психологічних особливостей їх особистості. "Особистість є цілісною системою з нерозривною єдністю взаємопов'язаних якостей, які індивід набуває в конкретно-історичних умовах існування в процесі діяльності, спілкування та пізнання" [3, с. 125].

О. М. Сукачова, досліджуючи структуру мотивів споживання алкоголю на рівні мотиваційної напруженості споживання у колишніх кадрових військовослужбовців, дійшла висновку, що вони можуть бути непатологічними (наслідування традицій), зазнавати трансформації та змінюватися на атарактичні, а також бути патологічними, такими, як самоушкодження [4, с. 107].

І. С. Бахтін у своєму дослідженні факторної структури особистості курсантів вищих військових навчальних закладів, схильних до адиктивної поведінки та вживання алкоголю, установив, що сукупність таких особистісних властивостей, як низька товариськість, прагнення до домінування і низька емоційна чутливість, можуть призводити до такої поведінки [5, с. 156].

Цікаві результати досліджень осіб, схильних до алкозалежності, наводить у своїх роботах Л. Уманець. Так, на основі любові з боку батьків у дитини формується здатність любити себе та її самооцінка, – усе це утворює основу духовного здоров'я та дає змогу досягти зрілості. Відхилення від нормального шляху цього розвитку стає причиною багатьох неврозів. На фоні перебільшеної залежності від батька розвивається невроз нав'язливих станів, а у разі надмірної концентрації прихильності до матері – істерія, алкоголізм, депресія, нездатність до самоствердження [6]. Разом із тим, за визначенням Е. А. Сергієнка, "депривація" є відхиленням від середовищного континууму, який є революційно очікуваним, характерним для певного віку [7]. Деприва-

ція зумовлює відставання у психічному розвитку за багатьма параметрами. Вона негативно позначається на самосвідомості, служить причиною розладів і дисгармоній у процесі становлення образу "Я", шкодить психічному розвитку особистості, як зазначають З. Матейчек та Й. Лангмейєр [8].

Метою нашої роботи було дослідити факторну структуру особистісної організації військовослужбовців, схильних до зловживання алкоголю для визначення фокусу роботи психолога під час їх психологічного супроводу на всіх етапах військової служби. Виходячи з мети дослідження, нами були сформовані такі дослідницькі завдання:

1. Дослідити специфіку факторної структури військовослужбовців, схильних до алкоголізації, та визначити основні стрижневі ознаки їх психологічного портрету.

2. Виявити показники які, із застосованих у дослідженні методик, є чутливими до визначення критеріальних вимог виявлення військовослужбовців, схильних до алкозалежності.

3. Визначити фокус впливу психолога військової частини на особистість військовослужбовців, схильних до виявів адиктивних форм поведінки, та окреслити основні шляхи психокорекційної роботи з особовим складом, схильного до зловживання алкоголю залежно від статеворольового статусу.

Основу дослідницької вибірки становили 64 військовослужбовця Державної спеціальної служби транспорту (ДССТ) МО України, які були виявлені за скрінінг-тестом "CAGE" психологом військової частини та офіцерами морально-психологічного забезпечення під час вивчення особового складу.

Для дослідження особливостей структурної організації особистості військовослужбовців, схильних до зловживання алкоголю, нами було використано методики, які зазначені у методичних рекомендаціях Адміністрації ДССТ: "Прогноз", СЗЧ-4, HADS, CP-10, а також особистісний опитувальник Кеттела, тест Шмішека і анкета самооцінки.

Для вивчення гендерних та психологічних особливостей особистості військовослужбовців, які схильні до вияву адиктивних форм поведінки, нами були використані методика С. Бем (визначення рівневої оцінки маскулінності/фемінності) та структурна статево-рольова шкала (А. С. Кочаряна –Є. В. Фролової, а також показники Dur-Moll (маскулінність-фемінність відповідно) за методикою С. Сонді.

Отримані дані було піддано процедурі математико-статистичного аналізу за допомогою програми SPSS Statistic.

Виклад основного матеріалу. У табл. 1 подано особистісну факторну структуру військовослужбовців, схильних до зловживання алкоголю, яка містить три фактори, що пояснюють 63,800 % внеску сукупної дисперсії.

Таблиця 1

Факторна структура особистості в/с, які схильні до зловживання алкоголю

№	Назва	Внесок до сукупної дисперсії (у %)
1	комплексної дезадаптації	28,955
2	тривожності та фемінності	18,226
3	гендерної невизначеності	16,619

Загальний аналіз факторної структури військовослужбовців, схильних до вживання алкоголю, виявив стрижневі показники, характерні для даної категорії осіб. Це шкали нервово-психічної нестійкості й ризику до нервового зриву, що є шкалами методики "Прогноз" та особиста готовність до використання зброї, яка має інверсивну динаміку і є показником анкети суб'єктивної самооцінки.

Аналіз кожного із виявлених факторів характеризується певною специфікою. У результаті пакет відібраних психодіагностичних методик дозволив нам охарактеризувати дану групу військовослужбовців з боку вимог професійної придатності, особливостей характеру, особистісних особливостей, а також вираженості статево-рольових характеристик і суб'єктивної самооцінки.

У табл. 2 подано психологічні характеристики першого фактора особистісної структури військовослужбовців, схильних до зловживання алкоголем. Так, до першого фактора увійшли такі показники, як суїцидальна схильність (0,861); тривожність (HADS 0,806); нервово-психічна нестійкість (0,784); рівень суїцидального ризику (0,775); схильність до ухилення від військової

служби (0,746) і ризик нервового зриву (0,617) за методиками, визначеними штабом Адміністрації. Подані характеристики у своїй сукупності вказують на відсутність достатнього рівня особистої психологічної стійкості у цих військовослужбовців до стресового впливу військової служби.

Таблиця 2

Психологічні характеристики першого фактора в/с, схильних до зловживання алкоголем

Номер фактора	Показники відповідності до вимог ВС (Прогноз; СЗЧ-4; HADS; СР-10)	Шмішек (Характер)	Кеттел (Особистість)	Статорольові характеристики (К-Ф; СБ; D-M)*	Суб'єктивна самооцінка
1	Суїцидальна схильність (0,861). Тривожність (HADS) (0,806). Нервово-психічна нестійкість (0,784). Рівень суїцидального ризику (0,775). Схильність до ухилення від військової служби (0,746). Ризик нервового зриву (0,617).	Vo збудливість (0,697). Tr тривожність (0,551). Cіциклотимність (0,544). Ре-педантизм (0,544).	Q ₁ – радикалізм (0,884). KAD – коефіцієнт адаптації (-0,779). O – тривожність (0,760). C – емоційна стабільність (-0,752). L – підозрілість (0,706). Q ₂ – нонконформізм (0,700). H – сміливість (-0,640). G – висока нормативність поведінки (-0,556). Q ₃ – високий самоконтроль (-0,509).	(К-Ф) Фемінність (0,686). (D-M) Dur (-0,675)	Оцінка рівня відчуття себе дорослим (-0,859). Якість відносин із матір'ю до призову (-0,849). Оцінка рівня особистої мужності (-0,810). Якість відносин зі старшими до присяги (-0,656). Якість відносин у родині до призову (-0,638). Якість відносин із товаришами (-0,623). Ступінь особистого бажання проходження служби (-0,586). Особиста готовність виконувати зброю (-0,502). Оцінка рівня особистої стресо-стійкості (-0,437).

* Статорольові характеристики: К-Ф – шкала Кочаряна – Фролової; СБ – опитувальник С. Бем; D-M – показник Dur-Moll (маскулінності-фемінності) за методикою С. Сонді

За сукупністю характерологічних ознак за Шмішеком у даний фактор увійшли такі ознаки, як збудливість (0,697), циклотимність (0,544), педантизм (0,544), тривожність (0,551), які вказують на підвищену імпульсивність, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями, схильність до страхів, схильність до зміни гіпертимічних і дистимічних фаз, інертність психічних процесів, нездатність до витіснення травмуючих переживань, що може додатково пояснювати наявність ознак нервово-психологічної нестійкості у цьому факторі.

За сукупністю особистих рис методики Кеттел у цей фактор увійшли такі особистісні риси, як: Q₁ – радикалізм (0,884); O – тривожність (0,760); C – емоційна стабільність (-0,752); L – підозрілість (0,706); Q₂ – нонконформізм (0,700), що характеризують у цілому емоційно нестабільну особистість, яка має звужений комунікативний потенціал.

За статорольовими характеристиками у цей фактор увійшли фемінність (0,686) за шкалою Кочаряна – Фролової та показник Dur (-0,675). Дані характеристики вказують на вираженість фемінінних якостей на психологічному та біологічному рівнях, що певною мірою може бути зумовлено особливостями виховання в батьківській сім'ї, зокрема близькості до матері.

До цього фактора також увійшли показники суб'єктивної самооцінки: оцінка рівня відчуття себе дорослим (-0,859), якість відносин із матір'ю до призову (-0,849), оцінка рівня особистої мужності (-0,810), якість відносин зі старшими до присяги (-0,656); якість відносин у родині до призову (-0,638), якість відносин із товаришами (-0,623), ступінь особистого бажання проходження служби (-0,586), особиста готовність виконувати зброю (-0,502), оцінка рівня особистої стресо-стійкості (-0,437). Дані характеристики вказують на схильність до заниженої самооцінки та низького рівню якості взаємин зі своїм оточенням.

Підсумовуючи всі показники, що становили цей фактор, можна стверджувати, що він характеризує військовослужбовця як особу, нестійку до впливу умов військової служби, із доволі низькою самооцінкою, відсутністю стійких позитивних комунікативних зв'язків у суспільстві, а також егоїстичну та емоційно нестійку, схильну до імпульсивних, і подекуди агресивних, поведінкових виявів.

Як видно з табл. 3, структуру другого фактора (внесок до сукупної дисперсії 18,226 %) становили такі психологічні характеристики, як нервово-психічна нестійкість (0,366) та ризик нервового зриву (0,364), що обумовлені відповідними методиками стосовно особистісних та професійних вимог до армійської служби. Дані характеристики вказують на наявність певних ознак особистої нестійкості та збудженості, однак вони недостатньо виражені й можуть перебувати лише на рівні тенденції та виявлятися лише незначною мірою.

За сукупністю виявлених характерологічних ознак за тестом Л. Шмішека у даний фактор увійшла така риса, як тривожність (0,529), яка вказує на особистісну схильність до страхів та лякливості.

За сукупністю особистих рис методики Р. Кеттел у цей фактор увійшли такі особистісні риси, як Q₃ – високий самоконтроль (0,679), O – тривожність (0,475), H – сміливість (-0,415), G – висока нормативність поведінки (-0,303).

Дані характеристики вказують на наявність у структурі особистості таких комунікативних властивостей, як сором'язливість і нерішучість, уникнення відповідальності й ризику тощо. На рівні емоційних властивостей: схильність до почуття провини, боязкості, невпевненості і тривожності. На рівні поведінкових властивостей: безпринципність, недбалість, легковажність, ненадійність.

Таблиця 3

Психологічні характеристики другого фактора

Номер фактора	Показники відповідності до вимог ВС (Прогноз; СЗЧ-4; HADS; CP-10)	Шмішек (Характер)	Кеттел (Особистість)	Статеворольові характеристики (К-Ф; СБ)*	Суб'єктивна самооцінка
2	Нервово-психічна нестійкість (0,366). Ризик нервового зриву (0,364)	Tг тривожність (0,529)	Q3 – високий самоконтроль (0,679). О – тривожність (0,475). Н – сміливість (-0,415). G – висока нормативність поведінки (-0,303).	(К-Ф) Фемінність (-0,584)	Суб'єктивна оцінка рівня адаптації (0,830). Особиста готовність використовувати зброю (-0,521). Ступінь бажання проходити в/с за контрактом (0,480). Оцінка рівня особистої стресостійкості (-0,391). Якість відносин зі старшими до присяги (-0,389).

* Статеворольові характеристики: К-Ф – шкала Кочаряна – Фролової; СБ – опитувальник С. Бем; D-M – показник Dur-Moll (маскулінності-фемінності) за методикою С. Сонді.

Статеворольові показники представлені фемінністю (-0,584) за шкалою Кочаряна – Фролової, що може вказувати на відсутність виражених фемінінних якостей на психологічному рівні та про наявність певного внутрішнього конфлікту особистості, обумовленого, можливо, певною деформацією особистості.

За анкетною суб'єктивною самооцінкою факторну вагу набрали такі характеристики: суб'єктивна оцінка рівня адаптації (0,830), особиста готовність використовувати зброю (-0,521), ступінь бажання проходити службу за контрактом (0,480), оцінка рівня особистої стресостійкості (-0,391), якість відносин зі старшими до присяги (-0,389). Дані характеристики одночасно вказують на за-

вищену оцінку особистих адаптаційних властивостей і на низьку стресостійкість, що може не відповідати реальній ситуації та вимогам до неї з боку соціального середовища.

Підсумовуючи всі показники, що становили цей фактор, можна стверджувати, що він характеризує військово-вослужбовця як особу, якій властиві внутрішні протиріччя між тривожністю та наявним поведінковим контролем, певним "табу" на вияв фемінінних якостей і неадекватної ненормативної поведінки.

У табл. 4 подано розподіл характеристик, що увійшли до третього фактора.

Таблиця 4

Психологічні характеристики третього фактора в/с, схильних до зловживання алкоголем

Номер фактора	Показники відповідності до вимог ВС* (Прогноз; СЗЧ-4; HADS; CP-10)	Шмішек (Характер)	Кеттел (Особистість)	Статеворольові характеристики (К-Ф; СБ)*	Суб'єктивна самооцінка
3	Ризик нервового зриву (0,612). Тривожність (HADS) (-0,385). Рівень суїцидального ризику (0,341). Нервово-психічна нестійкість (0,308).	Gi – гіпертимність (0,872). Vo – збудливість (0,518). Ci – циклотимність (0,396)	M – мрійливість (0,882). F – експресивність (0,800). Q2 – неконформізм (-0,355).	-	Оцінка рівня особистої мужності (0,448). Ступінь бажання проходити в/с за контрактом (0,397). Ступінь особистого бажання проходження служби (0,395). Якість відносин у родині до призову (0,382). Якість відносин із матір'ю до призову (0,372). Оцінка рівня відчуття себе дорослим (0,327). Особиста готовність використовувати зброю (0,320).

* Статеворольові характеристики: К-Ф – шкала Кочаряна – Фролової; СБ – опитувальник С. Бем; D-M – показник Dur-Moll (маскулінності-фемінності) за методикою С. Сонді.

Як видно з табл. 4, структуру третього фактора (внесок до сукупної дисперсії 16,619 %) становили наступні характеристики.

Так, згідно з особистісними та професійними вимогами, до армійської служби обумовлених відповідними методиками, до цього фактора увійшли такі особистісні показники: ризик нервового зриву (0,612), тривожність HADS (-0,385), рівень суїцидального ризику (0,341), нервово-психічна нестійкість (0,308). Дані характеристики, так, як і у перших двох факторах, указують на знижену загальну психологічну стійкість.

За сукупністю виявлених характерологічних ознак за тестом Шмішека у даний фактор увійшли такі: Gi – гіпе-

ртимність (0,872), Vo – збудливість (0,518), Ci – циклотимність (0,396), які вказують на підвищений фон настрою в поєднанні з оптимізмом і високою активністю одночасно зі схильністю до вияву імпульсивних поведінкових виявів. Циклотимність у даному випадку може вказувати на певну схильність до змін настрою, проте не виражену та короточасну.

За сукупністю особистих рис методики Кеттелла, у цей фактор увійшли такі особистісні риси, як M – мрійливість (0,882), F – експресивність (0,800), Q2 – неконформізм (-0,355). Дані характеристики вказують на наявність у структурі особистості таких комунікативних властивостей: залежність від групи та чужої думки; інтелектуальних

властивостей: мрійливість, поглиблення в себе та безпорадність у практичних справах, можливі істеричні вияви та конфліктність у колективі. На емоційному рівні – безтурботність, імпульсивність і балакучість.

До даного фактора статистично значущих статево-рольових показників не ввійшло, що може дозволити нам характеризувати даний фактор як гендерно незначений.

За анкетною суб'єктивною самооцінкою факторну вагу набрали такі характеристики: оцінка рівня особистої мужності (0,448), ступінь бажання проходити в/с за контрактом (0,397), ступінь особистого бажання проходження служби (0,395), якість відносин у родині до призову (0,382), якість відносин із матір'ю до призову (0,372), оцінка рівня відчуття себе дорослим (0,327), особиста готовність використовувати зброю (0,320). Ці характеристики вказують на наявність позитивної військово-професійної спрямованості, позитивну особистісну самооцінку та схильність до побудови якісних відносин у родині, але їхня факторна вага не перевищує 0,500, що вказує на їх вияв лише на рівні тенденцій.

Підсумовуючи всі показники, що становили цей фактор, можна стверджувати, що він характеризує військовослужбовця як особу, якій властиві підвищений фон настрою в поєднанні зі схильністю до імпульсивних поведінкових виявів або емоційного зриву.

Загалом факторна структура описує військовослужбовця, схильного до вживання алкоголю, як доволі психологічно та емоційно нестійку особистість. Їй властиві наявність внутрішньо-особистісного конфлікту, який може бути наслідком виховання в батьківській родині в період формування гендерної ідентичності, що у подальшому може впливати на особливості побудови комунікації та емоційних зв'язків не тільки із своїми батьками, а й оточуючими.

Висновки та дослідження та перспективи подальшого розвитку

1. У результаті дослідження виявлено, що військовослужбовці схильні до зловживання алкоголем, мають специфічну факторну структуру. По-перше, у гендерному контексті вона містить внутрішньо-особистісний конфлікт (між схильністю щодо вияву фемінних якостей та одночасно накладання на їх вияв певного "табу"). Унаслідок цього, можуть з'являтися нестійкі поведінкові реакції та підвищення рівня тривожності. По-друге, відсутність у виявленій факторній структурі алкозалежної особистості показників маскулітності та андрогінності може вказувати на звужений спектр вияву нею демонстрації необхідних якостей чоловічої поведінки, певну соціальну незрілість, обумовлену соціальною роллю, а саме – перебуванням у військовому колективі, що у подальшому підвищує рівень стресового навантаження на неї.

2. У факторній особистісній структурі військовослужбовців, схильних до алкоголізації, виявлено такі основні стрижневі особистісні показники, як нервово-психічна стійкість, ризик до нервового зриву та особиста готовність до використання зброї з інверсивною динамікою. Характерологічними рисами психологічного портрету є збудливість, циклотимність, тривожність, нонконформізм і ненормативна поведінка.

3. Чутливими до визначення критеріальних вимог щодо виявлення військовослужбовців, схильних до алкозалежності, є методики "Прогноз" і тест Шмішека.

4. Фокусом психокорекційного впливу психолога частини на особистість алкозалежних військовослужбовців має стати проведення тренінгових занять, направлених на формування позитивного образу військовослужбовця та андрогінної моделі поведінки за рахунок побудови адекватних відносин із начальниками та командирами-чоловіками, а також із референтною гомогенною групою співслужбовців, яка є дуже важливим колом соціального впливу. Створення груп підтримки на рівнях психолог – військовослужбовець та військовослужбовець – військовослужбовець, які в перспективі будуть компенсувати можливі вияви імпульсивних та соціально-незрілих виявів ненормативної поведінки.

Список використаних джерел

1. Цензор.нет [Електронний ресурс]. <https://censor.net.ua/n460850>.
2. Балашова С. П. Практичний курс військової психології : навч. посіб. ; у 2-х ч. / С. П. Балашова, С. П. Васильєв, Г. Р. Дубровинський. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2013. – Ч. 2. – 172 с.
3. Савин А. Д. Сущность отклоняющегося поведения военнослужащих / А. Д. Савин // Теория и практика общественного развития. Педагогические науки. № 9. – Краснодар. – 2012. – С. 124–127.
4. Сукачева О. Н. Результаты исследования мотивов употребления алкоголя у кадровых военнослужащих с признаками расстройства адаптации, уволенных из рядов Вооруженных Сил в процессе реформирования армии / О. Н. Сукачева // Укр. вісн. психоневрології. Діагностика та лікування психічних та наркологічних розладів. – Т. 23. – Вип. 1(82). – 2015. – С. 104–108.
5. Бахтин И. С. Личностные особенности курсантов военно-морских высших военных учебных заведений, склонных к аддиктивному поведению / И. С. Бахтин : дис. ... канд. психол. наук. – СПб. ГУ / факультет психологии. – 2016. – 197 с.
6. Психическое развитие воспитанников детского дома / под ред. И. В. Дубровиной, А. Г. Рузской. – М. : Педагогика, 1990. – 264 с.
7. Сергиенко Е. А. Проблемы психического развития: некоторые острые вопросы и пути их решения / Е. А. Сергиенко // Психолог. журн. – 1990. – Т. 2. – С. 150–160.
8. Гошовский Я. О. Становления образу Я в подлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Я. О. Гошовський. – К., 1995. – 24 с.

Reference

1. Tsenzor.net [Elektronnyi resurs]. – <https://censor.net.ua/n460850>
2. Balashova S. P. Praktychnyi kurs viiskovoï psikhologii : navch. pos. Ch. 2 / S. P. Balashova, S. P. Vasylyev, H. R. Dubrovynskiy. – K. : Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, 2013. – 172 s.
3. Savin A. D. Sushchnost otkloniaushchegosia povedeniia voennosluzhashchikh / A. D. Savin // Teoriia i praktika obshchestvennoho razvitiia. Pedagogicheskie nauki № 9. – Krasnodar. – 2012. – S. 124–127.
4. Sukacheva O. N. Rezultaty issledovaniia motivov upotrebleniia alkogolia u kadrovyykh voennosluzhashchikh s priznakami rasstroisva adaptatsii, uvolennykh iz riadov Vooruzhennykh Sil v protsesse reformirovaniia armii / O. N. Sukacheva // Ukrainskyi visnyk psikhonevrologii. Diahnostyka ta likuvannia psykichnykh ta narokolohichnykh rozladiv. – T. 23, vyp. 1(82). – K., 2015. – S. 104–108.
5. Bakhtin I. S. Lichnostnye osobennosti kursantov voenno-morskikh vysshikh voennykh uchebnykh zavedenii, sklonnykh k addiktivnomu povedeniiu / I. S. Bakhtin : Diss. ... kand. psikh. nauk. – SPb GU, fakultet psikhologii. – 2016. – 197 s.
6. Psikhicheskoe razvitiie vospitannikov detskogo doma / Pod red. I. V. Dubrovinoi, A. G. Ruzskoi. – M. : Pedagogika, 1990. – 264 s.
7. Sergienko E. A. Problemy psikhicheskogo razvitiia: nekotorye ostrye voprosy i puti ikh resheniia / E. A. Sergienko // Psikhologicheskii zhurnal. – 1990. – T. 2. – S. 150–160.
8. Hoshovskiy Ya. O. Stanovleniia obrazu Ya v pidlitkiv shkoly-internatu v umovakh depriyatsii batkivskoho vplyvu : Avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiia» / Ya. O. Hoshovskiy. – K., 1995. – 24 s

Надійшла до редколегії 15.10.18

В. Мозговой, канд. психол. наук, докторант
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ИССЛЕДОВАНИЕ СТРУКТУРНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ, СКЛОННЫХ К ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЮ АЛКОГОЛЯ В КОНТЕКСТЕ ИХ ПОЛОРОЛЕВОГО СТАТУСА

Исследованы особенности структурной организации личности военнослужащих, склонных к злоупотреблению алкоголем. Определен дальнейший фокус работы психолога воинской части с данной категорией лиц в зависимости от выявленного полоролевого статуса военнослужащих, склонных к злоупотреблению алкоголем.

Ключевые слова: факторная структура личности, полоролевого статус, военнослужащий.

V. Mozgovyi, Ph. D.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

RESEARCH OF STRUCTURAL ORGANIZATION OF THE PERSONALITY OF MILITARY SERVICE CIRCULAR TO ALCOHOLEXTREMELY IN THE CONTEXT OF THEIR GENDER-ROLE STATUS

Study of the structural organization of the personality of serviceman prone to alcohol abuse in the context of their gender-role status. Determined the further focus of the psychologist's part with this category of persons, depending on the identified gender-role of servicemen who are prone to alcohol abuse.

Keywords: factor structure of the person, sex-rolestatus, serviceman.

УДК 159.97

В. Морозова, студ.
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Херсон

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСІБ ІЗ МЕЖОВИМ РОЗЛАДОМ ОСОБИСТОСТІ

Подано результати емпіричного дослідження психологічних особливостей осіб із ознаками межового розладу особистості. Доведено, що емоційна лабільність (нестійкість емоцій), імпульсивність та самоушкоджувальна поведінка є важливими діагностичними критеріями межового розладу особистості. Високий рівень вияву ознак межового розладу особистості супроводжується такими психічними станами дезадаптації, як невротична депресія, астения, напруженість і тривожність.

Ключові слова: межовий розлад особистості, невротичні стани, нестійкість емоцій, самоушкоджувальна поведінка, імпульсивність, тривожність.

Постановка проблеми. Сучасний стан ситуації психічного здоров'я в нашій країні відображається у звіті Міністерства соціальної політики України за 2017 р., де йдеться про те, що Україна посіла перше місце в Європі за кількістю психічних розладів. За офіційною статистикою, в Україні 1,2 млн мешканців (більше 3 %) страждає психічними розладами і щорічно майже 2 млн осіб стають пацієнтами психіатричних лікарень [8]. Зазначимо, що межовий розлад особистості є серйозною і багатоаспектною, але все ще маловивченою проблемою. У Міжнародній класифікації хвороб МКХ-10 відсутнє чітке визначення межового розладу особистості; воно розглядається як різновид емоційного нестійкого розладу (F60.3). У більш вузькоспеціалізованому класифікаторі психічних розладів DSM-5 даний розлад позначено окремим пунктом (301.83). Особлива увага дослідників даної проблеми приділяється питанням діагностики, причинам виникнення і розвитку межового розладу особистості. Поняття "межовий розлад особистості" є відносно новим у психопатології. Воно не входило в діагностичні посібники із психічних розладів Американської психіатричної асоціації до 1980 р. (у цьому році з'явилося перероблене і доповнене видання Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – DSM-III). Особливо гострим моментом проблеми є той факт, що для осіб із МРО характерні суїцидальні думки та спроби, а також парасуїцидальна поведінка, самоушкодження тощо. Одним із найбільших страхів людей із МРО є страх розриву значущих і близьких відносин. Особи з МРО дуже бояться самотності, але при цьому в них відсутнє розуміння того, що їх прагнення утримати партнера відлякує його. На самоті у них можуть спостерігатися виражені стани деперсоналізації та дереалізації й перемикання між цими станами. Різкі стрибки у відносинах призводять до афектів (тривоги, сорому, самозвинувачення і самоприпинення, залучення до саморуйнівної поведінки тощо). Розрив відносин із значущою особою є величезним стресом для людини з межовим розладом особистості. Якщо людина з МРО відчуває себе покинутою, вона може впадати в паніку, депресію, або навпаки, гнів, може також піти на відчайдушні вчинки. Реакції людини в ситуації стресу дозволяють визначити наявність МРО. У ситуації стресу в людей із межовим розладом особистості можуть спостерігатися дестабілізація в когнітивній, поведінковій та емоційній сферах, а також дезадаптація.

Аналіз досліджуваності проблеми. Останні роки значно підвищився інтерес до проблеми межового розладу особистості (МРО) як серед психологів, так і серед представників суміжних наукових галузей (медицині, психіатрії). Це обумовлено тим фактом, що у пацієнтів з різними формами розладів особистості, симптоми МРО спостерігаються приблизно в 33 % амбулаторних, та у 63 % хворих, що проходять лікування у стаціонарних відділеннях [3, с. 6–7].

А. Штерн (1939) описав хворих, які проходять амбулаторне лікування і яким не допомагав класичний психоаналіз, а також таких, які не вписувалися в категорії "невротичних" або "психотичних" пацієнтів. С. Радо (1956) позначав межовий розлад особистості як "екстрактивний розлад". С. Лессер і Б. Ессер (1965) позначали МРО як "істероїдний розлад". Загальні ознаки, властиві особам із МРО, виділяли Р. Грінкер, Р. Драй і Б. Вербель (1968).

Серед сучасних дослідників проблеми межового розладу особистості особливої уваги заслуговує досвід американського психолога, засновниці діалектико-поведінкової терапії М. Лайнен. Вона виділяє низку поведінкових паттернів при межовому розладі особистості та упроваджує доволі ефективні методи подолання межового розладу особистості [3].

Зазначимо, що межовий розлад особистості – це розлад психіки, за якого зазначається емоційна нестабільність поведінки. Особи з межовим розладом особистості мають ряд психологічних особливостей, які ускладнюють процес їх соціальної адаптації. Різкі перепади настрою, афективна нестійкість, імпульсивність, дратівливість – усе це несприятливо позначається на взаєминах з іншими людьми. Оточення схильне приписувати такій людині "важкий характер" і цуратися його, або ж вороже до нього ставитися. Це не може не позначатися на людині з МРО внаслідок того, що такі люди дуже потребують побудови й підтримки довгострокових і глибоких відносин.

Мета статті: розкрити результати дослідження психологічних особливостей особистості осіб із межовим розладом особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження й обґрунтування отриманих результатів.

Межовий розлад особистості – це важка дисфункція системи емоційної регуляції. Ця дисфункція виникає через біологічні порушення і взаємодії індивіда з дисфункціональним оточенням.

До причин виникнення межового розладу особистості прийнято відносити такі фактори, як: спадковість, наявність у роду психічних розладів іншого характеру (залежності, депресія), розлучення батьків, утрата одного з батьків або члена сім'ї, порушення довірчих відносин із батьками (черствість батьків, вербальне й емоційне насильство, занедбаність), психотравмуючі події в дитинстві (фізичне, психологічне або сексуальне насильство), нездорова атмосфера в родині, утрата значущого дорослого, низька стресостійкість, тривожність як риса характеру, обумовлена темпераментом підвищена вразливість і загальна вразливість.

Рис. 1. Чинники, що сприяють виникненню та вияву межового розладу особистості

У ході проведення емпіричного дослідження, для участі у процедурі психологічної діагностики були задіяні добровільно, при збереженні конфіденційності одержуваної інформації особи із виявами ознак межового розладу особистості. Емпіричну базу нашого дослідження становили 40 осіб із ознаками межового розладу особистості віком 14–56 років (середній вік – 21,9 років). Серед респондентів: 30 жінок (75 %) і 10 чоловіків (25 %). У всіх осіб спостерігаються ознаки межового розладу особистості, що і було основним критерієм відбору випробовуваних для нашого дослідження. Ознаки межового розладу особистості виділялися в ході проведення попереднього опитування респондентів для виявлення наявності можливих ознак даного розладу, що в подальшому перевірялося за допомогою спеціалізованої методики діагностики межового розладу особистості, розробленої Т. Ю. Ласовською, Ц. П. Короленко та С. В. Яєчником [2]. Відбір осіб для подальшого аналізу зазначеної вище проблеми здійснювався виходячи з наявності не менше п'яти ознак із можливих дев'яти, включених у діагностичний і статистичний посібник із психічних розладів DSM-IV та DSM-IV-TR.

Для проведення емпіричного дослідження нами були використані такі методики: методика 5PFQ "Велика П'ятірка" (Р. МакКрає, П. Коста), Клінічний опитувальник для виявлення й оцінки невротичних станів (К. К. Яхін, Д. М. Менделєвич) та Методика діагностики межового розладу особистості (Т. Ю. Ласовська, Ц. П. Короленко, С. В. Яєчников). Середні показники результатів дослідження подано у табл. 1.

Рис. 2. Діагностичні критерії ознак межового розладу особистості (на основі DSM-IV та DSM-IV-TR)

Таблиця 1

Зведена таблиця середніх значень результатів за методиками

№	Показник	Середнє значення (X ср.)	Стандартне відхилення (σ)
Методика Велика П'ятірка "5PFQ"			
1	Інтроверсія – екстраверсія	44,3	11,40
2	Відособленість – прихильність	46,9	10,96
3	Імпульсивність – самоконтроль	45,7	11,14
4	Емоційна нестійкість	63,4	8,19
5	Практичність – експресивність	53,6	9,17
Клінічний опитувальник (К. К. Яхін, Д. М. Менделєвич)			
1	Шкала тривоги	-4,74	4,29
2	Шкала невротичної депресії	-7,86	4,30
3	Шкала астєнії	-6,23	4,54
4	Шкала конверсійного розладу	-4,87	4,76
5	Шкала обсесивно-фобічного розладу	-4,72	3,62
6	Шкала вегетативних порушень	-8,72	8,17
Методика діагностики межового розладу особистості (МРО)			
1	Кількість ознак МРО	6,8	0,97
2	Інтегральний показник МРО	15,43	2,66

Методика діагностики межового розладу особистості (МРО) являє собою особистісний опитувальник, розро-

блений на основі діагностичних критеріїв даного розладу особистості згідно з діагностичним і статистичним

посібником про психічні розлади DSM-III-R і DSM-IV. Методика розроблена у 2012 р. колективом авторів (Т. Ю. Ласовська, Ц. П. Короленко, С. В. Яечників) [2].

У нашому дослідженні була застосована коротка форма опитувальника S, що складається із 20-ти тверджень, які відображають дев'ять діагностичних критеріїв межового розладу особистості. Для діагностики МРО необхідна наявність, крім загальних критеріїв розладів особистості, п'ять або більше з таких критеріїв: патерн нестабільних міжособистісних відносин (запитання № 1); імпульсивність хоча б у двох сферах, які є потенційно самопошкоджувальними (запитання № 2–4); емоційна нестабільність (№ 5–6); неадекватний сильний гнів або поганий контроль над гнівом (№ 7–8); повторна суїцидальна поведінка, самоушкодження (№ 9–12); порушення ідентифікації (№ 13–14); хронічне відчуття порожнечі (№ 15–16); реальний або уявний страх покидання (№ 17–18). До додаткових критеріїв

належать інтерес до смерті (№ 19) і сильні почуття при вигляді крові (№ 20).

У ході проведення дослідження наявності ознак межового розладу особистості було встановлено таке співвідношення кількості ознак МРЛ: п'ять ознак спостерігається у 15 %, шість ознак зустрічається у 25 %, сім ознак у 37,5 % випробовуваних, вісім ознак – у 22,5 %. Таким чином, у всіх випробовуваних спостерігається достатня кількість діагностичних ознак МРО, що дозволяє припускати наявність межового розладу особистості, але для уточнення й постановки діагнозу, рекомендується звернутися до фахівця (психотерапевт, лікар-психіатр).

Для уточнення психологічних особливостей осіб із виявами ознак межового розладу особистості було застосовано методику п'ятифакторного опитувальника особистості (автори: Р. МакКрає, П. Коста; версія "5PFQ", упорядник Х. Тсуйі, адаптація А.Б. Хромова) [5]. Співвідношення середніх значень за п'ятьма факторами методики подано гістограмою (див. рис. 3).

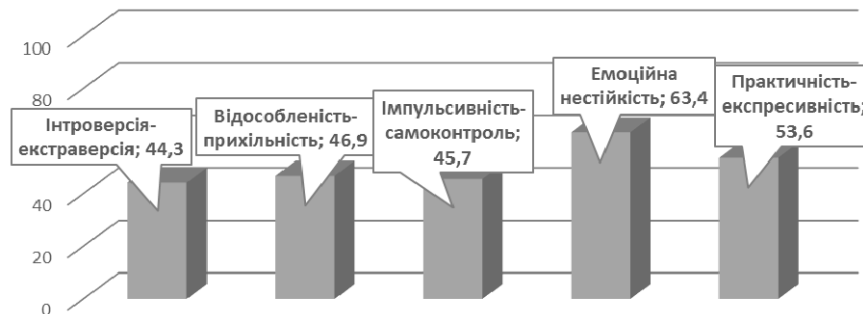

Рис. 3. Розподіл середніх значень психологічних показників профілю особистості за методикою Велика П'ятірка "5PFQ"

Фактор прихильність – відокремленість перегукується з таким важливим критерієм у діагностиці межового розладу особистості, як непереносимість самотності. За результатами нашого дослідження, середнє значення 46,9 балів належить до середнього рівня показника. Головним змістом фактора самоконтроль – імпульсивність є вольова регуляція поведінки. Цей фактор є важливим при вивченні осіб із виявами ознак межового розладу особистості (МРО), оскільки саме імпульсивність входить в один із головних діагностичних критеріїв МРО. Середнє значення за вибіркою у 45,7 балів відображає загальну тенденцію аналізованих нами ознак самоконтролю – імпульсивності й належить до діапазону середнього рівня вияву даної характеристики. Низький рівень самоконтролю, і як наслідок, вияв імпульсивності, показали 30 % випробовуваних нашої вибірки. Такому типу особистості характерні: природність поведінки, безтурботність, схильність до необдуманих учинків. Емоційна лабільність (нестійкість емоцій) також є важливим діагностичним критерієм межового розладу особистості (МРО). За результатами нашого дослідження, середнє значення за вибіркою у 63,4 балів відповідає високому рівню виразності емоційної нестійкості та є найвищим показником серед усіх п'яти чинників особистості досліджуваних нами осіб. Дійсно, 96,7 % усієї вибірки (N = 40) показали високий рівень емоційної лабільності. Високі значення за цим фактором характеризують осіб, що нездатні контролювати свої емоції та імпульсивні потяги. У поведінці це виявляється як відсутність почуття відповідальності, ухилення від реальності, примхливості тощо.

Для осіб із високими значеннями експресивності притаманні легке ставлення до життя, безтурботність, більшою мірою, довіра своїм почуттям і інтуїції, ніж здоровому глузду. Також характерними є емоційність,

експресивність, добре розвинений естетичний і художній смаки. Середнє значення за групою випробовуваних становить 53,6 балів, відповідає високому рівню вияву експресивності. За результатами тестування, 66,7 % усієї вибірки представлені високим рівнем експресивності.

Для виявлення і оцінки ступеня вияву різних невротичних станів у осіб із ознаками межового розладу особистості було застосовано методику *Клінічний опитувальник виявлення та оцінки невротичних станів* (автори К. К. Яхін, Д. М. Менделєвич) [6]. Показники сумарних значень вище +1,28 указують на стан стабільної психічної адаптації досліджуваних осіб. Значення, які перебувають у діапазоні від +1,28 до -1,28, свідчать про перебування людини у стані нестійкої психічної адаптації. Якщо ж результати підсумовування діагностичних коефіцієнтів потрапляють у діапазон значень нижче -1,28 балів, то можна констатувати наявність стану психічної дезадаптації у досліджуваних осіб. Розподіл середніх значень діагностичних коефіцієнтів по всіх шести шкалах у групі осіб із ознаками межового розладу особистості подано гістограмою (див. рис. 4).

У результаті проведеного психологічного тестування, у осіб із виявами ознак межового розладу особистості (МРО) середнє значення за шкалою тривоги - 4,74 балів потрапляє в діапазон стану психічної дезадаптації особистості. Дійсно, 86,6 % усіх випробовуваних показали результати нижче - 1,28 балів, що відповідає стану психічної дезадаптації. Як правило, особи з такими показниками сприймають широке коло ситуацій як загрозливі своїй самооцінці, самоповазі та в цілому життєдіяльності. Середнє значення за шкалою невротичної депресії потрапляє в діапазон психічної дезадаптації особистості (-7,86 балів). У 86,7 % усіх випробовуваних спостерігаються результати нижче - 1,28 балів. Ознаки невротичної депресії характеризують

ються симптомами зниженого настрою, почуттям безрадісності, ослабленням тону й енергії, обмеженням контактів із оточуючими та загальним зниженням інтересів. Середнє значення астенії за вибіркою досліджуваних нами осіб із виявами ознак межового розладу особистості також потрапляє в діапазон стану психічної дезадаптації і дорівнює -6,23 бали. Зазначимо, що 93,4 % усіх досліджуваних потрапляють у діапазон стану психічної дезадаптації за шкалою астенії. У осіб із високими значеннями астенії можливі вияви швидкої стомлюваності та, як наслідок, порушення уваги, зниження працездатності, дратівливості, емоційна нестійкість. Для осіб із високими значеннями конверсійного розладу характерний істеричний тип реагування, основні тенденції якого – вимога визнання, підвищена чутливість і вразливість, образливість, а також вияв істеричного реагування у вигляді порушеної серцевої діяльності, дихання, шлунково-кишкового тракту, можливо спостерігатимуться тики і рухові порушення. Середнє значення за вибіркою -4,87 балів і входить у діапазон

стану психічної дезадаптації. У цілому, 76,7 % усієї вибірки дослідження перебувають у стані психічної дезадаптації конверсійного типу. Таким особам притаманні вияви потреби в отриманні уваги, нестійка самооцінка, награність поведінки, обсессивно-фобічні розлади, що характеризуються наявністю нав'язливих спогадів, сумнівів, страхів, невпевненістю у своїх вчинках і рішеннях тощо. Середній бал за всією вибіркою випробовуваних дорівнює -4,72 і належить до рівня вираженості стану психічної дезадаптації. Показники такого рівня спостерігаються у 86,7 % усіх випробовуваних. Найбільш високий середній бал серед усіх шести шкал клінічного опитувальника спостерігається за шкалою вегетативних порушень і дорівнює -8,72 бали. Можливі вияви даного розладу: зниження апетиту, порушення серцево-судинної діяльності, шлунково-кишкові розлади, порушення терморегуляції, порушення сну, головні болі. Стан психічної дезадаптації за шкалою вегетативних порушень спостерігається у 76,7 % усіх учасників дослідження.

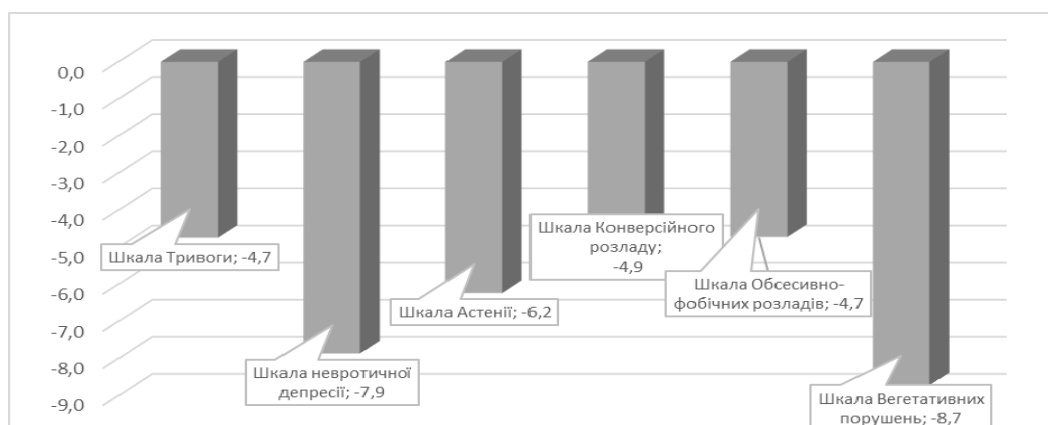

Рис. 4. Розподіл середніх значень діагностичних коефіцієнтів Клінічного опитувальника виявлення та оцінки невротичних станів

Для зіставлення показників усіх шкал методик і виявлення взаємозв'язків між ними ми застосували процедуру кореляційного аналізу за методом К. Пірсона. Розрахунки проводилися за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки даних психологічних досліджень SPSS.19

[4]. Для пошуку взаємозв'язків між досліджуваними змінними було обрано показник кількості ознак межового розладу особистості (МРО), з одного боку, і показники всіх використаних у дослідженні методик, з іншого. Результати кореляційного аналізу подано у табл. 2.

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу (зіставлення діагностичного показника кількості ознак межового розладу особистості з показниками інших методик дослідження)

кількості ознак межового розладу особистості з показниками інших методик дослідження)			
№	Показники методик		Значення коефіцієнта кореляції Пірсона (r)
Методика Велика П'ятірка "5PFQ"			
1	Показник кількості ознак МРО	Екстраверсія – інтроверсія	-0,116
2		Прихильність – відособленість	-0,363*
3		Самоконтроль – імпульсивність	-0,114
4		Емоційна стійкість – емоційна нестійкість	-0,423*
5		Практичність – експресивність	-0,194
Клінічний опитувальник (К. К. Яхін, Д. М. Менделєвич)			
1	Показник кількості ознак МРО	Шкала тривоги	0,317
2		Шкала невротичної депресії	0,505**
3		Шкала астенії	0,535**
4		Шкала конверсійного розладу	0,441*
5		Шкала обсесивно-фобічного розладу	0,412*
6		Шкала вегетативних порушень	0,146

* Кореляція значуща на рівні $p < 0,05$.

** Кореляція значуща на рівні $p < 0,01$.

Таким чином, кореляційний аналіз виявив тенденції значущого взаємозв'язку між показником кількості ознак межового розладу особистості (МРО) і наступними шкалами, а саме: прихильність – відособленість ($r = -0,363$, $p < 0,05$) і емоційна стійкість ($r = -0,423$, $p < 0,05$). Звер-

тають на себе увагу позитивні кореляційні взаємозв'язки показника кількості ознак МРО зі шкалами клінічного опитувальника. Найбільш виділяються тут шкала астенії ($r = 0,535$, $p < 0,01$) і шкала невротичної депресії ($r = 0,505$, $p < 0,01$). Значущі взаємозв'язки виявлені зі

шкалами конверсійного розладу ($r = 0,441$, $p < 0,05$) і обсесивно-фобічних розладів ($r = 0,412$, $p < 0,05$).

Висновки. Узагальнюючи результати статистичного аналізу психологічних особливостей осіб із ознаками межового розладу особистості можна стверджувати таке:

1. Межовий розлад особистості (МРО) – це розлад психіки, за якого спостерігається підвищена емоційна нестабільність поведінки. Особи з МРО схильні до імпульсивних учинків, різких перепадів настрою, агресивної поведінки і депресивності.

2. Для осіб із межовим розладом особистості характерна емоційна біль, уразливість, скачки від ідеалізації до повного знецінення одних і тих самих людей, або ситуацій, нездатність, навіть доклавши зусиль, ефективно впливати на свої переживання, емоції, реакції в ситуаціях стресу в когнітивній, поведінковій та емоційній сферах.

3. Кореляційний аналіз виявив тенденції значущого взаємозв'язку між показником кількості ознак межового розладу особистості (МРО) і такими показниками, як емоційна лабільність (нестійкість емоцій), імпульсивність та самошкодуюча поведінка. Саме ці показники є важливими діагностичними критеріями межового розладу особистості.

4. Високий рівень вияву ознак межового розладу особистості супроводжується такими психічними станами дезадаптації, як невротична депресія, астения, напруженість і тривожність.

Таким чином, особам із виразністю ознак межового розладу особистості характерні емоційний дискомфорт, імпульсивність, відособленість і емоційна нестійкість. Ці характеристики особистості спостерігаються на тлі вираженості станів психічної дезадаптації, астении та переживань невротичної депресії. Супутніми із виявами ознак межового розладу особистості, імовірно, є конверсійне і обсесивно-фобічні розлади особистості.

Список використаних джерел

1. Бейтман Э. У. Лечение пограничного расстройства личности с опорой на ментализацию / Э. У. Бейтман, П. Фонаги. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2014. – 248 с.
2. Ласовская Т. Ю. Опросник для диагностики пограничного личностного расстройства формы "А" // Консультативная психология и психотерапия. – 2014. – Т. 22. – № 2. – С. 48–77.
3. Лайнен М. Когнитивно-поведенческая терапия пограничного расстройства личности / М. Лайнен. – М.: Вильямс, 2015. – 592 с.
4. Наследов А. Д. SPSS 19. Профессиональный статистический анализ данных / А. Д. Наследов. – СПб.: Питер, 2011. – 400 с.
5. Отчет Министерства социальной политики Украины о состоянии психического здоровья украинцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.tsn.ua/ukrayina/ukraina-zanimaet-pervoe-mesto-po-kolichestvu-psihicheskikh-rasstroystv-v-evrope-1009380.html>.
6. Хромов А. Б. Пятифакторный опросник личности: учебно-метод. пособие. / А. Б. Хромов. – Курган: Изд-во Курганск. ун-та, 2000. – 23 с.
7. Яхин К. К. Клинический опросник для выявления и оценки невротических состояний / К. К. Яхин, Д. М. Менделевич. – М., 1998. – С. 545–552.
8. Evaluation of naltrexone for dissociative symptoms in borderline personality disorder / C. Schmahl, N. Kleindienst, M. Limberger and other // International Clinical Psychopharmacology. – 2012. – Vol. 27. – № 1. – P. 61–68.

Reference

1. Beitman E. U. Lechenie pogranichnogo rasstroystva lichnosti s oporoi na mentalizatsiiu / E. U. Beitman, P. Fonagi. – M.: Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy, 2014. – 248 s.
2. Lasovskaia T. Iu. Oprosnik dlia diagnostiki pogranichnogo lichnostnogo rasstroystva formy «A» // Konsultativnaia psikhologiya i psikhoterapiia. – 2014. – Tom 22. – № 2. – S. 48–77.
3. Lainen M. Kognitivno-povedencheskaia terapiia pogranichnogo rasstroystva lichnosti / Marsha M. Lainen. – M.: Viliams, 2015. – 592 s.
4. Nasledov A. D. SPSS 19. Professionalnyi statisticheskii analiz dannykh [Tekst] / A. D. Nasledov. – SPb.: Piter, 2011. – 400 s.
5. Otchet Ministerstva sotsialnoi politiki Ukrainy o sostoianii psikhicheskogo zdorovia ukraintsev [Elektronnyi resurs]. <https://ru.tsn.ua/ukrayina/ukraina-zanimaet-pervoe-mesto-po-kolichestvu-psihicheskikh-rasstroystv-v-evrope-1009380.html>
6. Khromov A. B. Piatifaktornyi oprosnik lichnosti: Uchebno-metodicheskoe posobie / A. B. Khromov. – Kurgan: Izd-vo Kurganskogo universiteta, 2000. – 23 s.
7. Iakhin K. K. Klinicheskii oprosnik dlia vyivleniia i otsenki nevroticheskikh sostoianii / K. K. Iakhin, D. M. Mendelevich. – M., 1998. – S. 545–552.
8. Evaluation of naltrexone for dissociative symptoms in borderline personality disorder [Текст] / Schmahl C., Kleindienst N., Limberger M., Ludäscher P., Mauchnik J., Deibler P., Bohus M., Brünen S., Hiemke C., Lieb K., Herpertz S., Reicherzer M. // International Clinical Psychopharmacology. – 2012. – Vol. 27. – № 1. – P. 61–68.

Надійшла до редколегії 01.11.18

В. Морозова, студ.

Николаевский национальный университет имени В. О. Сухомлинского, Херсон

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЦ С ПОГРАНИЧНЫМ РАССТРОЙСТВОМ ЛИЧНОСТИ

Представлены результаты эмпирического исследования психологических особенностей лиц с признаками пограничного расстройства личности. Показано, что эмоциональная лабильность (неустойчивость эмоций), импульсивность и самоповреждающее поведение являются важными диагностическими критериями пограничного расстройства личности. Высокий уровень проявления признаков пограничного расстройства личности сопровождается такими психическими состояниями дезадаптации, как невротическая депрессия, астения, напряженность и тревожность.

Ключевые слова: пограничное расстройство личности, невротические состояния, неустойчивость эмоций, самоповреждающее поведение, импульсивность, тревожность.

V. Morozova, stud.

V. Sukhomlinsky National University of Mykolaiv, Kherson

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PEOPLE WITH BORDERLINE PERSONALITY DISORDERS

The article presents the results of an empirical study of the psychological features of people with signs of borderline personality disorder. It is proved that emotional lability (instability of emotions), impulsiveness and self-harming behavior are important diagnostic criteria of a borderline personality disorder. High level of manifestation of signs of borderline personality disorder is accompanied by such mental states of disadaptation as neurotic depression, asthenia, tension and anxiety.

Keywords: borderline personality disorder, neuroticism, instability of emotions, self-damaging behavior, impulsiveness, anxiety.

ПСИХОЛОГІЧНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ ЯК ЧИННИК НЕЗАДОВОЛЕНOSTІ СЕКСУАЛЬНИМ ЖИТТЯМ

Представлено погляд на проблему психологічної дезадаптації як чинника незадоволеності сексуальним життям. Виявлено психологічні аспекти впливу психологічної дезадаптації та сексуальної незадоволеності, проведено емпіричне дослідження взаємозв'язку психологічної дезадаптації й сексуальної незадоволеності.

Важливим аспектом було виділено сексуальне задоволення з його фізіологічними та психологічними компонентами й доведено особливу роль різноманітних виявів почуттів (настрій, тривога, афекти, стреси) на статеву функцію індивіда. Результатом дослідження стало доведення значущості взаємозв'язку психологічної дезадаптації та сексуального незадоволення. Це означає, що психологічний стан людини має великий вплив на сексуальне життя та навпаки, сексуальна сфера людського життя забезпечує певне наповнення та загальний психічний фон новий стан особистості у будь-яких життєвих ситуаціях.

Ключові слова: особистість, психологічна дезадаптація, сексуальність, сексуальна незадоволеність, адаптаційні можливості.

Вступ. Питання психологічної дезадаптації стає все більш актуальним в останні роки. Проте порушення психологічної адаптації не завжди пов'язане лише із соціальними факторами, умовами середовища чи економічною ситуацією. Вагомий внесок у життя людини робить її статеве життя, сексуальна функція та сексуальне задоволення.

Сексуальне задоволення включає в себе як фізіологічний, так і психологічний бік. Сексуальні та психологічні відносини мають причинно-наслідковий зв'язок, а отже взаємопов'язані між собою: з одного боку, сексуальне життя впливає на відносини між партнерами, а з іншого – їх міжособистісні проблеми позначаються на їх сексуальному житті та рівні їх адаптації. Можливим є варіант того, що сексуальне незадоволення є побічним ефектом психологічної дезадаптації. А буває і навпаки – незадоволеність статевим життям викликає почуття психічного напруження, психічний дискомфорт, а звідси починаються вияви психологічної дезадаптації.

Тобто, обидва компоненти інтимних взаємин – психологічний та сексуальний – тісно пов'язані та взаємно впливають один на одного.

Теоретичне підґрунтя. Питання сексуальності, сексу, сексуальної задоволеності, сексуальних взаємин завжди були актуальними для людини, в якому б часі або суспільстві вона не жила. Це питання вивчалось у роботах З. Фрейда, Е. Берна, Р. Джонсона, Г. Келлі, А. Лоуена, У. Мастерса, М. Мід, В. Райха, С. Діденко, Г. Васильченко, А. Свядощ, І. Кон, Д. Ісаєв, В. Каган тощо.

Однак, незважаючи на моду та популяризацію сексологічних знань, збільшення проблем і розладів статевого життя, сексуального здоров'я продовжує зростати та впливати на психологічне життя особистості. Саме тому подальше вивчення взаємовпливу сексуального незадоволення та психологічної дезадаптації являє собою актуальну тему психологічного дослідження.

Метою даної статті є висвітлення понять "психологічна дезадаптація" і "сексуальність", виявлення взаємозв'язку психологічної дезадаптації та сексуального незадоволення. Для досягнення даної мети були поставлені такі завдання: 1) висвітлити поняття "психологічна дезадаптація", "сексуальність", "сексуальне незадоволення"; 2) дослідити взаємозв'язок психологічної дезадаптації та сексуального незадоволення.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, систематизація та узагальнення психологічних даних із проблеми дослідження; емпіричні – психодіагностичні методики: опитувальник Айзенка "Установок до сексу", методика діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса.

У роботах Б. Алмазова неадаптованість розуміється як невідповідність між цілями і досягненими результатами діяльності людини, неспроможність адаптуватися

в цих умовах до пропонованої діяльності. Ситуаційні можливості людини не постійні. Залежно від умов, його стану вони можуть знижуватися або посилюватися. Зниження адаптаційних можливостей характеризується таким явищем, як дезадаптація [1].

Наведемо кілька визначень терміна "дезадаптація". У довіднику практичного психолога І. Малкіної-Пих дається таке визначення: "Деадаптація – невідповідність соціопсихологічного і психофізіологічного статусу людини вимогам ситуації життєдіяльності, яка, у свою чергу, не дозволяє йому адаптуватися до умов середовища його існування, тобто це зниження адаптаційних можливостей людини" [8, с. 35].

А. Реан і Я. Коломінський вважають дезадаптацію порушенням процесів взаємодії людини із соціальним середовищем [9].

Соціально-психологічна дезадаптація позначає зрив процесів взаємодії людини з навколишнім середовищем, які спрямовані на підтримання балансу самого організму і організму з навколишнім середовищем. В основі соціально-психологічної дезадаптації покладено чинники: 1) культурно-соціальна депривація; 2) психолого-педагогічна занедбаність; 3) недостатня підготовленість до саморегуляції; 4) зміна звичних стереотипів; 5) когнітивний дисонанс; 6) акцентуації характеру; 7) психопатичне формування особистості; 8) гіперстимуляція новими суспільними стимулами [2].

Деадаптація може мати патологічний і непатологічний характер. Як приклади непатологічної дезадаптації можна навести відхилення в поведінці й переживаннях суб'єкта, пов'язані з недостатньою соціалізацією, соціально неприйнятними установками особистості, різкою зміною умов існування, розривом значущих інтерперсональних зв'язків і відносин тощо. Патогенна дезадаптація спричинена відхиленнями, патологіями психічного розвитку та нервово-психічними розладами, в основі яких лежать функціонально-органічні ураження нервової системи. У свою чергу, патогенна дезадаптація за ступенем і глибиною свого вияву може мати стійкий, хронічний характер – психози, психопатії і т. п.

Якщо розглядати дезадаптацію як процес, то це означає зниження адаптаційних можливостей людини в умовах середовища або в певних умовах. У цьому випадку дезадаптація може виявлятися протягом певного часу і приводити до абсолютно різних наслідків. Зокрема, вона може:

- мати млявий характер перебігу і практично бути непомітною, стаючи при цьому на певному етапі серйозною проблемою особистості;

- виявлятися різким вираженням, коли людина в певній ситуації є повністю не пристосованою до неї і не

може знайти себе. У даному випадку наслідки можуть бути доволі серйозними [7].

Серед ознак дезадаптації людини виділяють об'єктивні й суб'єктивні. До об'єктивних належать: зміна поведінки людини у соціальній сфері, невідповідність своїм соціальним функціям, патологічну трансформацію поведінки.

До суб'єктивних відносять: психоемоційні зрушення в особистості – від негативно забарвлених переживань до клінічно виражених психопатологічних синдромів. До суб'єктивних ознак можна віднести і стан психологічного глухого кута. Це стан, який виникає в результаті тривалого перебування особистості в зовнішньому чи внутрішньому конфлікті й відсутності необхідних адаптаційних механізмів для виходу з цього стану.

Сексуальність – це складне соціокультурне явище, яке охоплює різні сфери психічного життя людини: відчуття, переживання, емоції, уяву, думки, мотиви, дії, вчинки – усе те, що супроводжує її активність [8].

Вивчення сексуальності людини і сексуальних стосунків приваблює фахівців різних наукових напрямів не тільки закритістю тематики, своєю заборонністю протягом багатьох років під тиском суспільства і моралі, а в першу чергу – різноманітністю й індивідуальністю особливостей її виявів. Наукові дослідження проводяться за трьома основними науковими напрямками: соціокультурному, психологічному і біологічно-медичному. Вони не тільки конкурують між собою, а й доповнюють один одного [10].

У поведінці, інтересах, схильностях чоловіків і жінок психологічні відмінності простежуються з дитинства. Виховання дівчаток з раннього віку пов'язане з безліччю дрібних турбот і занепокоєнь, виховання ж хлопчиків, навпаки, цього зазвичай позбавлене. Із віком відмінності між хлопчиками та дівчатками стають дедалі виразнішими. Однак вони необумовлені характером виховання і виявляються задовго до статевого дозрівання [4].

Соціальне, психологічне, зокрема і сексуальне, благополуччя чоловіка і жінки залежить не від того, наскільки вони відповідають абстрактному нормативу, а від того, наскільки соматичні та поведінкові властивості відповідають ідеальним уявленням про себе, а також наскільки пощастить людині знайти партнера, який потребує саме такого типу особистості, щоб вони змогли створити пару.

Важливим аспектом міжособистісних сексуальних стосунків є сексуальне задоволення з його фізіологічними та психологічними компонентами. Фізіологічно сексуальне задоволення залежить від чуттєвих аспектів сексуальної взаємодії, позбавлення від статевої напруги при оргазмі, а психологічний компонент полягає в емоційній взаємодії партнерів. Відомо, що чоловіки приділяють більше уваги фізичному компоненту, а жінки – психологічному. Отримання жінкою сексуального задоволення залежить від психологічних обставин: кохання до партнера, відчуття його близькості, почуття ніжності тощо, а також від її соціальної активності та задоволеності життям [4].

У клінічній картині сексуальних розладів порушені міжособистісні відносини, які призводять до порушень у сексуальній сфері, ідуть паралельно. Витоки конфліктів і невдоволення один одним не усвідомлюються, а за справжню причину швидше за все сприймаються наслідки непорозуміння, у тому числі невдачі в сексуальній сфері [3].

У класифікації виокремлено два основні типи сексуальних порушень, тобто сексуальних дисфункцій, які розглядаються в індивідуальному та спільному плані, а також сексуальні девіації, які розглядаються в першу

чергу у взаємовідносинах із партнером реальним чи вигаданим [6].

У сексуальному житті людини психологічні фактори відіграють особливу роль. Різноманітні вияви почуттів – настроїв, тривога, афекти, стреси, здатність до саморегуляції, вразливість щодо зовнішніх емоційних впливів – усе це позначається на статевій функції індивіда, що часто спричинює сексуальні розлади. Найчастіше їх зумовлюють такі чинники: сімейні, особистісні, порушення психосексуального розвитку, фобічні [4].

Деякі типи дисфункції, наприклад, відсутність статевого потягу виникають як у чоловіків, так і у жінок. Проте жінки частіше скаржаться на суб'єктивну якість сексуальних переживань, тобто відсутність задоволення або інтересу до статевого життя, а не на відсутність специфічних реакцій. Нерідкі скарги на оргазмічну дисфункцію, але при розладі одного з аспектів жіночої сексуальної реакції існує ймовірність порушення і інших. Наприклад, якщо жінка нездатна до переживання оргазму, вона часто не у змозі отримувати задоволення від інших аспектів фізичної близькості, що сприяє значному зниженню її сексуального потягу. Навпаки, чоловіки, хоча і скаржаться на відсутність специфічних реакцій (таких, як ерекція або еякуляція), часто повідомляють про збереження статевого потягу. Тому необхідно ретельно аналізувати, що ховається за пропонованою скаргою для встановлення найбільш придатних діагностичних категорій [5].

Емпіричне дослідження. Для розв'язання поставлених завдань застосовано загальнонаукові методи теоретичного дослідження: аналіз, порівняння, узагальнення і систематизація теоретичного й емпіричного матеріалу. Емпіричну частину виконано із застосуванням психодіагностичних методик.

Було використано такі методики: опитувальник Айзенка "Ставлення до сексу", що орієнтований на прогноз задоволеності шлюбом, виявлення відхилень у сексуальній поведінці, діагностику фемінності – маскулітності. Методика діагностики соціальної адаптації Роджерса – Даймонд (адаптація А. К. Осницького, 2004) – особистісний опитувальник, призначений для вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації та пов'язаних із цим рис особистості.

Для участі в дослідженні було обрано чоловіків та жінок різної вікової категорії (17–28 років). Вибірка становила 30 осіб. При обранні вибірки для дослідження ми керувались тим, що рівень сексуального невдоволення має суттєвий вплив як на жіночу, так і на чоловічу стать, що може стати приводом до підвищення рівня психологічної дезадаптації в різних її виявах (агресивність, замкненість, неврівноваженість). Ми можемо припускати, що функціонування сексуально-еротичної функції характеризує рівень сексуального благополуччя, який, у свою чергу, впливає на рівень психологічної адаптації [11].

Отримано такі результати: шкала "сексуальна задоволеність" у методикі Айзенка має комбінований характер та вміщає в собі показники інших шкал із прямою та не прямою кореляцією. Спостерігаємо прямий кореляційний зв'язок між шкалою реалізованості та сексуальним задоволенням, підтвердженням чого є відсоткове співвідношення, отримане нами у чоловічій та жіночій вибірках, а також непряму кореляцію між сексуальною задоволеністю й сексуальною сором'язливістю (тобто, чим вищим є рівень сексуальної задоволеності, тим нижчий показник сексуальної сором'язливості; чим вищий показник сексуальної сором'язливості, тим менший рівень сексуальної задоволеності).

Таблиця 1

Психологічні показники опитувальника Айзенка "Ставлення до сексу"

Шкали відношення до сексу за опитувальником Айзенка	Високі показники для жіночої вибірки	Низькі показники для жіночої вибірки	Високі показники для чоловічої вибірки	Низькі показники для норми чоловічої вибірки
Сексуальна задоволеність	58 %	42 %	91 %	9 %
Реалізованість	58 %	42 %	91 %	9 %

Ми можемо побачити, що високі показники сексуальної задоволеності та реалізованості мають 58 % жіночої вибірки та 91 % чоловічої вибірки, що свідчить про їхній високий рівень реалізованості й задоволеності своїм власним сексуальним життям. Високий рівень чоловічої сексуальної задоволеності та реалізованості, порівняно із жінками, можна охарактеризувати фізіологічними особливостями статеві системи, різним рівнем швидкості настання оргазму, емоційною складовою статевого стосунків. Високі показники сексуальної задоволеності й реалізованості свідчать про здатність людини відчувати насолоду під час статевих актів, контролювати власну сексуальну поведінку відповідно до норм соціальної й особистої етики. Така людина ві-

льна від страху, почуття сорому і провини, хибних уявлень та інших психологічних факторів, що пригнічують сексуальну реакцію та порушують сексуальні взаємини.

За отриманими нами результатами, 42 % жіночої вибірки та 9 % чоловічої вибірки мають низькі показники рівня сексуальної задоволеності та реалізованості. Це свідчить, що людина не отримує задоволення при статевому акті, не відчуває оргазму, має певні порушення або захворювання статеві системи. Ними можуть бути певні страхи або комплекси, що заважають отриманню сексуального задоволення. Частіше за все, сексуально незадоволені люди перебувають у поганому настрої, дратівливі, мають вияви агресії. Сексуальні відносини стають забороненою темою.

Таблиця 2

Психологічні показники методики діагностики соціальної адаптації Роджерса – Даймонд

Показники	Показники норми для жіночої вибірки	Показники вище/нижче норми для жіночої вибірки	Показники норми чоловічої вибірки	Показники вище/нижче норми чоловічої вибірки
Деадаптація	53 %	47 %	64 %	36 %
Емоційний дискомфорт	52 %	48 %	27 %	73 %
Неприйняття себе	58 %	42 %	45 %	55 %

Опитувальник Роджерса – Даймонд виявляє ступінь адаптованості – дезадаптованості в системі міжособистісних відносин і як фактори для дезадаптації передбачає ряд різноманітних обставин: низький рівень самоприйняття, низький рівень прийняття інших, тобто конфронтація з ними, емоційний дискомфорт, який може бути дуже різним за своєю природою, сильну залежність від інших, тобто екстернальність, прагнення до домінування. У ході дослідження ми отримали такі показники: 53 % жіночої вибірки та 64 % чоловічої вибірки за шкалою "деадаптація" мають результати в межах норми, тобто людина пристосована до умов взаємодії з оточуючими його людьми в системі міжособистісних відносин. 47 % жіночої вибірки та 36 % чоловічої вибірки мають повну або часткову дезадаптацію, тобто непристосованість особистості до умов навколишньої дійсності. Людина, що страждає дезадаптацією, не може ефективно взаємодіяти з іншими людьми. Вона або постійно уникає усіляких контактів, або демонструє агресивну поведінку. Деадаптація характеризується підвищеною дратівливістю, невмінням зрозуміти іншого і прийняти чужу точку зору, настає тоді, коли конкретна людина перестає помічати, що відбувається у зовнішньому світі й повністю занурюється в придуману реальність, частково замінюючи нею відносини з людьми. За шкалою емоційного дискомфорту 52 % жіночої вибірки та 27 % чоловічої вибірки мають показники в межах норми, що показує їхню задоволеність потреб, бажань, успішність у досягненні цілей. 48 % жіночої та 73 % чоловічої вибірки мають показник, який перебуває поза межами норми, та свідчить про тривожність, занепокоєння, напруженість, деяку емоційну неврівноваженість, незадоволеність навколишньою дійсністю, песимістичність тощо.

За шкалою "неприйняття себе" 58 % жіночої вибірки та 45 % чоловічої вибірки мають показники в межах норми. Це говорить про їхнє вміння і звичку ставитися до себе і своїх особливостей без негативного забарвлення, просто як до даності. Прийняття себе – важливий, обов'

язковий момент життя людини. Прийняття себе сприяє адекватній самооцінці, емоційній стабільності та душевному здоров'ю. Показники за межами норми отримали 42 % жіночої вибірки та 55 % чоловічої вибірки, що говорить про нездатність прийняти себе такою, яка вона є (людина відчуває сильний душевний дискомфорт). Людина стає невпевненою в собі, страждає від різних комплексів. Витрачає багато сил і енергії для того, щоб приховати недоліки. Звідси – низька самооцінка, необґрунтована вимогливість і строгість до себе.

Основним завданням було визначення коефіцієнтів кореляції Пірсона та Спірмена між виявами психологічної дезадаптації за методикою "Діагностика соціально-психологічної адаптації" Роджерса – Даймонд та сексуального незадоволення за методикою Айзенка "Ставлення до сексу".

За результатом кореляційного аналізу між показниками сексуального задоволення та дезадаптації ми отримали такі дані: кореляцію було виявлено (-476** при $p \leq 0,08$), що свідчить про непрямої зв'язок між показниками. Це означає, що під час збільшення показника психологічної дезадаптації показник сексуального задоволення зменшується. Тобто людина, перебуваючи у стані психологічної дезадаптації, відчуває себе виснаженою, дратівливою, відчуває власну непристосованість до навколишнього середовища, демонструє агресивну поведінку. Збільшується тенденція до уникнення контактів та взаємодії, відбувається занурення у власний внутрішній світ. Тим самим такий стан психологічної дезадаптації впливає на сексуальне життя людини та рівень її сексуального задоволення. Зменшується статевий потяг, людина не відчуває насолоди від сексуального життя, якість і кількість оргазмів зменшується. Непрямої зв'язок має показник реалізованості та дезадаптації (-527**, при $p \leq 0,003$), тобто людина з високим показником психологічної дезадаптації має низький рівень сексуальної реалізованості та вияви сексуальної незадоволеності своїм статевим життям.

Таблиця 3

Психологічні показники взаємозв'язку психологічної дезадаптації та сексуального незадоволення за методиками опитувальника Айзенка "Ставлення до сексу" та опитувальника Роджерса – Даймонд "Діагностика соціально-психологічної адаптації"

	Дезадаптація	Емоційний дискомфорт	Неприйняття себе
Сексуальна задоволеність			
Кореляція Пірсона	-0,476**	-0,486**	-0,499**
Знач. (2 – сторін)	0,008	0,007	0,005
N	30	30	30
Реалізованість			
Кореляція Пірсона	-0,527**	-0,530**	-0,508**
Знач. (2 – сторін)	0,003	0,003	0,004
N	30	30	30

Примітка: Кореляційний аналіз за критерієм Пірсона * $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,05$ – порівняння між двома групами.

Сильний, непрямий зв'язок має сексуальне задоволення з емоційним дискомфортом (-0,486** при $p \leq 0,007$), реалізованість – із емоційним дискомфортом (-0,530** при $p \leq 0,003$). Чим меншою є сексуальна реалізованість, тим вищим є рівень емоційного дискомфорту. Чим менше сексуального задоволення отримує людини у статевому житті, тим більше вона відчуває емоційний дискомфорт із своїм партнером та оточуючими. Цей показник указує на тривожність, занепокоєння, напруженість, деяку емоційну невірнізованість, незадоволеність навколишньою дійсністю, песимістичність тощо.

Сексуальне задоволення (-0,499** при $p \leq 0,005$) та реалізованість (-0,508** при $p \leq 0,004$) має сильний непрямий зв'язок також із неприйняттям себе. Чим вищим є рівень неприйняття себе, тим нижчим буде задоволеність сексуальним життям. Людина не відчуває любов до себе, уважає, що має недоліки, тим самим не може виявляти любов до свого сексуального партнера. Звідси – низька самооцінка, необґрунтована вимогливість і суворість до себе. Людина не приймає себе та не приймає іншого. Підвищується кількість суперечок, боротьби, обурення, відчуження, горе, злості, у відносинах переважає негативний погляд на життя і на світ взагалі.

Висновки. Отже, причини психологічної дезадаптації особистості є соціальні, біологічні, психологічні, соціально-економічні та вікові. Нормальність статевого життя визначають за психологічними показниками: наскільки людина задоволена своїм сексуальним життям і наскільки воно сумісне з іншими боками його життєдіяльності.

Було виявлено, що різні компоненти, які присутні в сексуальному житті як чоловіків, так і жінок, взаємопов'язані між собою. Установлено, що психологічна дезадаптація перебуває у значущому зв'язку із сексуальним незадоволенням і демонструє взаємозв'язок, в якому, при збільшенні рівня психологічної дезадаптації, зменшується рівень сексуального задоволення статевим життям. Тому людина, перебуваючи у стані психологічної дезадаптації, відчуває себе виснажено, дратівливо, відчуває власну непристосованість до навколишнього середовища, демонструє агресивну поведінку щодо близьких людей.

Проведене нами емпіричне дослідження не охоплює всіх аспектів розглянутої проблеми, і оскільки збільшення проблем та розладів статевого життя, сексуального здоров'я продовжує зростати і впливати на

психологічне життя особистості, має бути подальше вивчення взаємовпливу сексуального незадоволення та психологічної дезадаптації.

Список використаних джерел

1. Алмазов Б.Н. Психологическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Б.Н. Алмазов. – Свердловск, 1996. – 146 с.
2. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психолог. журн. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–19.
3. Володин В.С. Основы медицинской сексологии (курс лекций) : учебное пособие / В.С. Володин. – М. : Логос, 2003. – 240 с.
4. Діденко С.В. Психологія сексуальності / С.В. Діденко, О.С. Козлова. – К. : Академвидав, 2009. – 304 с.
5. Доморацький В.А. Медична сексологія та психотерапія сексуальних порушень / В.А. Доморацький. – М. : Академический Проект; Культура, 2009. – 470 с.
6. Имелинский К. Сексология и сексопатология / А. Имелинский. – М. : Медицина, 1986. – 424 с.
7. Кочемировская А.К. Возможности выявления и предупреждения насилия в семье: основные понятия : пособ. для соц. работн. / А.К. Кочемировская. – Х. : НТМТ, 2014. – 124 с.
8. Мастерс У.Г. Основы сексологии (Human Sexuality) / У.Г. Мастерс, В.С. Джонсон, Р.К. Колонди ; пер. с англ. – М. : Мир, 1998. – 342 с.
9. Реан А.Л. Социальная педагогическая психология / А.Л. Реан, Я.Л. Коломинский. – СПб. : Питер, 2014. – 211 с.
10. Хубер Д. Теория гендерной стратификации / Д. Хубер // Антология гендерной теории. – Минск : Пропилей, 2000. – С. 78–92.
11. Щеглова Л.М. Энциклопедия секса, или 1001 ночь с доктором Щегловым. – СПб. : ООО "Издательство "Алетейя", 2002. – 416 с.

Reference

1. Almazov B. N. Psikhologicheskaya sredovaya dezadaptatsiya nesovershennoletnykh / B. N. Almazov // Sverdlovsk, 1996. – 146 s.
2. Antsyferova L. I. Lichnost v trudnykh zhiznennykh usloviyakh: pereosmyslivanie, preobrazovanie situatsii i psikhologicheskaya zashchita / L. I. Antsyferova // Psikhologicheskii zhurnal, 1994. – T. 15. – № 1. – S. 3–19.
3. Volodin V. S. Osnovy meditsinskoj seksologii (kurs lektsii) : Uchebnoe posobie / V. S. Volodin. – M. : Logos, 2003. – 240 s.
4. Didenko S. V. Psikhologiya seksualnosti / S. V. Didenko, O. S. Kozlova. – K. : Akademvydav, 2009. – 304 s.
5. Domoratskyi V. A. Medychna seksologiya ta psykhoterapiya seksualnykh porushen / V. A. Domoratskyi. – M. : Akademicheskyyi Proekt; Kultura, 2009. – 470 s.
6. Imelinskiy K. Seksologiya i seksopatologiya. – M. : Meditsina, 1986. – 424 s.
7. Kochemirovskaya A. K. Vozmozhnosti vyavleniya i preduprezhdeniya nasiliya v seme: osnovnye poniatia : posobie. dlia sots. rab. / A. K. Kochemirovskaya. – Kh. : NTMT, 2014. – 124 s.
8. Masters U. G. Osnovy seksologii (Human Sexuality) / U. G. Masters, V. E. Dzhonson, R. K. Kolodni [Per. s angl.]. – M. : Mir, 1998. – 342 s.
9. Rean A. L. Sotsialnaia pedagogicheskaya psikhologiya / A. L. Rean, Ia. L. Kolominskii. – SPb. : Piter, 2014. – 211 s.
10. Khuber D. Teoriia gendernoi stratifikatsii / D. Khuber // Antologiya gendernoi teorii. – Minsk : Propilei, 2000. – S. 78–92.
11. Shcheglova L. M. Entsiklopediya seksa, ili 1001 noch s doktorom Shcheglovym. – SPb. : OOO «Izdatelstvo "Aleteiia"», 2002. – 416 s.

Надійшло до редколегії 27.10.18

И. Норкина, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕЗАДАПТАЦИЯ КАК ПРИЧИНА НЕУДОВЛЕТВОРЕННОСТИ СЕКСУАЛЬНОЙ ЖИЗНЬЮ

Представлен взгляд на проблему психологической дезадаптации как фактора неудовлетворенности сексуальной жизнью, что проявляется в раскрытии данных понятий, описании и характерных особенностях, которые проявляются в этих понятиях. Обнаруженные психологические аспекты проявления психологической дезадаптации и сексуальной неудовлетворенности, проведено эмпирическое исследование взаимосвязи психологической дезадаптации и сексуальной неудовлетворенности.

Важным аспектом было выделено сексуальное удовлетворение с его физиологическими и психологическими компонентами, и доказано особую роль различных проявлений чувств (настроение, тревога, аффекты, стрессы) на половую функцию индивида. Результатом исследования проблемы является значимость статистической взаимосвязи психологической дезадаптации и сексуальной неудовлетворенности. Это значит, что психологическое состояние человека оказывает огромное влияние на сексуальную жизнь и наоборот, сексуальная сфера человеческой жизни обеспечивает определенное наполнение и общее психическое фоновое состояние личности в любых жизненных ситуациях.

Ключевые слова: личность, психологическая дезадаптация, сексуальность, сексуальная неудовлетворенность, адаптационные возможности.

I. Norkina, postgraduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHOLOGICAL DISADAPTATION AS A CAUSE OF DISSATISFACTION WITH SEXUAL LIFE

The article presents the view on the problem of psychological disaptation as a factor of dissatisfaction with sexual life, which is manifested in the disclosure of the data of the concepts, description sand characteristic features that are manifested in the seconcepts. The psychological aspects of the manifestation of psychological disaptation and sexual dissatisfaction are revealed, and anempirical study of the relationship between psychological maladaptation and sexual dissatisfaction was conducted.

An important aspect was the sexual satisfaction with its physiological and psychological components, and the special role of various manifestations offeelings (mood, anxiety, emotions, stresses) on the sexual function of the individual was proved. The result of the study is the significance of the statistical relationship between psychological disaptation and sexual dissatisfaction. This means that the psychological state of a person has a great influence on sexual life and vice versa, the sexual sphere of human life provides a certain amount of filling and general mental background state of personality in any life situations.

Keywords: personality, psychological disadaptation, sexuality, sexual dissatisfaction, adaptive possibilities.

УДК 159.937+159.9.072+159.922.7

Н. Погорізьська, канд. психол. наук, доц.,

Ю. Маціонова, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ ЧАСУ ПІДЛІТКАМИ В КОНТЕКСТІ ЇХНЬОЇ ЖИТТЄВОЇ АКТИВНОСТІ

Визначається зв'язок між індивідуальними особливостями сприймання часу і рівнями життєвої активності особистості. Проаналізовано вітчизняні й зарубіжні теоретичні підходи, емпіричні дослідження понять часової орієнтації особистості та життєвої активності зокрема. На основі проведеного емпіричного дослідження розкрито особливості часової орієнтації особистості підліткового віку та фактори, які впливають на формування точності вимірювання часу.

Ключові слова: психологічний час, часова орієнтація, життєва активність, особливості підліткового віку, психічний стан особистості, типологія акцентуацій характеру.

Постановка проблеми. У рамках психологічної науки накопичено величезну кількість фактів про проблему часу, яка має вкрай різнобічний характер. Хоча проблема дослідження часу в психології достатньо відома, особливості сприймання часу в контексті життєвої активності особистості підліткового віку залишається відкритою. Саме тому ця робота спрямована на розкриття основних закономірностей вияву сприймання часу підлітками залежно від їх життєвої активності.

Незважаючи на те, що деякими вченими робилось припущення про наявність відмінностей у сприйманні часу залежно від життєвої активності особистості (напр., О. І. Цукановим [5, с. 14], А. М. Козловою, К. О. Абульхановою), сучасна молодь, на думку провідних соціологів, вважається новою генерацією. Це, у першу чергу, пов'язано з інформатизацією суспільства. Тому є необхідність вивчення особливостей сприймання часу в контексті сучасності, зокрема у сучасних підлітків.

Отримані результати дозволяють говорити про різноманітні рівні сприймання часу в психіці підлітків, від вроджених біологічних циклів до складного суб'єктивного відчуття прожитого часу. Це, з одного боку, дає основу для зняття протиріччя між невизначеністю часу як фізичного об'єкту, який протиставлений суб'єкту. Окрім того, аналіз факторів, що впливають на сприймання часу, дає можливість здійснити прогноз соціально-психологічного

розвитку особистості, зрозуміти її регулятивні можливості в умовах прискореного соціального життя.

Стаття має за **мету** дослідити особливості сприймання часу підлітками на різноманітних рівнях психічного відображення, починаючи від елементарного сприймання і закінчуючи організацією цілісної діяльності в часі.

Із розглянутих теорій розуміння часу, найбільш точним поняттям є визначення часу як спрямованої величини (вектора), однозначне визначення якого передбачає не тільки систему одиниць вимірювання (секунда, хвилина, година, доба, місяць, рік, століття), але й постійну відправну точку, від якої ведеться рахунок [1, с. 61]. Час можна розглядати у двох варіантах: у першому випадку – як показник нашої життєвої активності, в іншому – її обмежувач. Хоча у будь-якому підході час являє собою певний ресурс, яким людина вчиться розпоряджатись упродовж життя.

Уявлення про час вибудовуються поступово як в окремої людини, так і у людства в цілому [6, с. 56]. Часові категорії визначаються культурою (або цивілізацією), парадигми якої задовольняються в індивідуальній та колективній свідомості. Ідея часу психологічно оформилася із двох різних джерел повторюваності та неповторюваності подій, тобто ритмічного повторення чогось (ударів пульсу, добової зміни дня і ночі, сезонів року) і неповторного однократного плину чогось, напри-

клад народження, зростання, старіння й умирання живих істот [4, с. 46].

Розглядаючи як об'єкт безпосередньо переживаючу тривалість, спиратимемось на положення про те, що час є реальністю, яка відкривається людині в сукупності його метричних і топологічних властивостей. Ці властивості багато в чому визначаються матеріальним органом людини – мозком, який виконує роль її власного годинника. Не важко припустити, що в безпосередньо пережитій індивідом тривалості існує власна одиниця часу, тому дане міркування підкріплюється поглядами інших дослідників, наприклад, Є. І. Головахою [3, с. 84], О. О. Кроном, С. Л. Рубінштейном, Б. І. Цукановим. Щодо особливостей сприймання часу людьми, важливе значення матиме класифікація, запропонована Б. І. Цукановим, відповідно до якої люди поділяються на тих, хто поспішає, повільних та тих, точно сприймає час.

Хоча, як ми бачимо, на основі розглянутих джерел особливості сприймання часу вже досліджувались, однак особливості сприймання часу в контексті життєвої активності людини в сучасних підлітків залишається **актуальним**.

Таким чином предметом дослідження виступають особливості сприймання часу підлітками у контексті їх життєвої активності. Для реалізації даної мети було залучено 60 підлітків (23 хлопчики та 37 дівчаток) у віці від 12 до 15 років, які навчаються у 8 та 9 класі загальноосвітньої школи I–III ступенів. Так, для визначення точності сприймання часу застосовували такі методики:

- методику відмірювання хвилинного інтервалу – досліджуваному необхідно виміряти хвилину, рахуючи до 60 і пропускаючи між кожним відліком секунду;
- методику визначення хвилини без всякого рахунку (тільки на основі відчуття часу) – для цього пропонується прочитати довільний фрагмент із тексту;
- тест Франкенхойзера – проговорювання однієї цифри за одну секунду.

Застосовуючи методику М. О. Курганського, опитувальник О. О. Зворикіна та методику "Психологічна автобіографія" (О. Ю. Коржова, Л. Ф. Бурлачук), змогли визначити рівень активності та життєву орієнтацію підлітків.

Методика М. О. Курганського призначена для визначення особливостей психічного стану людини за показниками психічної активації, інтересу, емоційного тону, напруження й комфортності. За допомогою методики О. О. Зворикіна "Особистісний комплексний соціометричний тест" дослідили тип акцентуації характеру підлітків в умовах сучасного освітнього закладу. Розпізнавання типу акцентуації у першу чергу пов'язано з особливостями даного вікового періоду. Методика "Психологічна автобіографія" застосована для оцінки ситуаційних особливостей життєвого шляху особистості та дозволяє виявити особливості сприймання значущих життєвих ситуацій, а саме – найважливіших подій у житті людини. Загалом було використано саме ці методики, оскільки при дослідженні точності виміру часових інтервалів за їхню допомогою ми можемо визначити чинники впливу на процес оцінки.

Виклад результатів дослідження. За особливостями сприймання часу, на основі запропонованої Б. І. Цукановим класифікації, досліджувані були розділені на три групи: 1) ті, хто поспішають, при оцінці часових інтервалів; 2) точно сприймають; 3) недооцінюють заданий проміжок часу. За результатами проведеного дослідження сучасні підлітки належать переважно до поспішаючого типу. При чому, неточність в одній сфері тягне за собою спотворення і в інших: "точні" підлітки мають вищий рівень життєвої активності та є більш адекватними в оцінці інших аспектів реальності, включаючи складові Я-концепції (когнітивну, оцінну і поведінкову).

Окрім того, досліджувані з високим рівнем життєвої активності схильні сприймати часовий інтервал як більш короткий (0,75), порівняно з досліджуваними із середнім рівнем життєвої активності (0,91). Тому можна зробити припущення, що вони оцінюють час як більш швидкоплинний, коли вони зайняті якоюсь діяльністю.

Порівняльний аналіз виявив статистично значущу різницю між показниками "істеричні риси" та "інтерес" між показниками у групах із середнім та високим рівнем життєвої активності. При чому в групі із середнім рівнем життєвої активності ці показники вищі: інтерес – 10,81; істеричні риси – 9,35 (рис. 1).

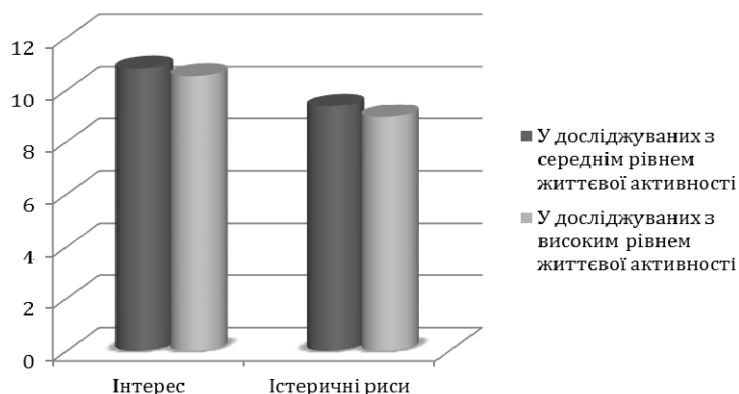

Рис. 1. Порівняльний аналіз істеричних рис та інтересу в досліджуваних із середнім та високим рівнем життєвої активності

Показник "істеричні риси" указує на те, що в групі із середнім рівнем життєвої активності підлітки трошки більше схильні, ніж у групі з високим рівнем життєвої активності, до привернення уваги з боку інших до своєї особи, потреби викликати в оточуючих подив, захоплення, співчуття та шанування. Окрім того, більш високий рівень інтересу теж пов'язаний із виявом істероїдних рис, оскільки методика М. О. Курганського, яка призначена для визначення психічних станів особи-

стості, будується на самозвіті (семантичному диференціалі, тобто досліджувані оцінюють себе такими).

Відповідно до типів акцентуації характеру, які були визначені за допомогою опитувальника О. О. Зворикіна (рис. 2), бачимо що найбільш характерне домінування епітимних рис (9,71) та рис афективної нестабільності (9,73) у підлітків із високим рівнем життєвої активності. Під першими розуміється прагнення до влади, акуратність у дрібницях, педантичність у дотриманні правил

(навіть не на користь справі), добре адаптуються до нових умов. Для афективно-нестабільного типу харак-

терна висока мінливість настрою. Їм подобаються компанії, вони шукають нових вражень у новому оточенні.

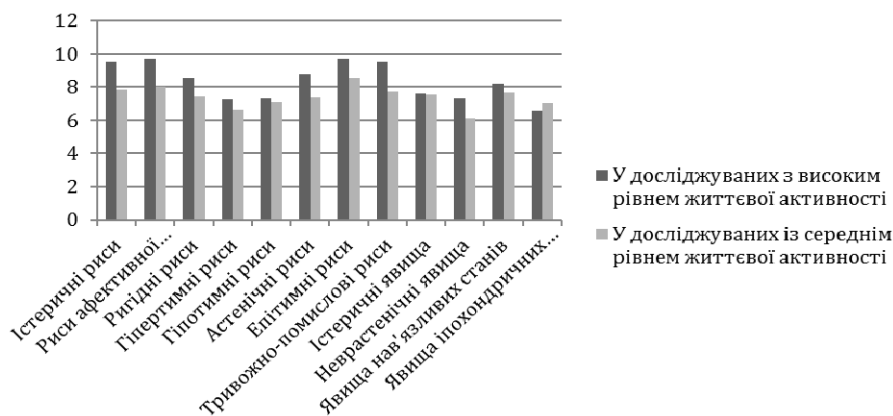

Рис. 2. Усереднені показники типів акцентуації характеру в досліджуваних із середнім та високим рівнем життєвої активності

У підлітків із середнім рівнем життєвої активності домінують такі самі акцентуації: епітимні риси (8,56) та риси ефективно-нестабільності (8,05). Переважання таких рис також може бути пояснене особливостями даного вікового періоду [2, с. 5], оскільки підлітки, вийшовши з дитячого віку і перебуваючи на сходінці нового життя, прагнуть якнайшвидше стати дорослими, хочуть порвати із жорстким батьківським контролем та стати самостійними.

За допомогою методики О. Ю. Коржової та Л. Ф. Бурлачука, помітили, що підлітки, зазначаючи майбутні та минулі події, орієнтуються на спогади, що

пов'язані з особистісними та соціальними змінами. При чому для досліджуваних із середнім рівнем життєвої активності на перший план виступають особистісні зміни, а з високим рівнем життєвої активності – соціальні зміни (рис. 3). І це не є дивним, тому що саме на межі підліткового та юнацького віку виявляється відношення до самовизначення, яке формується і включається в Я-концепцію. Особистісне самовизначення задає особистісно значущу орієнтацію на досягнення певного рівня у системі соціальних відносин, тобто задає соціальне самовизначення.

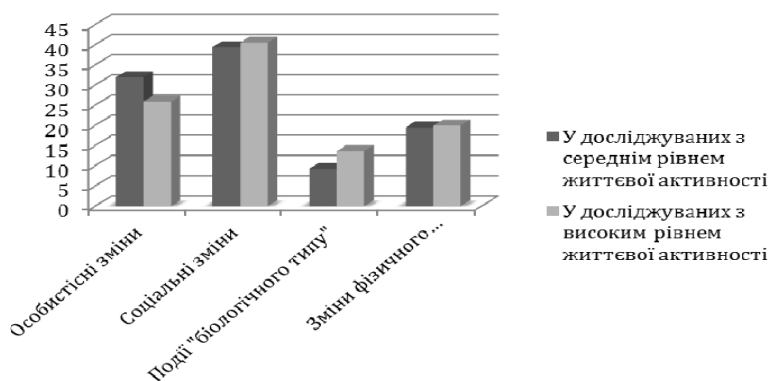

Рис. 3. Порівняльний аналіз спогадів у досліджуваних із середнім та високим рівнем життєвої активності

Деякі дослідники, наприклад Н. Г. Черепанова, М. Р. Кулешева, Є. Ю. Балашова, П. А. Хенкок, вважають, що існують відмінності у сприйманні часу залежно від статі. Так, чоловіки точніше оцінюють тривалі відрізки часу, а жінки – коротші проміжки часу. Тому є потреба перевірити дану гіпотезу з огляду на наші результати. Оскільки в нашому дослідженні чоловіків було менше, ніж жінок, для вирівнювання вибірок випадковим чином (рандомно) було зменшено вибірку жінок на п'ять осіб. Із отриманих показників побачили, що немає різниці між сприйманням часу в чоловіків та жінок, оскільки $p > 0,05$ (табл. 1).

Було здійснено кореляційний аналіз між рівнем життєвої активності досліджуваного та типом сприймання часу (табл. 2).

Було виявлено прямий (сила зв'язку середня) зв'язок між рівнем життєвої активності та типом сприймання часу – кореляція значуща на рівні 0,05. Тобто чим вищий рівень життєвої активності має досліджуваний, тим швидше він оцінюватиме пройдений часовий інтервал.

Також перевірили, чи існує відмінність при оцінці часового інтервалу залежно від психічного стану особистості для групи із середнім рівнем життєвої активності. Було виявлено зворотний (сила зв'язку висока) зв'язок між психічною активацією та результатами тесту Франкенхойзера, при чому кореляція значуща на рівні 0,01 (табл. 3). Підлітки, які оцінюють себе як більш утомлені (ситуативно), витрачають більше часу на проговорювання чисел.

У групі з високим рівнем життєвої активності було виявлено два зв'язки: прямий середній зв'язок між ригідними рисами та тестом Франкенхойзера (0,45) (кореляція значуща на рівні 0,01) та зворотній середній – між комфортністю та вимірюванням хвилинного інтервалу (-,414) – кореляція значуща на рівні 0,05 (табл. 4).

Досліджувані з високим рівнем життєвої активності більше часу витрачають на проговорювання чисел, якщо в них є ригідні риси (особистісна властивість); і переоцінюють хвилинний інтервал в стані дискомфорту (ситуативно).

Таблиця 1

Статеві особливості сприймання часу

Методика	Асимпт. знач. (двостороння)
Вимірювання хвилинного інтервалу	0,527
Визначення хвилини без рахунку	0,073
Тест Франкенхойзера	0,864

Таблиця 2

Кореляційний аналіз між рівнем життєвої активності досліджуваного та типом сприймання часу

Рівень життєвої активності	Коефіцієнт кореляції	Тип сприймання часу
		0,416

Таблиця 3

Кореляційний аналіз між сприйманням часу та психічним станом для групи із середнім рівнем життєвої активності

Тест Франкенхойзера	Кореляція Пірсона	Психічна активація
		-0,677

Таблиця 4

Кореляційний аналіз між сприйманням часу, психічним станом та типом акцентуації для групи із високим рівнем життєвої активності

Тест Франкенхойзера	Кореляція Пірсона	Комфортність	Ригідні риси
Вимірювання хвилинного інтервалу	Кореляція Пірсона	-0,414	0,450

Висновки. У результаті проведеного емпіричного дослідження було визначено, що сучасні підлітки мають високий рівень життєвої активності, що виявляється у підвищених інтересі, демонстративності та, навіть, істеричності поведінки.

У цілому, можна стверджувати, що чим більше подій називає досліджуваний, тим вища його загальна продуктивність, що характеризує, як правило, багатство психологічного часу, тобто багатство і легкість актуалізації образів минулого та майбутнього, а також адекватність психічного стану й соціальну адаптованість.

Переважає більшість підлітків належить до типу тих, хто поспішає, і орієнтовані на минулі події, зокрема на ті, які пов'язані із соціальними та особистісними змінами. При цьому позитивні, емоційно яскраві враження запам'ятовуються досліджуваними найбільше.

На основі теоретичних та емпіричних джерел було виокремлено такі ймовірні фактори сприймання часу: індивідуально-типологічні особливості досліджуваних (вік, стать, властивості пам'яті, сприймання, домінуючий настрій, його знак, тип і рівень вираженості, рухливість, ригідність, комфортність, самооцінка, вживання медикаментів та інших засобів, які впливають на ритміку організму) і соціально психологічні умови (складність діяльності, образ життя). Окрім того, на переживання людиною часу впливають внутрішні відчуття та відчуття віку: на скільки людина себе почуває, який вік здається їй продуктивним, насиченим. У рамках проведеного дослідження було підтверджено вплив тільки ригідності та комфортності (і лише для групи осіб із високим рівнем життєвої активності). При чому ригідність збільшує тривалість проговорювання чисел, а особи з високим рівнем життєвої активності точніше оцінюють часовий інтервал.

Для корекційної роботи з адекватного сприймання часу потрібно враховувати стан утоми, дискомфорту підлітків та такі особистісні риси, як ригідність. Так, утому та дискомфорт можна подолати за допомогою гарно організованих умов та психогімнастичних вправ, а з ригідністю працювати важче.

Перспективи дослідження полягають у подальшому вивченні психологічних чинників особливостей сприймання часу в різних категорій осіб. Логічним і актуальним видається створення психологічних програм для різного контингенту осіб.

Список використаних джерел

1. Арестова О. Н. Операциональные аспекты временной перспективы личности / О. Н. Арестова // Вопросы психологии. – 2000. – № 4. – С. 61–74.
2. Балашова Е. Ю. Возрастные различия в восприятии и переживании времени / Е. Ю. Балашова, Л. И. Микеладзе // Психология зрелости и старения: ежекварт. науч.-практ. журн. / ред. О. В. Краснова. – 2006. – С. 5–24.
3. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 84–110.
4. Полунин О. В. Психологические механизмы часовой организации житевого досида индивида / О. В. Полунин. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – С. 46–50, 70–101.
5. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. – Одесса: Изд-во "АстроПринт", 2000. – С. 14–34, 167–181.
6. Элькин Д. Г. Оценка длительности временных интервалов в условиях дефицита времени / Д. Г. Элькин // Новые исследования в психологии. – М., 1976. – Вып. 2. – С. 56–59.
7. Zimbardo P. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual Difference Metric / P. Zimbardo & J. Boyd // The Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – P. 1271–1288.

Reference

1. Arestova O. N. Operatsionalnye aspekty vremennoi perspektivy lichnosti / O. N. Arestova // Voprosy psikhologii. – 2000. – № 4. – S. 61–74.
2. Balashova E. Iu. Vozrastnye razlichia v vospriiatie i perezhivaniu vremeni / E. Iu. Balashova, L. I. Mikeladze // Psikhologiya zrelости i starenia: ezhekvaralni naucho-prakticheskii zhurnal / Red. O. V. Krasnova. – 2006. – S. 5–24.
3. Golovakha E. I. Psikhologicheskoe vremia lichnosti / E. I. Golovakha, A. A. Kronik. – K.: Naukova dumka, 1984. – S. 84–110.
4. Polunin O. V. Psikhologichni mekhanizmy chasovoi orhanizatsii zhyttievoho dosvidu indyvida / O. V. Polunin. – K.: Tsentru uchbovoi literatury, 2011. – S. 46–50, 70–101.
5. Tsukanov B. I. Vremia v psikhike cheloveka / B. I. Tsukanov. – Odessa: Izd-vo «AstroPrint», 2000. – S. 14–34, 167–181.
6. Elkin D. G. Otsenka dlitelnosti vremennykh intervalov v usloviakh defitsita vremeni / D. G. Elkin // Novye issledovaniia v psikhologii. – M., 1976. vyp. 2. – S. 56–59.
7. Zimbardo P. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual Difference Metric / P. Zimbardo & J. Boyd // The Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – P. 1271–1288.

Надійшла до редколегії 14.10.18

Н. Погорельская, канд. психол. наук, доц.,
Ю. Мационова, студ.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ВРЕМЕНИ ПОДРОСТКАМИ В КОНТЕКСТЕ ИХ ЖИЗНЕННОЙ АКТИВНОСТИ

Определяется связь между индивидуальными особенностями восприятия времени и уровнями жизненной активности личности. Проанализированы отечественные и зарубежные теоретические подходы, эмпирические исследования понятий временной ориентации личности и жизненной активности в частности. На основе проведенного эмпирического исследования раскрыты особенности временной ориентации личности подросткового возраста и факторы, влияющие на формирование точности измерения времени.

Ключевые слова: психологическое время, временная ориентация, жизненная активность, особенности подросткового возраста, психическое состояние личности, типология акцентуаций характера.

N. Pogoril'ska, Ph. D., Assoc. Prof.,
Yu. Matsionova, student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FEATURES OF ADOLESCENTS TIME PERCEPTION IN THE CONTEXT OF THEIR LIVING ACTIVITY

The article defines the connection between the individual peculiarities of time perception and the levels of personal life activity. The domestic and foreign theoretical approaches, empirical researches of concepts of the time orientation of the personality and vital activity in particular are analyzed. On the basis of the empirical research, features of the age orientation of the adolescent age and factors influencing the formation of the accuracy of time measurement are revealed.

Keywords: psychological time, time orientation, vital activity, peculiarities of adolescence, psychic state of personality, typology of character accentuations.

УДК 159.922.1:355

М. Прищепа, психолог
Збройні Сили України

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ПСИХОТРАВМУЮЧИХ СИТУАЦІЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ В ХОДІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ В ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ ПЕРІОД

Присвячено аналізу відмінностей у сприйманні стресових і психотравмуючих ситуацій та їх впливу на особистісні зміни між чоловіками й жінками, які брали участь у бойових діях і які перебували поза зоною військового конфлікту в період ресоціалізації.

Ключові слова: військовослужбовець, посттравматичний стресовий розлад, психотравмуюча ситуація, стресостійкість, бойові дії.

Актуальність дослідження. У світі сьогоднішніх трагічних подій в Україні поряд із економічною кризою, військовими діями, окупацією Криму й Донбасу військами Російської Федерації, загостренням політичної ситуації, доволі актуальною темою сьогодні є подолання психічних травм, стресових, гострих стресових та посттравматичних стресових розладів (ПТСР). Ураховуючи соціально-політичну ситуацію у країні, вплив на свідомість людей агресивного інформаційного чинника та наслідків бойових дій на території України гостро випливає проблема ресоціалізації військовослужбовців у посттравматичний період, а саме в період адаптації після повернення із зони бойових дій, переживання стресових станів, бойового стресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні з гендерної проблематики опубліковано вже доволі багато наукових праць, які містять, переважно, переклади зарубіжних і вітчизняних класиків із фемінізму та гендерних досліджень, таких, як: М. Сігел, Д. Батлер, О. Бурчак, Л. Кобелянська, Р. Брайдотті, Т. де Лауретіс тощо.

Метою статті є виявлення гендерних особливостей переживання психотравмуючих ситуацій у ході ресоціалізації в посттравматичний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі аналізу екстремальних, емоційно складних, критичних, кризових ситуацій було розроблено класифікацію рівнів психотравмуючих ситуацій, вивчення переживань у травмуючих ситуаціях різних рівнів такими дослідниками, як Е. Носенко, Ф. Василюк, О. Саннікова, І. Маноха, Г. Сельє, Т. Титаренко, Л. Сохань, Є. Головаха, В. Очеретяний та багатьма іншими. Водночас, не було охоплено дослідження багатьох інших проблем, таких, як: відмінність у сприйманні

стресових і психотравмуючих ситуацій та їх вплив на особистісні зміни між чоловіками й жінками, які брали участь у бойових діях та які перебували поза зоною військового конфлікту. Тому ми взяли за мету дослідити саме ці питання.

Традиційно травми розрізняють:

- за видом травмуючого фактора (людина, природа);
- за терміном дії травмуючого фактора (гострі, хронічні);
- за обставинами, за яких травма виникає (катастрофа, сім'я, спорт, воєнні дії тощо).

Щодо виявів реакцій на стрес, ураховуючи саме гендерний аспект, С. Бем у своїй монографії "Лінзи тендеру" (1993), розглядає поширену думку і віру, що відмінності в поведінці чоловіків і жінок, їхні соціальні позиції є наслідком біологічних, тобто статевих відмінностей.

Для успішної ресоціалізації військових у мирне життя потрібно дотримуватись ряду вимог. Сюди входить і вибір методів та технік психокорекційної роботи, які визначають враховуючи індивідуально-психологічні особливості кожного індивіда та головні завдання психологічної корекції:

- зниження емоційного напруження;
- відновлення функціонального стану організму;
- навчання основним методам психічної саморегуляції;
- підвищення особистісного адаптаційного потенціалу;
- відновлення моральних рис особистості військовослужбовців;
- формування конструктивного стереотипу поведінки, який би сприяв подальшим успіхам у професійній сфері та особистому житті;
- розвиток комунікативних здібностей і навичок.

Успішність подолання наслідків психотравмуючого бойового стресу залежить від своєчасного їх виявлення у того чи іншого військовослужбовця [4].

У дослідженні, проведеному методом ПЕТ Мірко Діксичем (Mirko Diksic) з Університету Макджилл, було виявлено, що у чоловіків вироблення серотоніну в середньому на 52 % вище, ніж у жінок. Ці дані говорять про більшу сприйнятливості психологічних стресорних ситуацій у жінок і про те, що ПТСР по-різному виявляється у жінок і чоловіків [3]. Тому у використанні заходів зі зниження емоційних переживань у військових жіночої й чоловічої статі також передбачається застосування різних програм реабілітації.

Розглядаючи психологічні особливості емоційних переживань військовослужбовців, необхідно враховувати гендерні особливості. У структурі особистості військових чоловіків і жінок спостерігаються відмінності: у жінок вищі показники соціальної пластичності, емоційності, соціальної емоційності, а у чоловіків – енергійності (здатності виконувати роботу за несприятливих умов – шуму, некомфортної температури тощо), пластичності та індивідуального темпу. При цьому соціальна енергійність і соціальний індивідуальний темп зі статтю не пов'язані.

Якщо говорити про прагнення до лідерства, домінантності, незалежності, то Е. Іглі зазначає, що чоловіки є інструментальними лідерами, а жінки – соціальними [2].

Згідно з іншими дослідженнями [5], незважаючи на відсутність відмінностей між чоловіками і жінками за загальним рівнем коефіцієнта емоційності, жінки виявляють більш високий рівень за міжособистісними показниками емоційного інтелекту (емоційності, міжособистісних стосунків, соціальної відповідальності). У чоловіків переважають внутрішньо особистісні показники (самоствердження, здатність відстоювати свої права), здібності до управління стресом (стресостійкість, контроль імпульсивності) і адаптованість (визначення правдоподібності, розв'язання проблем). Чоловіки, у свою чергу, виявляють більшу самоповагу, більш незалежні, краще справляються зі стресом, краще вирішують проблеми.

У жінок порівняно з чоловіками переважає розуміння емоцій. В іншому відмінності мають скоріше якісний, ніж кількісний характер. Чоловіки і жінки рівною мірою переживають ті чи інші події, демонструють ідентичні фізіологічні реакції. Однак вони по-різному, відповідно до своєї гендерної ролі, пояснюють причини емоцій [2].

Нами були проведені дослідження груп військовослужбовців чоловіків та жінок у 2015 та 2016 рр. на ймовірність виявів посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у процесі ресоціалізації. Загальна кількість опитуваних у 2015 р. становить 45 осіб, із яких 22 жінки та 23 чоловіки. Вік опитуваних: чоловіки 23–54 роки, жінки 29–43 роки. У 2016 р. нами були опитані 41 військовослужбовець, із яких 22 жінки та 19 чоловіків. Вік опитуваних – чоловіки 25–50 років, жінки 22–45 років. Унаслідок об'єктивних причин неможливості опитати весь контингент військовослужбовців, який був досліджений у 2015 р., склад респондентів дещо різниться, але потрібно відмітити, що сам контингент цих опитаних виконував задачі, які є дуже подібними до задач, виконуваних попередньо опитаними. Тому ми візьмемо на себе сміливість і відповідальність порівнювати дані, отримані в попередньому дослідженні, із даними, отриманими у 2016 р.

У групу опитуваних входять військові медичні працівники Центрального клінічного медичного центру м. Вінниці: лікарі, медичні сестри, військовослужбовці в/ч А2656 та в/ч А1660 м. Вінниці (військова спеціальність "Зв'язківці"), в/ч А2215 м. Бориспіль (військова спеціальність "Льотчики"); а також військовослужбовці

інших військових частин та спеціальностей. Усі опитувані чоловіки виконували військові завдання у зоні проведення АТО. Жінки не у повному складі перебували в зоні бойових дій.

Зазначимо, що у своїх дослідженнях ми зіткнулись із проблемою опитування серед військових. Не завжди людина, яка перебувала чи знаходилась тривалий час під впливом психотравмуючої ситуації, згодна проїти опитування й відповісти на ряд запитань. Тому розмір вибірки, кількість методик і питань, які в них містяться, є невеликими. Але дослідження дало можливість підмітити ряд цікавих та цінних закономірностей, що в майбутньому може стати ґрунтом для продовження досліджень і виявлення інших відомостей та фактів. А також може сприяти розробленню програм реабілітації військовослужбовців, урахування гендерний фактор, тип темпераменту та ряд інших властивостей.

Військові дії на території нашої країни мають неабиякий вплив на жінок-військовослужбовців. У ЗСУ наразі проходить службу близько 14,5 тис. жінок. Останні роки видались доволі напруженими, але ця категорія показала себе з найкращого боку. У деяких випадках саме завдяки жінці під силу виконати завдання, на яке не завжди достатньо сил чи можливостей у чоловіка. Жінки виявили себе в різних галузях: психологічна допомога в переважній більшості надається саме жінками; волонтерська діяльність – жінки без вагань відвідували місця ведення бойових дій; медицина – нарівні з чоловіками надавали допомогу пораненим саме жінки; снайпери, зв'язківці, журналісти та багато інших спеціальностей, якими займаються жінки на війні.

Підрозділи ЗСУ, які не виконують завдання в зоні проведення АТО, весь цей час також доволі напружено працювали. Одну з категорій опитуваних нами жінок становлять зв'язківці. Російська експансія на територію України посприяла збільшенню обсягу роботи й для цього роду військ. Військова служба для жінок стала мати більш напружений характер. Оскільки для військових у період особливого стану робочий час є ненормованим, жінки вимушені поступатись багатьма цінностями свого життя: це сімейні цінності, увага дітям, батькам, собі тощо. Ураховуючи те, що більшість цих жінок є дружинами військових чоловіків (багато чоловіків несуть свою службу в зоні бойових дій), на їхні плечі ліг тягар великої відповідальності.

Від самого початку бойових дій весь склад Збройних Сил був переведений на казармене положення на тривалий період часу, до сьогодні робочий графік військового залишається доволі напруженим: бойові чергування, несення служби у добових нарядах, майже безперервні військові навчання, що включають у себе переміщення в інші райони дислокації. А це постійний відрив від сім'ї, дітей, домівки. Окремо потрібно звернути свою увагу й на жінок – медичних працівників ВМКЦ м. Вінниці, які в повному складі надавали допомогу саме в зоні бойових дій. Такий режим життя не може не позначатись на здоров'ї та психіці людини. Як наслідок, було виявлено підвищений рівень тривожності й нейротизму.

У нашій роботі було використано методики, які призначені для оцінки особистісної та реактивної тривожності: опитувальник Спілбергера – Ханіна; особистісний опитувальник Айзенка, який служить для вимірювання рівня екстраверсії-інтроверсії, стабільності-нейротизму і психотизму; тест життєстійкості за методикою С. Мадді за адаптацією Д. А. Леонтьєва, який призначений для вимірювання життєстійкості особистості.

За допомогою *опитувальника Спілбергера – Ханіна* було проведено дослідження оцінки реактивної та особистісної тривожності у чоловіків та жінок-

військовослужбовців. Із поданих результатів можна стверджувати, що жінки більш схильні до вияву високого рівня реактивної тривожності.

Повертаючись до досліджень, які були проведені один рік тому, можна дійти висновку, що рівень тривожності значно знизився. Реактивна: серед жінок майже на 22 %, серед чоловіків – на 6 %; особистісна: серед жінок майже на 36 %, серед чоловіків на 3 %. Потрібно зазначити відчутну різницю у зміні тривожності серед жінок.

У попередньому дослідженні кількість жінок, що виявили одночасно реактивну й особистісну тривожність, становила 40,09 % (дев'ять осіб), у наявному цей показник значно зменшився – 18,18 % (чотири особи). Жінки, які виявили високі показники лише за особистісною тривожністю, становили 22,72 % (п'ять осіб), наразі 9,09 % (дві особи), та лише за реактивною – 4,54 % (одна особа) у даному дослідженні. У чоловіків ці показники також різняться із тенденцією до зниження, але беручи до уваги, що контингент опитуваних чоловіків різниться, достовірність цих змін не може бути доволі об'єктивною.

В особистих бесідах на питання, що спричинило зниження тривоги, серед жінок були отримані такі відповіді: "Втягнулись", "А що толку постійно переживати?". Доволі вагомим стимулом послужило підвищення фінансового забезпечення та підкріплення останнім часом авторитета й популярності військових серед населення.

Особистісний опитувальник Айзенка EPQ призначений для вивчення індивідуально-психологічних рис особистості з метою діагностики ступеня вираженості властивостей, висуних як істотні компоненти особистості: нейротизм, екстра-інтроверсія і психотизм.

Чим вищий рівень екстраверсії людини і нижчий рівень нейротизму (протилежного полюсу емоційної стійкості), тим вище рівень суб'єктивного благополуччя [7]. Такий показник було виявлено у одній жінки (4,54 %) та у шести чоловіків (31,57 %). Це майже повністю збігається з попередніми дослідженнями. При інтровертованих виявах і високому нейротизмі доцільно звернути увагу на присутність стану тривоги та реактивної депресії. Такі показники присутні у двох жінок (9,09 %) та відсутні у чоловіків (порівняно з попереднім дослідженням такі показники були взагалі відсутні).

Отже, беручи до уваги показники з обох досліджень та враховуючи деяке розходження в особах опитуваних, дозволимо собі дійти висновку, що великої відмінності в показниках не виявлено. Тобто згідно з опитувальником Айзенка, значних змін не відслідковується.

У дослідженні ми також використали матричну типологію особистостей за методикою EPQ Г. Айзенка (за Г. В. Суходольським). За допомогою даної матриці можливо визначити належність людини до одного із дев'яти типів особистості, використовуючи поєднання ступеня вираженості екстраверсії та нейротизму.

Кожному типу особистості відповідають такі зовнішні вияви: холеричний (Х), холерично-сангвінічний (ХС), сангвінічний (С), сангвінічно-флегматичний (СФ), флегматичний (Ф), флегматично-меланхолійний (ФМ), меланхолійний (М), меланхолійно-холеричний (МХ) та нормальний тип (Н).

Ураховуючи ці показники, доцільно зробити висновок, що найстабільнішими можна вважати респондентів, які виявляють сангвінічно-флегматичні, сангвінічні, флегматичні й нормальні вияви за даною шкалою. Найбільш нестабільнішими – меланхолійні та меланхолійно-холеричні риси, у яких також завжди високий рівень нейротизму. Сангвінічні, холеричні та холерично-сангвінічні вияви мають особистості з явно вираженою екстраверсією. Особи, які мають меланхолійний тип темпераменту, є інтровертами, а меланхолійно-холеричні – амбівертами.

Серед жінок узагалі не було виявлено осіб із флегматичними або сангвінічно-флегматичними рисами. Серед чоловіків таких осіб три (15,78 %), вони також не є яскраво вираженими екстравертами, їхній темперамент можна описати як амбівертність.

Одним із факторів стресостійкості є вияви особистістю флегматичних, нормальних, сангвінічних та сангвінічно-флегматичних рис темпераменту. Меншу стресостійкість виявляють особистості з меланхолійними та меланхолійно-холеричними рисами темпераменту. Отже, темперамент впливає на формування психологічної адаптації, тому доцільно враховувати вияви основних його рис. Він може служити в розробці індивідуально-реабілітаційних програм.

Тест *життєстійкості за методикою С. Мадді* є адаптацією Д. А. Леонтьєвим опитувальника Hardiness Survey.

Порівняно з попереднім дослідженням відслідковується тенденція до зниження показників за всіма компонентами життєстійкості серед чоловіків, та підвищення всіх показників у жінок. Показник із залучення у чоловіків знизився на 26,78 %, у той час як у жінок він виріс на 9,07 %; показник за контролем у чоловіків знизився на 5,73 %, у жінок виріс на 13,63 %; показник прийняття ризику у чоловіків знизився на 11,91 %, у жінок виріс на 22,71 %; показник життєстійкості у чоловіків знизився на 11 %, у жінок підвищився на 22,72 %. У жінок також із попереднього дослідження показник життєстійкості у 18,18 % (чотири особи) виріс до 4,54 % (одна особа).

Згідно з отриманими результатами можна зробити висновок, що жінки мобілізувались, почали брати відповідальність за своє життя, стали більш упевненими, усвідомленими. Підвищення за показником залученості у жінок указує на більшу включеність у свою професію, у те, чим вона займається. Це також спостерігалось під час особистих бесід. Потрібно вказати, що жінки виглядають більш спокійними та впевненими у своїх діях. На питання, із чим вони пов'язують ці зміни, були отримані відповіді, що військовослужбовці-жінки відчувають більшу стабільність у своєму житті, тоді як рік тому такого відчуття у них не було. Беручи до уваги навіть зростання відлучень від домівки та сім'ї, часті відрядження й військові навчання, добові наряди та бойові чергування, жінки відчувають себе більш впевнено, ніж торік.

В особистих бесідах із чоловіками відслідковуються явні песимістичні настрої порівняно з настроями рік тому. Відчутно факт розчарування, недовіри до керівництва держави, вищого командування. Економічний спад у країні також сильно впливає на настрій військовослужбовців. Чоловік – це захисник родини, який відчуває відповідальність за неї. В умовах нестабільності й невпевненості часто звучали розмови про безнадійність, даремність усього, безперспективність. Навіть в умовах бойових дій часто підкреслювалось, що заборона стріляти у відповідь на провокації ворога доволі сильно впливає на психічний стан воїнів.

Але попри зниження компонентів життєстійкості серед опитуваних чоловіків загалом рівень цих показників вищий, ніж серед жінок. Що також підтверджує попередні припущення щодо більшої вразливості жіночої психіки і меншої стресостійкості серед жінок. Причиною може бути і присутній сексизм в армійських рядах з боку чоловіків, про що останнім часом доволі часто згадується, і дискримінація жінки як рівного воїна. Цей фактор не може не відобразитись на впевненості жінок-військовослужбовців, її самооцінці. Адже командири й начальники, переважно більшістю, – це чоловіки, які не завжди уміють спілкуватись із жінками, знають гендерні відмінності між статями, володіють знаннями у

сфері відмінностей між жіночою та чоловічою психікою та вміють ефективно керувати жіночими колективами.

Жінка є більш вразливою внаслідок того, що на її плечах попри службових обов'язків лежить відповідальність і за сім'ю, дітей, батьків, домівку. Іноді їй дуже важко перемкнутись від побутових проблем на службові, вона може відчувати недостатню підтримку. Одним із аргументів, яким апелюють командири проти жінки в армії, є народження дітей, лікарняні та відпустки по догляду за дітьми. Це часто руйнує стабільність у графіках чергувань та нарядів. Унаслідок цього жінка часто відчуває своє приниження, адже в першу чергу вона все-таки мати й жінка і може ставити сімейні цінності вище службових, у той час як чоловіки доволі часто цього не розуміють й чинять по-іншому. Усі ці незручності бувають для чоловіка несподіваними, неочікуваними, вимушують перебудовувати свої плани, що не завжди сприймається позитивно й не всі начальники вміють поводитись тактовно та ставитись лояльно до таких особливостей. Високий рівень серед військових жінок матерів-одиначок.

Але справедливо буде зазначити, що останнім часом жінки виявляють себе як особистості, які можуть швидко пристосовуватись до різних незручностей стосовно побуту. Доказом цього можуть бути часті виїзди в зону бойових дій або проведення військових навчань. Із особистих бесід стало відомо, що ті незручності, які виникають у несприятливих побутових умовах, жінки також переносять стійко та із розумінням до них ставляться. Тому ми вважаємо доцільним проводити роз'яснювальну роботу з командирами та військовими начальниками із запобігання сексизму в Збройних Силах України.

Висновки. В результаті проведеного нами дослідження було виявлено особливості перебігу емоційно-психічних розладів у жінок та чоловіків, а саме: визначено, що рівень тривожності й нейротизму у групі жінок значно перевищує чоловіків; а показники за компонентами життєстійкості у чоловіків значно вищі, ніж у жінок, що говорить про їх взаємний вплив: чим вищий рівень тривожності та й нейротизму, тим нижчий рівень життєстійкості. Також це свідчить про кращі адаптивні можливості чоловіків та їхню скорішу пристосовуваність до стресогенних ситуацій.

У результаті дослідження було виявлено факти зниження реактивної та особистісної тривожності у жінок і чоловіків. У жінок підвищились показники за компонентами життєстійкості; у чоловіків ці компоненти знизились, що говорить про зниження позитивних емоційних настроїв серед чоловіків та підвищення рівнів стресостійкості серед жінок. Також у жінок було виявлено зниження високих показників за шкалою екстраверсії, що свідчить про певну "закритість" і стриманість у

виявах емоційно-почуттєвої сфери. Також нами була виявлена тенденція впливу зниження тривожності на підвищення життєстійкості.

Перспективи подальших досліджень. Обрана нами тема є доволі перспективною й потребує подальшої розробки. Ураховуючи отримані нами результати, є доцільно їх використовувати у подальших розробках реабілітаційних програм для військовослужбовців, які мають досвід перебування у психотравмуючих ситуаціях, розлади адаптації, психічні травми та знижений рівень стресостійкості з метою покращення їх ресоціалізації в сучасному суспільстві. Дане дослідження доцільно використовувати також у розробці програм із питань роботи з жінками-військовослужбовцями для їх соціалізації у військових колективах.

Список використаних джерел

1. Андрощук О. Ю. Гендерний аспект у військовій сфері / О. Ю. Андрощук, О. Л. Луцький // Вісн. НАДПСУ. – Хмельницький, 2011. – №1. – 7 с.
2. Бурчак О. І. Гендерні особливості особистісних властивостей військовослужбовців: дипломна робота на здобут. освітньо-кваліфікац. рівня "Магістр", спец. "Психологія" / ЖДУ ім. І. Франка / О. І. Бурчак. – Житомир, 2014. – 46 с.
3. Гендерні особливості стресу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-referat.com>.
4. Корчемний П. А. Військова психологія: методологія, теорія, практика [Електронний ресурс] / П. А. Корчемний. – Режим доступу: <http://medbib.in.ua/boevoy-stress-ego-psihologicheskoe-38893.html>.
5. Обозов Н. Н. Межличностные отношения / Н. Н. Обозов. – Л.: ЛГУ, 1979. – 160 с.
6. Топоренко О. Ю. Стратегії інтеграції жінки у ЗСУ. Гендерні студії в сучасній Україні: матеріали студ. наук.-практ. конф. (12-13 березня 2015 р.): зб. наук. ст. / гол. ред. С. О. Філоненко. – Бердянськ: БДПУ, 2015. – 96 с.
7. Французова К. Психологічна травма і шляхи її подолання [Електронний ресурс] / К. Французова. – Режим доступу: http://psihologichna.com.ua/Psihologichna_travma_i_shlyah-frantsuza.html.

Reference

1. Androshchuk O. Yu. Hendernyi aspekt u viiskovii sferi / O. Yu. Androshchuk, O. L. Luts'kyi // Visnyk NADPSU. – Khmelnytskyi, 2011. – № 1. – 7 s.
2. Burchak O. I. Henderni osoblyvosti osobystisnykh vlastyvostei viiskovosluzhbovtiv: diplomna robota ... "mahistr": spets. 8.03010203 – "Psihologhiia" ZhDU im. I. Franka / O. I. Burchak. – Zhytomyr, 2014. – 46 s.
3. Henderni osoblyvosti stresu [Elektronnyi resurs] / Sposib dostupu: <http://ua-referat.com>
4. Korchemnyi P. A. Viiskova psyhologhiia: metodologhiia, teoriia, praktyka [Elektronnyi resurs] / P. A. Korchemnyi // Sposib dostupu: <http://medbib.in.ua/boevoy-stress-ego-psihologicheskoe-38893.htm>
5. Obozov N. N. Mezhlchnostnye otnosheniia / N. N. Obozov. – L.: LGU, 1979. – 160 s.
6. Toporenko O. Yu. Stratehii intehratsii zhinky u ZSU. Henderni studii v suchasni Ukraini: materialy stud. nauk.-prakt. konf. (12-13 bereznia 2015 r.): zb. nauk. st. / [hol. red. S. O. Filonenko]. – Berdiansk: BDPU, 2015. – 96 s.
7. Frantsuzova K. Psihologichna travma i shliakhy yii podolannia [Elektronnyi resurs] / K. Frantsuzova // Sposib dostupu: http://psihologichna.com.ua/Psihologichna_travma_i_shlyah-frantsuza.html

Надійшла до редколегії 03.11.18

М. Прищепа, психолог
Вооруженные силы Украины

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕЖИВАНИЯ ПСИХОТРАВМИРУЮЩИХ СИТУАЦИЙ ВОЕННОСЛУЖАЩИМИ В ХОДЕ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ В ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОМ ПЕРИОДЕ

Статья посвящена анализу различий в восприятии стрессовых и психотравмирующих ситуаций и их влияния на личностные изменения между мужчинами и женщинами, которые принимали участие в боевых действиях и которые находились вне зоны военного конфликта в период ресоциализации.

Ключевые слова: военнослужащий, посттравматическое стрессовое расстройство, психотравмирующая ситуация, стрессоустойчивость, боевые действия.

М. Pryshchepa, psychologist
Ukrainian Army

GENDER FEATURES EXPERIENCES PSYCHOTRAUMATOLOGICAL SITUATIONS OF MILITARY DURING REOSOCIALISATION OF POSTTRAUMATOLOGICAL PERIOD

The article is devoted for analysis of differences in the perceptions of stress and psychotraumatic situations and their influence on personnel changes between male and female, who were participated in combat missions and who were outside of military conflict during resocialisation.

Keywords: military, psychotraumatological stress disorder, psychotraumatological situation, stress tolerance, combat missions.

УДК 159.923

Н. Савелюк, канд. психол. наук, доц.
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка, Кременець

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: ВІКОВІ АСПЕКТИ

Теоретично аналізуються поняття "соціалізація" та "релігійна соціалізація"; розкриваються соціологічний, психологічний, педагогічний підходи як базові наукові контексти розгляду; порівнюється роль основних агентів релігійної соціалізації – батьків, церкви, інших релігійних організацій та однолітків. Обґрунтовується роль власної релігійної активності особистості як суб'єктного чинника її релігійної соціалізації. Описуються та інтерпретуються результати порівняльного емпіричного дослідження міри вираженості основних аспектів релігійної активності в юнацькому та ранньому дорослому віці. Констатовано, що серед більшості релігійних, а також передрелігійних почуттів і внутрішніх мотивів релігійності, з віком послаблюється переживання тільки почуття самотності, відчуття "де жав'ю" та роздвоєності релігійної самосвідомості особистості на "Я-грішне" та "Я-праведне", а також посилюється дієвість звертання до Бога заради досягнення стану бажаного внутрішнього благополуччя.

Ключові слова: особистість, соціалізація, релігійна соціалізація, релігійна активність, релігійні почуття, релігійні мотиви, релігійний світогляд, релігійні дії.

Вступ. Події і далекого історичного минулого, і новітнього часу засвідчують істотний вплив релігії на свідомість і поведінку особистості. За різними соціологічними даними, в Україні понад половини, а точніше дві третини громадян, які визнають свою віру в Бога. Крім того, інститут релігії є одним із перших у рейтингу довіри населення. І цим нерідко маніпулюють і політики, і менеджери, і навіть інколи релігійні діячі, коли справжні зовнішні цілі впливу на людей (насамперед, меркантильні) тільки дотично стосуються або узагалі не стосуються внутрішнього сенсу власне релігії.

Людина, як відомо, – істота біопсихосоціальна, а релігійність у структурі її особистості належить переважною мірою до соціальних якостей, які швидше за все не є вродженими (як, напр., інстинкт материнства), а формуються через релігійну соціалізацію. Остання, як і будь-яка соціалізація, має вікові аспекти, зумовлені суттєвими трансформаціями психіки упродовж онтогенезу, що взаємопов'язане з різною мірою суб'єктності й різним впливом агентів такої соціалізації. Зауважимо, що досі в Україні відповідна проблематика не стала предметом науково послідовного, системного психологічного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базовий для теоретичного аналізу проблеми термін "соціалізація" у сучасних психологічних словниках визначається як "процес соціального розвитку людини, формування соціальних якостей особистості" [5, с. 123] або як "процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, передусім, – системи соціальних ролей" [2, с. 771] тощо.

Ці та подібні дефініції наголошують, по-перше, на ключовій ролі соціалізації у становленні особистості, адже остання за самим своїм визначенням сутнісно не може бути "не соціальною" (асоціальність у такому контексті доцільно, на нашу думку, розглядати як нонконформну реакцію щодо первинної соціальності); по-друге, на функціях виконуваних людиною соціальних ролей як і процесу, і одночасно результату засвоєння певного соціального досвіду; по-третє, на значущості активності самої особистості у процесі соціалізації, тобто на ролі суб'єктного чинника.

У зарубіжному посібнику "Соціологія релігії" (за ред. М. Ділона) релігійна соціалізація визначається як "інтерактивний процес, через який соціальні агенти впливають на релігійні вірування й розуміння особистості". Наголошується, що такі агенти (окремі особи й організації) впливають на релігійну соціалізацію тільки в тому випадку, якщо викликають довіру і є значущими для суб'єкта, а певний досвід поповнює релігійне розуміння (якщо він дійсно є притаманним релігійній вірі). Вагомими у цьому процесі спочатку є ініціувальні впливи

батьків, що далі доповнюються конфесійними й освітніми впливами. Пізніше ж людина нерідко вже сама обирає, з якими іншими особами й організаціями їй вступати чи не вступати в релігійно значущі зв'язки [10].

На думку української дослідниці М. Пірен, науковий контекст розгляду проблеми релігійної соціалізації особистості включає в себе два основні підходи: соціологічний і психологічний. Перша наукова традиція (Г. Тард, Б. Парігін, Т. Парсонс, Т. Шибутані) визначає напрям аналізу від особистості до суспільства, при цьому увага звертається на міру залучення особистості в суспільно-політичні відносини та, зокрема, міру усвідомлення соціальної ролі релігії у суспільстві. Натомість друга (психологічна) традиція, навпаки, проводить вектор впливу від суспільства до особистості. Представляючи останню позицію, М. Пірен наголошує, що релігійна соціалізація – це така взаємодія між людиною та церквою (конфесією), що базується не на пасивному прийнятті зовнішніх вимог, а на активному засвоєнні релігійного досвіду через власну діяльність, персональне входження у відповідне релігійне середовище. Результатом релігійної соціалізації, отже, є формування "Я-релігійного" особистості, її здатності усвідомлено взаємодіяти із соціумом [4].

Крім соціологічного та психологічного, у науці актуальний і педагогічний підхід до проблеми релігійної соціалізації особистості, адже загальновідомо, що в основі будь-якої релігійної системи лежать потужні моральні директиви. Зокрема, взаємозв'язок релігійної соціалізації із процесами релігійного навчання й виховання особистості аналізує Т. В. Скларова. Вона пропонує робоче визначення релігійної соціалізації як процесу "входження людини або групи людей у релігійний уклад життя, засвоєння ними релігійних цінностей та норм поведінки та, як наслідок цього, зміну взаємовідносин із суспільством, зумовлених сповідуваними релігійними законами". Унаслідок зазначеного процесу людина як пристосовується до відповідного культурного середовища, так і відособлюється від певної частини суспільства [6, с. 16].

Є й інші позиції щодо базових аспектів розгляду релігійної соціалізації. Так, на думку В. Безрогова, розуміння терміна "релігійна соціалізація" залежить, насамперед, від того, який аспект при його трактуванні виступає ключовим – доктринальний, пов'язаний із сутністю віровчення, чи ритуальний, організаційний. Перший більшою мірою притаманний західним християнським країнам, де основою релігійного життя виступає відповідна релігійна переконаність як внутрішній стан людини, тоді як другий, наприклад, російському православному простору, де як пріоритет розглядається участь у релігійних службах, правильна ритуальність і церковність [1].

Незалежно від наукового підходу, одним із базових питань при розгляді процесу соціалізації виступає проблема його ключових агентів. Так, М. Корнвол описує три основні агенти релігійної соціалізації: сім'ю, церкву та однолітків. При цьому більшість зарубіжних досліджень відповідного процесу та його агентів базуються на даних, зібраних на вибірках підлітків (Johnson, 1973; Thomas et al., 1974; Albrecht et al., 1977; Aacock and Bengston, 1978; Hoge and Petrillo, 1978). Крім того, дослідження проводилися в основному на католицьких і протестантських респондентах [8].

Чимало вчених переконані, що саме сім'я є найвпливовішим соціалізувальним агентом у процесі розвитку релігійності особистості. Водночас, тут є свої винятки й окремі неузгодженості даних. Так, згідно з результатами дослідження Т. Мартіна, Дж. Вайта і Д. Перлмана, вплив батьків на релігійність нащадків суттєво опосередковується впливом релігійних спільнот та однолітків. При цьому з віком і батьківський вплив, і вплив однолітків залишаються відносно стабільними за своєю мірою [9].

Назагал у науковій літературі переважно досліджені періоди дитинства, підліткового віку та ранньої юності, тоді як пізня юність і періоди дорослості у цьому контексті переважно емпірично не вивчалися. Однак останні не менш важливі у релігійному становленні особистості, аніж більш ранні вікові етапи. Так, як слушно зауважує Ю. Макселон, у молоді, а особливо у студентської, можуть виникати складнощі з узгодженням релігійних догм і набутих знань. Разом із тим, у "молодих людей менше емоційної поспішності й розхитаності, а більше роздумів і поважності у ставленні до духовної дійсності". А оскільки юність, молодість – період доленосних рішень, то однаково ймовірними є як шанс для формування істинної віри, так і загроза відходу від релігії. Пізніші ж періоди життя називаються часом релігійної стабілізації, яку поживляють, наприклад, катехізація власних дітей або вікові життєві кризи. При цьому поглиблене розуміння людської обмеженості нерідко формує більшу психологічну довіру до Бога [3, с. 284–286].

А оскільки згадані вікові етапи є періодом яскравого розквіту суб'єктності, що розвивається і виявляється в активності особистості, то й досліджувати тут доцільно вже не стільки вплив і взаємодію агентів соціалізації, скільки власне ставлення, оцінювання людиною своєї релігійності. Отже, **мета статті** – здійснити порівняльний опис результатів емпіричного дослідження міри вираженості різних аспектів релігійної активності особистості в періоди юності та ранньої дорослості.

Аналіз результатів дослідження. Вибірка становила 342 особи різного соціального статусу (студенти, працюючі та непрацюючі дорослі) та з різних регіонів Західної України. Усі самоідентифікувалися як такі, котрі вірять у Бога. Серед респондентів: 155 осіб – юнаки (від 17 до 20 років) та 187 – представники ранньої дорослості (від 21 до 40 років).

Оскільки поняття "релігійна активність" у нашому дослідженні є системотвірним із теоретичної позиції, то основним психодіагностичним інструментом стала "Методика вивчення релігійної активності" Д. Смірнова [7]. Вона включає в себе чотири основні шкали: "Шкалу релігійних переживань", "Шкалу релігійного/природничо-наукового світогляду", "Шкалу внутрішньої/зовнішньої релігійної мотивації" та "Шкалу релігійних дій". Кожне із запитань передбачає по чотири варіанти відповідей (від "ніколи" до "дуже часто"), які піддаються переведенню у чотирибальну систему оцінок.

З метою перевірки міри відповідності отриманих емпіричних показників релігійної активності нормальному

розподілу використовувався статистичний критерій однорідності Колмогорова – Смірнова. Визначені значення критерію, які для різних змінних коливаються в межах від $Z = 4,16$ (X_{13}) до $Z = 8,22$ (X_3) при $p \leq 0,001$, дали змогу констатувати, що емпіричний розподіл даних істотною мірою відрізняється від нормального. Тому надалі з метою підтвердження або спростування прогнозованої наявності статистично значущих розбіжностей між показниками релігійної активності у двох вікових підгрупах використовувався непараметричний U-критерій Манна – Вітні. Проаналізуємо отримані статистичні показники щодо всіх шкал детальніше, розглядаючи при цьому тільки ті аспекти релігійної активності, за якими між представниками підгруп констатовано статистично значущі відмінності.

1. Релігійні переживання. 1. "Беручи участь у релігійній церемонії (службі), я переживала радість, що переповнювала мене". – $U = 9935$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 2,84$ та $3,54$.

2. "Звертаючись до Бога у хвилини страждань, я знаходила втіху". – $U = 12729$; $p = 0,02$; $\bar{x} = 3,40$ та $3,59$.

3. "Відейдавши храм, я отримувала спокій та умиротворення". – $U = 10828$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 3,27$ та $3,66$. Як можемо бачити згідно з отриманими емпіричними показниками, із віком усі описані стеничні почуття, зокрема під час церковних богослужінь, мають тенденцію до свого посилення на статистично значущому рівні (від позначки "іноді" до "дуже часто").

4. "Я переживала до Бога почуття, близьке до любові". – $U = 12601$; $p = 0,02$; $\bar{x} = 3,17$ та $3,41$. 5. "Мені знайоме почуття недосконалості або нікчемності перед Богом". – $U = 12381$; $p = 0,01$; $\bar{x} = 2,86$ та $3,10$.

6. "Спілкуючись із віруючими людьми, я переживала приплив сил та ентузіазму". – $U = 11505$; $p = 0,001$; $\bar{x} = 2,53$ та $2,91$. Отже, хоча в обох вікових підгрупах відповідні релігійні почуття переживаються переважно "іноді", а проте у підгрупі дорослих – усе ж істотно частіше.

7. "Духовний заряд, отриманий мною у храмі, нерідко поширювався на інші сфери життя". – $U = 10964$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 2,11$ та $2,42$. Таким чином, хоча описаний стеничний стан у середньому переживається "дуже рідко", а проте з віком він посилюється на статистично значущому рівні.

8. "Моє життя може служити підтвердженням вислову, що віра в Бога приносить щастя". – $U = 12203$; $p = 0,007$; $\bar{x} = 3,03$ та $3,33$. Отже, з віком описана релігійна переконаність зростає на статистично значущому рівні.

9. "Я переживала таку самотність, наче одна у цілому світі". – $U = 12480$; $p = 0,02$; $\bar{x} = 2,48$ та $2,20$. Як бачимо, на відміну від усіх попередніх результатів, із віком описаний астеничний стан має тенденцію не зростати, а послаблюватися. Адже, якщо в юнацькому віці він переживається на межі позначки "час від часу", то в дорослому віці – переважно "дуже рідко".

10. "Атмосфера храму схиляє до того, щоби знову відвідати його". – $U = 10966$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 3,05$ та $3,45$.

11. "Я гостро усвідомлюю присутність Божественної Сутності у своєму житті". – $U = 12195$; $p = 0,006$; $\bar{x} = 3,08$ та $3,36$. Таким чином, якщо юнацтвом описані релігійні стани переживаються переважно "іноді", то у підгрупі дорослих частота його переживання вже майже досягає позначки "дуже часто".

12. "У незнайомому місці здається, що ти вже тут колись була". – $U = 12839$; $p = 0,05$; $\bar{x} = 2,89$ та $2,69$.

13. "Я чітко відчуваю, що в мені живуть два Я: "Я – грішниця" та "Я – праведниця". – $U = 12102$; $p = 0,006$; $\bar{x} = 3,09$ та $2,78$. Як бачимо, існують ще два випадки, коли частота переживання певного релігійного, або перерелігійного стану з віком демонструє істотну тенденцію свого не зростання, а спадання.

14. *"Я відчувала, що Бог знаходиться скрізь, в усьому, що мене оточує"*. – $U = 12366$; $p = 0,01$; $\bar{x} = 3,05$ та $3,28$. Таким чином, інтенсивність переживання описаного відчуття з віком посилюється на статистично значущому рівні.

15. *"Молячись, мені важко стримувати сльози"*. – $U = 11116$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 2,24$ та $2,65$. Як бачимо, якщо представники юнацтва переживають відповідний астенічний стан переважно "дуже рідко", то представники дорослості – вже "іноді", тобто частіше на статистично значущому рівні.

16. *"Я переживала розкаяння перед Богом за зроблені вчинки"*. – $U = 12704$; $p = 0,03$; $\bar{x} = 3,21$ та $3,42$. Отже, якщо у підгрупі юнацтва описаний астенічний стан зустрічається у середньому "іноді", то в підгрупі дорослих він уже балансує на межі між "іноді" і "дуже часто".

II. Релігійна мотивація. 1. *"Я намагаюся, щоб релігія проникала в усі мої повсякденні справи"*. – $U = 11077$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 2,83$ та $3,29$. Таким чином, хоча в обох підгрупах респонденти сумніваються у значущості такого особистого намагання, а проте з віком воно стає істотно потужнішим.

2. *"Я брав участь у релігійних церемоніях більшою мірою за переконаннями"*. – $U = 10119$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 2,97$ та $3,57$. Отже, відповідно до отриманих статистичних показників, можемо стверджувати, що тільки представники юнацтва істотно більшою мірою сумніваються в тому, чи дійсно описані релігійні дії здійснювали за переконаннями, чи з цікавості.

3. *"Я часто подумки спонтанно звертаюся до Бога (навіть на вулиці, на роботі тощо)"*. – $U = 13023$; $p = 0,05$; $\bar{x} = 3,48$ та $3,64$. Таким чином, із віком істотно зростає впевненість людини у високій частоті свого звертання до Бога.

4. *"Релігія – це істотна частина мого життя"*. – $U = 10939$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 2,85$ та $3,32$.

5. *"Я звертаюся до Бога завжди, оскільки це для мене природно"*. – $U = 12091$; $p = 0,004$; $\bar{x} = 2,86$ та $3,21$. Отже, значущість релігії у житті особистості, як і природність її самопочуття при звертанні до Бога, істотно посилюються з віком.

6. *"Прихована мета молитов – це спілкування з Богом"*. – $U = 12710$; $p = 0,03$; $\bar{x} = 3,14$ та $2,87$. Отже, на відміну від усіх попередніх аспектів внутрішньої релігійної мотивації, значущість даного її аспекту з віком демонструє тенденцію до свого послаблення. Інакше кажучи, люди у зрілому дорослому віці частіше звертаються з молитвою до Бога з метою досягнення бажаного стану душевної рівноваги, що розглядається як зовнішній мотив.

7. *"Я відвідувала храм, маючи свідоме бажання звернутися до Бога"*. – $U = 11243$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 3,43$ та $3,78$. Констатуємо таким чином, що якщо у підгрупі юнацтва особи деякою мірою сумніваються в такій своїй мотивації перебування у храмі, то у підгрупі дорослих уже майже впевнені в цьому.

III. Релігійний світогляд. 1. *"Бог існує"*. – $U = 13146$; $p = 0,008$; $\bar{x} = 3,83$ та $3,93$. 2. *"Релігія – це шлях єднання зі Всевишнім"*. – $U = 12748$; $p = 0,003$; $\bar{x} = 3,61$ та $3,84$. Отже, хоча в обох підгрупах переважно цілком упевнені в існуванні Бога та в описаній ролі релігії, але з віком така впевненість зростає на статистично значущому рівні.

3. *"Релігійна віра дає змогу бачити світ в істинному ракурсі"*. – $U = 11241$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 3,34$ та $3,72$. Як бачимо, якщо юнацтво дещо сумнівається у зазначеній світоглядній функції релігійної віри, то дорослі – вже переважно впевнені в цьому.

4. *"Святе Письмо (Біблія та ін.) були дані людині Зеору, Богом"*. – $U = 11270$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 2,75$ та $3,22$.

Отже, і юнаки, і дорослі до певної міри сумніваються в походженні Святого Письма, але перші – істотно більше.

5. *"Те, що Бог присутній у храмі, це правда"*. – $U = 11928$; $p = 0,001$; $\bar{x} = 3,37$ та $3,66$.

6. *"Релігійні ритуали існують для того, щоб люди-на змогла відчутти реальність Божественного"*. – $U = 12191$; $p = 0,002$; $\bar{x} = 3,37$ та $3,64$. Як бачимо, якщо представники першої підгрупи назагал дещо сумніваються в реальній присутності Бога у храмі, то представники другої в основному впевнені в цьому.

7. *"Коли людина щиро вірить у Бога, то Господь допомагає їй"*. – $U = 13059$; $p = 0,02$; $\bar{x} = 3,65$ та $3,82$. У даному випадку і юнаки, і дорослі переважно впевнені в реальній винагороді Бога за свою щирю віру, а проте з віком така надія істотно посилюється.

8. *"Свята вода володіє лікувальними властивостями як для душі, так і для тіла"*. – $U = 11860$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 3,31$ та $3,66$. Отже, якщо у першій підгрупі респонденти дещо сумніваються в істинності відповідного твердження, то у другій – переважно впевнені в цьому.

IV. Релігійні дії. 1. *"Участь у розмовах на релігійні теми"*. – $U = 12244$; $p = 0,006$; $\bar{x} = 2,35$ та $2,57$. Згідно з отриманими даними, якщо представники юнацтва беруть участь у таких розмовах переважно "дуже рідко", то дорослі особи – уже "часто".

2. *"Участь у релігійних ритуалах, церемоніях, богослужіннях"*. – $U = 12515$; $p \leq 0,02$; $\bar{x} = 2,87$ та $3,05$. Отже, хоча в обох підгрупах участь у релігійних ритуалах є переважно "нерегулярною" ("час від часу"), а проте з віком її частота істотною мірою зростає.

3. *"Дотримання постів із релігійних міркувань"*. – $U = 12787$; $p = 0,04$; $\bar{x} = 2,54$ та $2,73$. Таким чином, із віком кількість спроб особистості дотримуватися релігійних постів зростає на статистично значущому рівні.

4. *"Читання духовно-релігійної літератури"*. – $U = 11053$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 2,43$ та $2,76$. Отже, якщо, згідно із самооцінюванням, юнацтво читало будь-коли у своєму житті відповідну літературу здебільшого "один чи два рази", то дорослі – уже значно частіше.

5. *"Звертання до віруючих людей для з'ясування життєво важливих особистих питань"*. – $U = 11381$; $p \leq 0,001$; $\bar{x} = 2,10$ та $2,46$. Як бачимо, у житті всіх респондентів в основному були лише "один чи два випадки" описаного звертання, проте у підгрупі дорослих таке звертання відбувається вже на межі позначки "іноді" ("час від часу").

6. *"Слухання проповідей, лекцій релігійної спрямованості"*. – $U = 12791$; $p = 0,04$; $\bar{x} = 2,37$ та $2,58$.

7. *"Слухання релігійно-духовної музики та піснеспівів"*. – $U = 12262$; $p = 0,009$; $\bar{x} = 2,29$ та $2,51$. Отже, якщо у середовищі дослідженого юнацтва описана дія реалізувалася переважно лише "один чи два рази", то серед опитаних дорослих осіб вона відбувається регулярніше ("час від часу").

8. *"Дотримання певної дієти з релігійних міркувань"*. – $U = 12806$; $p = 0,05$; $\bar{x} = 1,85$ та $2,06$. Як бачимо, представники обох вікових підгруп тільки "пробували" дотримуватися такої дієти, а проте з віком кількість відповідних спроб зростає на статистично значущому рівні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, релігійну соціалізацію з позицій психології доцільно розглядати як процес активного засвоєння особистістю релігійних уявлень, норм, цінностей та ролей. Це пов'язане з переживанням відповідних релігійних почуттів: стеничних і астенічних, впливом зовнішньої та внутрішньої релігійної мотивації, більшим або меншим прийняттям складових релігійного світогляду, а також із відповідними релігійними діями. Один із вагомих аспектів наукового дослідження релігійної соціалізації та її суб'єктного чинника – віковий аспект.

Як продемонстрували результати емпіричного дослідження, серед релігійних почуттів чимала їхня частина з віком демонструє тенденцію до свого значущого посилення, окрім стенічного почуття самотності, відчуття "де жав'ю" та переживання свого роду релігійного роздвоєння особистості на "Я-грішне" та "Я-праведне". Винятком серед назагал зростаючої у середовищі дорослих осіб внутрішньої релігійної мотивації є звертання до Бога, насамперед, задля досягнення стану внутрішнього благополуччя, а не заради спілкування із Всевишнім. Суб'єктна значущість більшості аспектів релігійного світогляду та реалізації релігійних дій істотно посилюється з віком. Описана закономірність стосується, насамперед, особистої переконаності в істинності релігійного погляду на світ, а також частоти звертання до релігійної літератури.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у залученні до дослідження представників середньої та пізньої дорослості, особливо з огляду на посилення значення геронтології у сучасному "старіючому" соціумі. Це дасть змогу отримати цілісну картину вікової динаміки релігійної соціалізації, зокрема, ролі її суб'єктних чинників, пов'язаних зі змінами сенсу життя.

Список використаних джерел

1. Безрогов В. Релігійна соціалізація і осуществление права на веру в межпоколенних отношениях: XX век и перспектива / В. Безрогов // Развитие личности. – 2002. – № 4. – С. 115–136.
2. Головин С. Ю. Словарь психолога-практика / С. Ю. Головин. – М.: Харвест, 2007. – 976 с.
3. Макселон Ю. Психологія. З викладенням основ психології релігії / Ю. Макселон; пер. з пол. Т. Чорновіл. – Львів: Свічадо, 1998. – 320 с.
4. Пірен М. Утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і релігійна соціалізація особистості / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2005. – № 6(14). – С. 31–41.
5. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
6. Скіярова Т. В. Релігійна соціалізація: проблеми и направления исследований / Т. В. Скіярова // Вестник ПСТГУ. Сер. IV: Педагогика. Психология. – 2009. – Вып. 4 (15). – С. 7–17.

7. Смирнов Д. О. Описание процедуры стандартизации психометрической методики "Вопросник религиозной активности" / Д. О. Смирнов // Научн. психол. журн. – 1999. – № 1-2. – С. 159–172.
8. Cornwall M. The Influence of Three Agents of Religious Socialization: Family, Church, and Peers The Religion and Family Connection / Social Science Perspectives // Ed. by D. L. Thomas. – Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 1988. – P. 207–231.
9. Martin T. F. Religious Socialization: A Test of the Channeling Hypothesis of Parental Influence on Adolescent Faith Maturity / T. F. Martin, J. M. White, D. Perlman // Journal of Adolescent Research. – Vol. 18. – No 2. – March, 2003. – P. 169–187.
10. Sherkat D. E. Religious Socialization / D. E. Sherkat // Handbook of the Sociology of Religion / Ed. by Michelle Dillon. – Cambridge University Press, 2003. – P. 151–163.

Reference

1. Bezrogov V. Religioznaia sotsializatsiia i osushchestvlenie prava na veru v mezhpokolennykh otnosheniakh: KhKh vek i perspektiva / V. Bezrogov // Razvitie lichnosti. – 2002. – № 4. – S. 115–136.
2. Golovin S. Iu. Slovar psikhologa-praktika / S. Iu. Golovin. – M.: Kharvest, 2007. – 976 s.
3. Makselon Yu. Psykholohiia. Z vykladenniam osnov psykholohii relihii / Yu. Makselon; per. z pol. T. Chornovil. – Lviv: Svichado, 1998. – 320 s.
4. Piren M. Utverdzheniia dukhovnykh tsinnostei hromadianskoho suspilstva i relihiina sotsializatsiia osobystosti / M. Piren // Sotsialna psykholohiia. – 2005. – № 6(14). – S. 31–41.
5. Psykholohiia osobystosti: Slovnyk-dovidnyk / Za red. P. P. Hornostai, T. M. Tytarenko. – K.: Ruta, 2001. – 320 s.
6. Skliarova T. V. Religioznaia sotsializatsiia: problemy i napravleniia issledovani / T. V. Skliarova // Vestnik PSTGU. Ser. IV: Pedagogika. Psikhologiya. – 2009. – Vyp. 4(15). – S. 7–17.
7. Smirnov D. O. Opisanie protsedury standartizatsii psikhometricheskoii metodiki «Voprosnik religioznoi aktivnosti» / D. O. Smirnov // Nauchnyi psikhologicheskii zhurnal. – 1999. – № 1-2. – S. 159–172.
8. Cornwall M. The Influence of Three Agents of Religious Socialization: Family, Church, and Peers The Religion and Family Connection / Social Science Perspectives // Ed. by D. L. Thomas. – Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 1988. – P. 207–231.
9. Martin T. F., White J. M., Perlman D. Religious Socialization: A Test of the Channeling Hypothesis of Parental Influence on Adolescent Faith Maturity / T. F. Martin, J. M. White, D. Perlman // Journal of Adolescent Research. – Vol. 18, No 2. – March, 2003. – P. 169–187.
10. Sherkat D. E. Religious Socialization / D. E. Sherkat // Handbook of the Sociology of Religion / Ed. by Michelle Dillon. – Cambridge University Press, 2003. – P. 151–163.

Надійшла до редколегії 02.10.18

Н. Савелюк, канд. психол. наук, доц.,

Кременецкая областная гуманитарно-педагогическая академия имени Тараса Шевченко, Кременец

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ: ВОЗРАСТНЫЕ АСПЕКТЫ

Теоретически анализируются понятия "социализация" и "религиозная социализация"; раскрываются социологический, психологический, педагогический подходы как базовые научные контексты рассмотрения; сравнивается роль основных агентов религиозной социализации – родителей, церкви, других религиозных организаций и ровесников. Обосновывается роль собственной религиозной активности личности как субъектного фактора ее религиозной социализации. Описываются и интерпретируются результаты сравнительного эмпирического исследования меры выраженности основных аспектов религиозной активности в юношеском и раннем взрослом возрасте. Констатируется, что среди большинства религиозных, а также предрелигиозных чувств и внутренних мотивов религиозности, с возрастом ослабляется переживание только чувства одиночества, ощущения "де жав'ю" и раздвоенности религиозного самосознания личности на "Я-грешное" и "Я-праведное", а также усиливается действенность обращения к Богу ради достижения состояния желательного внутреннего благополучия.

Ключевые слова: личность, социализация, религиозная социализация, религиозная активность, религиозные чувства, религиозные мотивы, религиозное мировоззрение, религиозные действия.

N. Savelyuk, PhD, Assoc. Prof.

Taras Shevchenko Regional Humanitarian and Pedagogical Academy of Kremenets, Kremenets

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITY'S RELIGIOUS SOCIALIZATION: AGE PECULIARITIES

The article summarizes theoretical analysis of the concepts "socialization" and "religious socialization"; reveals sociological, psychological, pedagogical approaches as the basic scientific contexts of the consideration; compares the role of main agents in religious socialization – parents, religion, different religious organizations and person's coevals. The role of personality's own religious activity as the subject factor of his/her religious socialization has been substantiated. Results of the comparative empirical study on expression degree of the main aspects of religious activity in adolescence and early adulthood have been described and interpreted. It has been stated that in the majority of religious, as well as pre-religious feelings and internal motives of religiousness, with certain age, the experience has weakened due to the feeling of loneliness, the feeling of "déjà vu" and the bifurcation of personality's religious self-consciousness between "sinful" and "righteous", and, therefore, the effectiveness of appealing to God in order to attain the desired state of well-being has intensified.

Keywords: personality, socialization, religious socialization, religious activity, religious feelings, religious motives, religious outlook, religious actions.

УДК 159.9.07

О. Сеник, канд. психол. наук, асист.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів
В. Абрамов, канд. психол. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
М. Гречкосій, канд. психол. наук, асист.
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса

В. Бедан, асп.
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса

А. Бунас, канд. психол. наук, доц.
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро
О. Луценко, канд. психол. наук, доц.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків

ДИНАМІКА ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В УМОВАХ СОЦІОЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН

Подано результати дослідження динаміки часової перспективи мешканців південно-східних областей України віком 17–23 роки у період 2012–2015 рр. Охоплено три періоди, що відрізняються між собою за рівнем економічної, соціальної та політичної стабільності: період до подій Майдану, під час Майдану та з початком військових дій на Сході України. Виявлено, що з військовим конфліктом на Сході країни зужується часова перспектива майбутнього, натомість зростає вираження часових орієнтацій на негативне минуле і фаталістичне теперішнє.

Ключові слова: Часова перспектива, часова орієнтація, Майдан, Схід України.

Постановка проблеми. Від моменту анексії Криму і початку подальшого військового конфлікту на Сході України, українське суспільство проходить через глибоку соціальну, політичну й економічну кризу, відображення якої знаходимо у зміні настроїв громадян: згідно з дослідженнями Інституту соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом "Інтелектуальна перспектива", у 2014 р. відбулися істотні зміни у почуттях українців. Виявлено, що порівняно із 2013 р., зросли надія і тривога, натомість зменшився песимізм, який дещо зріс у наступному, 2014 р. [2].

Наслідками цієї кризи стали зміни у матеріальному й соціальному становищі громадян і особливо тих, хто проживає близько від зони конфлікту. У результаті падіння гривні щодо іноземної валюти знизилася купівельна спроможність населення і, як наслідок, погіршилася загальна якість його життя. В областях, близьких до зони конфлікту, суттєво зменшилися кількість робочих місць та знизилася соціальна захищеність. Такі зміни матеріального і соціального параметрів життя беззаперечно впливають на психологічний стан громадян та зумовлюють зміни різних психологічних конструктів, що мають соціальну природу. І особливо чутливою до названих змін є молодь, яка, відповідно до вікових закономірностей розвитку особистості, проходить період інтенсивного становлення власної ідентичності, формування цінностей та інших, пов'язаних із ними конструктів.

Одним із таких конструктів, що відіграє вагомий роль в успішності функціонування особистості, який є соціально вкоріненим, а тому зазнає постійних змін під впливом мінливих соціальних обставин, є часова перспектива. Знання того, у якому напрямі відбуваються зміни часової перспективи української молоді, яка проживає недалеко від зони військового конфлікту, можуть допомогти краще окреслити напрями психологічної допомоги й підібрати ті з них, які зможуть забезпечити максимально ефективний розвиток молоді в умовах політичної, соціальної та матеріальної незахищеності.

Мета статті – визначити, як зміна соціальних, політичних та економічних умов життя української молоді, що проживає у південно-східному регіоні країни, вплинула на динаміку їхньої часової перспективи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з дослідженнями К. Левіна, який визначає часову перспективу як існуючу в даний момент сукупність уявлень індивіда про своє психологічне минуле і майбутнє (1952) [4, с. 263], за умов нормального розвитку особистості, відбувається розширення меж її часової перспек-

тиви: починаючи від дитинства, зростає протяжність майбутнього і, очевидно, збільшується протяжність минулого. Відтак, на поведінку, яка наявна тепер, впливає все більше особистого досвіду і більш віддалені у майбутньому цілі, що виконують роль мотиваційних факторів. Однак за певних обставин можна спостерігати звуження часової перспективи, характерне для так званої "примітивної поведінки", коли на неї впливають мотиваційні фактори лише теперішнього і безпосереднього майбутнього, але не віддаленого майбутнього. Така примітивізація поведінки часто є наслідком впливу стресу, що зумовлює звуження життєвого простору особи із включеною у нього часовою перспективою. Тому, за К. Левіним, ситуації невпевненості, фрустрації чи депривації зумовлюють звуження часової перспективи особистості [4; 5].

Звужена часова перспектива спостерігається також у дітей-сиріт, що виховуються в умовах значних соціальних обмежень. Вони демонструють значно повільніший ріст психологічного віку (і як наслідок – нижчий рівень IQ), ніж діти, які живуть у більш сприятливих умовах. Згідно з дослідженнями Й. Лангмейєр і З. Матейчек, у дітей дошкільного й молодшого шкільного віку, що ростуть без батьків, часто спостерігається нерозвиненість часової перспективи майбутнього: вони значно рідше говорять про своє майбутнє, ніж діти з повних сімей [4; 23].

Важливу роль сім'ї у розвитку часової перспективи підкреслює також Л. Ле Шан, який вивчав, як соціально-економічне становище сім'ї впливає на батьківські наративи, і як під впливом цих наративів формується часова перспектива дітей. Він помітив системні відмінності у батьківських моделях часової перспективи: у сім'ях, які належали до вищого соціального класу, моделі виховання часто базувалися на апеляції до минулого, сімейних традицій ("що би на це сказала твоя бабуся?"). У сім'ях середнього класу методи виховання базувалися на можливих більш чи менш віддалених майбутніх наслідках ("якщо ти будеш нечемний, Санта до тебе не прийде"). І в сім'ях, які належали до нижчих класів, більша увага зосереджувалась на теперішньому із вкрай рідкісним апелюванням до майбутнього ("постав пляшечку на місце"), а моделі виховання базувалися на негайній винагороді або ж покаранні [26]. Таку зосередженість на теперішньому батьків сімей із нижчих класів Л. Ле Шан пояснює низьким економічним становищем сімей: нестача грошей зумовлює постійну зосередженість уваги на теперішньому, яке вимагає вирішення поточних проблем

(здійснення поточних витрат), і перешкоджає побудові більш чи менш віддалених планів. Як наслідок, діти, які проходять через такий стиль виховання, теж не вчаться будувати плани на майбутнє, вважаючи, що більшість змін у їхньому житті відбуваються випадково і непередбачувано [26, с. 590–591].

Як бачимо, зростання в умовах соціальних та економічних обмежень може негативно впливати на часову перспективу дитини, перешкоджаючи розвитку часової орієнтації на майбутнє. Такий вплив соціальної й економічної компоненти життя спостерігається і в дорослому віці. Так, у своїх дослідженнях А. Аґарвал показує, що ситуація соціоекономічної депривації пов'язана зі звуженою перспективою майбутнього. Розділяючи соціоекономічну депривацію на матеріальну і депривацію психологічного досвіду, що включила в себе соціальну підтримку, сімейні стосунки, навчання, подорожі, вільний час тощо, А. Аґарвал робить висновок, що вищий рівень соціоекономічної депривації пов'язаний із меншою протяжністю часової перспективи минулого і майбутнього. При чому зв'язок із депривацією психологічного досвіду є більш вираженим, ніж із матеріальними обмеженнями [17].

Результати А. Аґарвала також узгоджуються із дослідженнями Е. Іпел, яка вивчала часові орієнтації безхатченків. Вона виявила, що часовий профіль безхатченків характеризується яскраво вираженою часовою орієнтацією на теперішнє, яка виконує адаптивну функцію: чим більш вираженою була часова орієнтація на теперішнє, тим краще безпритульні справлялися із розв'язанням такої своєї щоденної проблеми, як знаходження місця для ночівлі. Таким чином, в умовах соціальної незахищеності часовий профіль особистості характеризується більш яскравим вираженням часової орієнтації на теперішнє і звуженою часовою орієнтацією на майбутнє, що може бути адаптивним, оскільки в нестабільних умовах протяжність перспектива майбутнього втрачає свою актуальність через неможливість щось спрогнозувати і спланувати [18].

Отже, можемо припустити, що зростання соціальної та матеріальної незахищеності життя, яке спостерігається упродовж останніх кількох років, могла спричини-

ти зміну профілю часової перспективи молоді у напрямку звуження часової орієнтації на майбутнє та зростання часової орієнтації на теперішнє.

Основний матеріал дослідження. Щоб визначити, чи вплинула ситуація соціальної та матеріальної незахищеності на профіль часової перспективи української молоді, яка проживає недалеко від зони військового конфлікту, було проаналізовано дані, зібрані у 2012–2015 рр. у південно-східних областях України, а саме у Харківській, Дніпропетровській та Одеській областях. Харківська і Дніпропетровська області були включені у дослідження як області, що межують із зоною військового конфлікту, тому характеризуються суттєвою зміною соціального параметра життя їх мешканців. Одеська ж область, хоч і не є настільки близькою до зони конфлікту, як інші дві, проте є областю великого державного значення, оскільки забезпечує водне сполучення країни і тому є стратегічною областю у військових діях, а відтак психологічно є наближеною до Харківської та Дніпропетровської областей як така, у якій потенційно можуть розпочатися військові дії. На таку психологічну схожість областей указують також дослідження Центру Разумкова за 2005–2015 рр., згідно з якими східні й південні області України схожі між собою за баченням політичного курсу країни (2008), ставленням до Росії (2005) і ставленням до ідеї щодо автономії власних областей (2015) [7; 14; 15; 16].

Усі досліджувані – студенти різних університетів Дніпропетровської, Харківської та Одеської областей загальною кількістю 741, із них 202 – чоловічої статі, 539 – жіночої, середній вік – 19,05 років; 279 студентів опитано з березня по листопад 2013 р., 190 – із грудня 2013 по березень 2014 р., 272 студенти – із квітня 2014 по травень 2015 р. (див. табл. 1). Таким чином, удалося охопити три періоди: до Майдану, упродовж Майдану та період від початку військового конфлікту і до травня 2015 р., що відрізняються між собою за рівнем політичної стабільності, соціальної та матеріальної захищеності. Відтак, часова перспектива молоді, поміряна у цих періодах, також може відрізнятися в результаті зміни соціальних та матеріальних параметрів життя.

Таблиця 1

Розподіл групи досліджуваних за періодом проведення дослідження, кількістю, віком і статтю

№	Період	Кількість	Вік	Чоловіки	Жінки
1	03.2013–11.2013 Період до Майдану	279	19,05 SD = 1,34	77 28 %	202 72 %
2	12.2013–03.2014 Період упродовж Майдану	190	19,98 SD = 2,12	48 25 %	142 75 %
3	04.2014–05.2015 Кризовий період	272	19,19 SD = 1,71	77 28 %	195 72 %

Усі досліджувані заповнювали анкету персональних даних (вік, стать, місце проживання) та методику ZPTI (Zimbardo Time Perspective Inventory – опитувальник часової перспективи особистості) в україномовній адаптації О. Сенік [9; 11] або ж російськомовній адаптації А. Сирцоваї [13]. Ця методика дає можливість визначити п'ять часових орієнтацій особистості: часова орієнтація на негативне минуле (НМ) – відображає загальне негативне, відразливе сприйняття власного минулого (завдяки реконструктивній природі минулого, таке негативне сприйняття може бути обумовлене як об'єктивним досвідом неприємних чи травмуючих подій, так і негативною реконструкцією не вкрай складних ситуацій, або ж поєднанням обох варіантів); часова орієнтація на гедоністичне теперішнє (ГТ) – відображає гедоністичне, ризиковане ставлення до власного часу життя і передбачає насолоду моментом, незважаючи на подальші наслідки своєї поведінки; часова

орієнтація на майбутнє (М) – вимірює загальну майбутню орієнтацію: ця шкала передбачає, що у поведінці домінує докладання зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому; часова орієнтація на позитивне минуле (ПМ): на відміну від першої часової орієнтації, яка передбачає травму, біль і жаль, ця орієнтація відображає тепле, сентиментальне ставлення до минулого, коли минулий досвід і часи бачаться приємними, "крізь рожеві окуляри і з ноткою ностальгії; остання, п'ята часова орієнтація на фаталістичне теперішнє (ФТ), виявляє фаталістичне, безпомічне ставлення до життя, особи з такою часовою орієнтацією вірять у долю і впевнені, що не можуть впливати ні на теперішні, ні на майбутні події свого життя" [33, с. 1274–1275]. Ключі для підрахунку балів були взяті ті, які отримані в результаті перегляду українського варіанту ZPTI та валідазації російського варіанту ZPTI на російськомовних українцях.

Як видно з табл. 1, три виокремлені періоди не відрізняються між собою за пропорцією статі, проте дещо відрізняються за середнім віком досліджуваних, що було підтверджено за допомогою методу Краскела – Волліса: $H(2, N = 741) = 0,548, p = 0,000$ – для статі; $H(2, N = 741) = 22,464, p = 0,000$ – для віку. Зважаючи на це, аналіз динаміки часової перспективи студентської молоді здійснювався за допомогою побудови загальної лінійної моделі, яка використовується для виявлення основних ефектів і ефектів взаємодії категоріальних змінних (у нашому випадку це період дослідження і статі) стосовно неперервної залежної змінної (часові орієнтації) при контролі ефектів інших неперервних змінних (вік), що коваріюють із залежною змінною, та пристосована для випадку, коли є взаємодія факторів із коваріатами (у нашому випадку вік слабо корелює із періодом дослідження внаслідок різниці між підгрупами за віком).

Було виявлено, що змінна віку не впливає на відмінності у часових орієнтаціях студентів ($F < 1$); інтеракція періоду і статі має слабкий вплив на часову перспективу досліджуваних: $F(\text{період} \times \text{стать}) = 3,01, p = 0,001$; ефект статі є сильнішим: $F(\text{стать}) = 5,54, p = 0,000$; і вплив періоду є найсильнішим із-поміж усіх предикторів: $F(\text{період}) = 6,14, p = 0,000$. Таким чином, часова перспектива молоді, яка проживає недалеко від зони військового конфлікту, зазнала змін після початку конфлікту. Ураховуючи, що соціально-економічні параметри тісно пов'язані з часовою перспективою особистості, припускаємо, що виявлені зміни у часовій перспективі української молоді зумовлені змінами соціально-економічних параметрів її життя.

Подальший аналіз ефекту періоду на кожну часову орієнтацію окремо показав, що вплив цього предиктора зумовив зміни у вираженні часових орієнтацій на майбутнє, негативне минуле та фаталістичне теперішнє: $F(M) = 12,73, p = 0,000$; $F(HM) = 6,91, p = 0,001$; $F(FT) = 18,85, p = 0,000$ відповідно. Виявлено, що, порівняно із першим періодом (періодом до Майдану), часова орієнтація на майбутнє зростає у другому періоді (у період Майдану) і спадає у третьому періоді – із початком військового конфлікту, що відбувається недалеко від місця проживання досліджуваних. Щодо часових орієнтацій на негативне минуле і фаталістичне теперішнє, то їхні значення не відрізняються у першому і другому періодах, і лише у третьому періоді зростають – одночасно із суттєвими змінами соціального й матеріального параметрів життя населення, яке проживає недалеко від зони військового конфлікту.

Висновки. Отримані результати узгоджуються з результатами досліджень часової перспективи іншими авторами та поглиблюють теоретичні положення про її зміну у періоди соціальних, політичних і економічних криз. Вивчення динаміки зміни часової перспективи української молоді, яка проживає недалеко від зони військового конфлікту, показало, з огляду змісту досліджуваних конструктів, що планування власного майбутнього молоддю зростає під час подій Майдану, та знижується з початком військового конфлікту. Натомість із початком військових дій зростає фаталізм та орієнтація на теперішнє, а також негативна інтерпретація подій минулого. Отримані результати – зниження постановки довгострокових цілей, підвищення фаталізму (безпорадності) та негативної оцінки минулого – може бути результатом травматичного досвіду молоді, крізь призму якого оцінюються події минулі, теперішні та майбутні власного життя.

Список використаних джерел

1. Венгерова О. М. Динаміка проявів честі та гідності у студентів різних напрямів навчання в умовах трансформації суспільства /

О. М. Венгерова, О. Л. Луценко, І. О. Зуєв // Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства: тези доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф. 7–9 листоп. 2014 р. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2014. – С. 31–34.

2. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? / Дослідження Інституту соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом "Інтелектуальна перспектива", 21 серп. 2015 р. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>

3. Зімбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зімбардо, Дж. Бойд. – СПб.: Речь, 2010. – 352 с.

4. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / К. Левин. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.

5. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб.: Сенсор, 2000. – 368 с.

6. Муздыбаев К. Переживание времени в период кризисов / К. Муздыбаев // Психолог. журн. – 2000. – Т. 21. – № 4. – С. 5–21.

7. Наскільки добре Ви ставитеся до таких міст, регіонів, країн та їх жителів? (регіональний розподіл) / Дослідження Центру Разумкова, 2015 р. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=747.

8. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нюттен; пер. с англ. Е. Ю. Патяевой, Н. Н. Толстых, В. И. Шевяковой. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.

9. Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо: результати валідації російськомовної версії на російськомовних українцях та перегляду ключів української версії / О. М. Сенік, В. В. Абрамов, М. С. Ружицька та ін. // Гуманіт. вісн. ДВНЗ "Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т імені Г. Сковороди". – Дод. 1 до Вип. 37. – Т. VI (74): тематич. вип. "Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору". – К.: Гнозис, 2017. – С. 428–449.

10. Росс Л. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт; пер. с англ. В. В. Руминского. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 429 с.

11. Сенік О. Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTPI) / О. Сенік // Соціальна психологія. – 2012. – № 1/2(51–52). – С. 153–168.

12. Сенік О. М. Час культури і психологічний час особистості: теоретичний огляд зв'язків між концептуалізацією часу в конкретній культурі та індивідуальною часовою перспективою / О. М. Сенік, В. В. Абрамов // Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименка, Н. Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – № 1(11). – С. 80–84.

13. Сырцова А. Возрастная динамика временных ориентаций личности / А. Сырцова, О. В. Митина // Вопросы психологии. – 2008. – № 2. – С. 41–54.

14. Чи може інтеграція до ЄС стати загальнонаціональною ідеєю, яка б об'єднала всі регіони України? (регіональний розподіл) / Дослідження Центру Разумкова, 2015 р. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=123.

15. Як Ви ставитеся до ідеї автономії Вашої області (регіону)? (регіональний розподіл) / Дослідження Центру Разумкова, 2015 р. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1051.

16. Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (регіональний розподіл) / Дослідження Центру Разумкова, 2015 р. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=119.

17. Agarwal A. Social roots and psychological implications of time perspective / A. Agarwal, K. K. Tripathi, M. Srivastava // International Journal of Psychology. – 1983. – № 18. – P. 367–380.

18. Epel E. Escaping homelessness: their influences of self-efficacy, and time perspective on coping with homelessness / E. Epel, A. Bandura, P. G. Zimbardo // Journal of Applied Social Psychology. – 1999. – № 29. – P. 575–596.

19. Fioulaine N. Precariousness as a Time Horizon: How Poverty and Social Insecurity Shape Individual's Time Perspective / N. Fioulaine, Th. Apostolidis // Time Perspective Theory: Review, Research and Application. – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 213–228.

20. Fingerman K. L. Future time perspective and life events across adulthood / K. L. Fingerman, M. Perlmutter // The Journal of General Psychology. – 1995. – № 122. – P. 95–111.

21. Holman E. A. Future-oriented thinking and adjustment in a nationwide longitudinal study following the September 11th terrorist attacks / E. A. Holman, S. R. Cohen // Motivation and Emotion. – 2005. – No. 29. – P. 389–410.

22. Kałużna-Wielobób A. Perspektywa czasowa a dobrostan studentów / A. Kałużna-Wielobób // Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica, 2014. – № 7. – P. 82–102.

23. Langmeier J. Psychická deprivace v dětství / J. Langmeier, Z. Matějček. – Praha: Avicenum, zdravotnická nakladatelství, 1974. – 397 s.

24. Leist A. K. Remembering Positive and Negative Life Events: Associations with Future Time Perspective and Functions of Autobiographical Memory / A. K. Leist, D. Ferring, S.-H. Filipp // GeroPsych. – 2010. – Vol. 23(3). – P. 137–147.

25. Lens W. Future time perspective: an individual and a societal approach / W. Lens, M.-A. Moreas // Psychology of Future Orientation. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1994. – P. 22–38.

26. LeShan L. L. Time orientation and social class / L. L. LeShan // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1952. – № 47. – P. 589–592.

27. Lewin K. Behavior and development as a function of the total situation / K. Lewin // Manual of child psychology; ed. by L. Carmichael. – New York: Wiley, 1946. – P. 791–844.

28. Lewin K. Time perspective and morale / K. Lewin // *Civilian morale*; ed. By G. Watson. – Boston : Houghton Mifflin, 1942. – P. 48–70.

29. Litvinovic G. Perceived change, time orientation and subjective well-being through the life span in Yugoslavia and the United States: doctoral dissertation / G. Litvinovic. – University of North Carolina, Chapel Hill, 1999.

30. McAdams D. P. The psychology of life stories / D. P. McAdams // *Review of General Psychology*. – 2001. – № 5. – P. 100–122.

31. McGrath J. Temporal Matters in Social Psychology: Examining the Role of Time in the Lives of Groups and Individuals / J. McGrath, F. Tschan. – Washington DC: APA Publications, 2004.

32. Zaleski Z. Personal future in hope and anxiety perspective / Z. Zaleski // *Psychology of Future Orientation*. – Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, 1994. – P. 173–194.

33. Zimbardo P. G. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric / P. G. Zimbardo, J. N. Boyd // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1999. – Vol. 77. – № 6. – P. 1271–1288.

Reference

1. Venherova O. M. Dynamika proiaviv chesti ta hidnosti u studentiv riznykh napriamkiv navchannia v umovakh transformatsii suspilstva / O. M. Venherova, O. L. Lutsenko, I. O. Zuev // *Sotsializatsiia i resotsializatsiia osobystosti v umovakh suchasnoho suspilstva: Tezy dopovidei IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 7–9 lystopada 2014 r.* – Kyiv : Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, 2014. – S. 31–34.

2. Do Dnia Nezalezhnosti: shcho ukraintsi dumaiut pro Ukrainu? / Doslidzhennia Instytutu sotsiologii NAN Ukrainy u spivpratsi z Blahodiinym fondom "Intelektualna perspektyva", 21 serpnia 2015 roku. Rezhym dostupu: <http://dif.org.ua/article/dodnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>

3. Zimbardo F. Paradoxi vremeni. Novaia psikhologiya vremeni, kotoraiia uluchshit vashu zhizn / F. Zimbardo, Dzh. Boid. – SPb. : Rech, 2010. – 352 s.

4. Levin K. Dinamicheskaiia psikhologiya : Izbrannye trudy / K. Levin. – M. : Smysl, 2001. – 572 s.

5. Levin K. Teoriia polia v sotsialnykh naukakh / K. Levin. – SPb. : Sensor, 2000. – 368 s.

6. Muzdybaev K. Perezivanie vremeni v period krizi sov / K. Muzdybaev // *Psikhologicheskii zhurnal*. – 2000. – T. 21. – № 4. – S. 5–21.

7. Naskilky dobre Vy stavytisia do takykh mist, rehioniv, krain ta yikh zhyteliv? (rehionalnyi rozpodil) / Doslidzhennia Tsentru Razumkova, 2015 rik. – Rezhym dostupu: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=747

8. Niutten Zh. Motivatsiia, deistvie i perspektiva budushchogo / Zh. Niutten; [per. s angl. E. Iu. Patiaevoi, N. N. Tolstikh, V. I. Sheviakhovoi]. – M. : Smysl, 2004. – 608 s.

9. Opytuvalnyk chasovoi perspektivy F. Zimbardo: rezultaty validyzatsii rosiiskomovnoi versii na rosiiskomovnykh ukraintsiakh ta perehliadu kliuchiv ukraintskoi versii / O. M. Senyk, V. V. Abramov, M. S. Ruzhytska [ta 11 in.] // *Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhorii Skovorody»*. – Dodatok 1 do Vyp. 37. – T. VI(74) : Tematychnyi vypusk «Vyscha osvita Ukrainy u konteksti intehtatsii do Yevropeiskoho osvithnoho prostoru». – K. : Hnozy, 2017. – S. 428–449.

10. Ross L. Chelovek i situatsiia. Uroki sotsialnoi psikhologii / L. Ross, R. Nisbett; [Per. s angl. V. V. Rumynskogo]. – M. : Aspekt Press, 2000. – 429 s.

11. Senyk O. Adaptatsiia opytuvalnykh chasovoi perspektivy osobystosti F. Zimbardo (ZTPI) / O. Senyk // *Sotsialna psikhologhiia*. – 2012. – № 1/2(51-52). – S. 153–168.

12. Senyk O. M. Chas kultury i psikhologichnyi chas osobystosti: teoretychnyi ohliad zviazkiv mizh kontseptualizatsiiei chasu v konkretnii kulturi ta indyvidualnoi chasovoiu perspektivou / O. M. Senyk, V. V. Abramov // *Problemy suchasnoi psikhologii : zbirnyk naukovykh prats Derzhavnoho vyshchoho navchalnoho zakladu «Zaporizkyi natsionalnyi universytet» ta Instytutu psikhologii imeni H. S. Kostiuksa NAPN Ukrainy / Za red. S. D. Maksymenka, N. F. Shevchenko, M. H. Tkalych. – Zaporizhzhia : ZNU, 2017. – № 1(11). – S. 80–84.*

13. Syrtsova A. Vozrastnaia dinamika vremennykh orientatsii lichnosti / A. Syrtsova, O. V. Mitina // *Voprosy psikhologii*. – 2008. – № 2. – S. 41–54.

14. Chy mozhe intehtatsiia do YeS staty zahalnonatsionalnoi ideiei, yaka b obiednala usi rehiony Ukrainy? (rehionalnyi rozpodil) / Doslidzhennia Tsentru Razumkova, 2015 rik. – Rezhym dostupu: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=123

15. Iak Vy stavytisia do idei avtonomii Vashoi oblasti (rehionu)? (rehionalnyi rozpodil) / Doslidzhennia Tsentru Razumkova, 2015 rik. – Rezhym dostupu: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1051

16. Iakyi napriam zovnishnoi polityky maie buty priorytetnym dlia Ukrainy? (rehionalnyi rozpodil) / Doslidzhennia Tsentru Razumkova, 2015 rik. – Rezhym dostupu: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=119

17. Agarwal A. Social roots and psychological implications of time perspective / A. Agarwal, K. K. Tripathi, M. Srivastava // *International Journal of Psychology*. – 1983. – № 18. – P. 367–380.

18. Epel E. Escaping homelessness: the influences of self-efficacy, and time perspective on coping with homelessness / E. Epel, A. Bandura, P. G. Zimbardo // *Journal of Applied Social Psychology*. – 1999. – № 29. – P. 575–596.

19. Fieulaine N. Precariousness as a Time Horizon: How Poverty and Social Insecurity Shape Individual's Time Perspective / N. Fieulaine, Th. Apostolidis // *Time Perspective Theory: Review, Research and Application*. – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 213–228.

20. Fingerman K. L. Future time perspective and life events across adulthood / K. L. Fingerman, M. Perlmutter // *The Journal of General Psychology*. – 1995. – № 122. – P. 95–111.

21. Holman E. A. Future-oriented thinking and adjustment in a nationwide longitudinal study following the September 11th terrorist attacks / E. A. Holman, S. R. Cohen // *Motivation and Emotion*. – 2005. – No. 29. – P. 389–410.

22. Kaluzna-Wielobob A. Perspektywa czasowa a dobrostan studentów / A. Kaluzna-Wielobob // *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica*, 2014. – № 7. – P. 82–102.

23. Langmeier J. Psychická deprivace v dětství / J. Langmeier, Z. Matějček. – Praha : Avicenum, zdravotnické nakladatelství, 1974. – 397 s.

24. Leist A. K. Remembering Positive and Negative Life Events: Associations with Future Time Perspective and Functions of Autobiographical Memory / A. K. Leist, D. Ferring, S.-H. Filipp // *GeroPsych*. – 2010. – Vol. 23(3). – P. 137–147.

25. Lens W. Future time perspective: an individual and a societal approach / W. Lens, M.-A. Moreas // *Psychology of Future Orientation*. – Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, 1994. – P. 22–38.

26. LeShan L. L. Time orientation and social class / L. L. LeShan // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1952. – № 47. – P. 589–592.

27. Lewin K. Behavior and development as a function of the total situation / K. Lewin // *Manual of child psychology*; [Ed. by L. Carmichael]. – New York : Wiley, 1946. – P. 791–844.

28. Lewin K. Time perspective and morale / K. Lewin // *Civilian morale*; [Ed. by G. Watson]. – Boston : Houghton Mifflin, 1942. – P. 48–70.

29. Litvinovic G. Perceived change, time orientation and subjective well-being through the life span in Yugoslavia and the United States: doctoral dissertation / G. Litvinovic. – University of North Carolina, Chapel Hill, 1999.

30. McAdams D. P. The psychology of life stories / D. P. McAdams // *Review of General Psychology*. – 2001. – № 5. – P. 100–122.

31. McGrath J. Temporal Matters in Social Psychology: Examining the Role of Time in the Lives of Groups and Individuals / J. McGrath, F. Tschan. – Washington DC : APA Publications, 2004.

32. Zaleski Z. Personal future in hope and anxiety perspective / Z. Zaleski // *Psychology of Future Orientation*. – Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, 1994. – P. 173–194.

33. Zimbardo P. G. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric / P. G. Zimbardo, J. N. Boyd // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1999. – Vol. 77. – № 6. – P. 1271–1288.

Надійшла до редколегії 10.11.18

О. Сенік, канд. психол. наук, ассист.

Львовский национальный университет имени Ивана Франка, Львов

В. Абрамов, канд. психол. наук, ассист.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка, Киев

М. Гречкосий, канд. психол. наук, ассист.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса

В. Бедан, асп.,

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского, Одесса

А. Бунас, канд. психол. наук, доц.

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр

Е. Луценко, канд. психол. наук, доц.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков

ДИНАМИКА ВРЕМЕННОЙ ПЕРСПЕКТИВЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ ЮГО-ВОСТОЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ СОЦИОЭКОНОМИЧЕСКИХ ПЕРЕМЕН

Представлены результаты исследования динамики временной перспективы жителей юго-восточных областей Украины в возрасте 17–23 лет в период 2012–2015 гг. Проанализированы три периода, отличающиеся между собой уровнем экономической, социальной и политической стабильности: период до событий Майдана, во время Майдана и с началом военных действий на Востоке Украины. Выявлено, что с началом военного конфликта на Востоке страны сужается перспектива будущего и, вместе с тем, увеличивается выраженность временных ориентаций на негативное прошлое и фаталистическое настоящее.

Ключевые слова: временная перспектива, временная ориентация, Майдан, Восток Украины.

O. Senyk, Ph.D, Assist.
 Ivan Franko National University of Lviv, Lviv
 V. Abramov, Ph. D, Assist.
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
 M. Hrechkosiy, Ph. D, Assist.
 I. I. Mechnicov National University of Odessa, Odessa
 V. Bedan, post-graduate
 K. D. Ushinskiy National Pedagogical University of South Ukrainian, Odessa
 A. Bunas, PhD, Assoc. Prof.
 Oles Honchar National University of Dnipro, Dnipro
 O. Lutsenko, PhD, Assoc. Prof.
 V. N. Karazin National University of Kharkiv, Kharkiv

DYNAMICS OF THE TIME PERSPECTIVE OF STUDENTS YOUTH OF THE SOUTH-EASTERN AREAS OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF SOCIOECONOMIC CHANGES

This paper focuses on the time perspective dynamics of the Ukrainian 17–24-year-olds which reside in the south-eastern regions of Ukraine, during the period 2012–2015. Thus, there search has covered three periods which differ in social, political and economical stability: before Maidan, during Maidan and the one started with on set of armed conflict in the Eastern regions of the country. There results have shown that during the aforementioned period future time orientation decreases, whilst the tendencies of present fatalistic and past negative time orientations increase with on set of armed conflict in the Eastern regions of the country.

Keywords: time perspective, time orientation, Maidan, Eastern Ukraine.

УДК 159.99

Г. Січкач, студ.
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДИСФУНКЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ ЯК НАСЛІДОК ПАТОЛОГІЧНИХ ВЗАЄМИН ДОНЬКИ ІЗ МАТЕР'Ю

Піднімається питання про дисфункціональні механізми адаптації у жінок як наслідок патологічних взаємин із матір'ю. Особливу увагу приділяється таким із них: міжособистісна залежність, депресія, тривожність, фрустрація, агресія, ригідність.

У результаті дослідження було доведено, що у представниць із неповних сімей усі задані показники (міжособистісна залежність, депресія, тривожність, фрустрація, агресія, ригідність) є більш вираженими. Відсутність у матері постійного партнера (на ряду з іншими факторами, що висвітлені у статті) каталізує та сприяє запуску процесу формування патологічних взаємин між донькою та матір'ю, що у свою чергу стає основою формування дисфункціональних механізмів адаптації у доньки як вираження материнської травми. Це може бути пояснено тим, що донька в даних умовах стає єдиним об'єктом проєкцій материнських страхів, бажань та незадоволених потреб, крім того, вона стає єдиним джерелом любові.

Ключові слова: материнська травма, комплекс матері, дисфункціональні механізми адаптації, проєкція, "псевдо-особистість".

Материнство є невід'ємною частиною нашого життя, оскільки саме у процесі спілкування та взаємодії з матір'ю формується людська особистість. Моделі поведінки та виховання, закладені батьками ще в дитинстві, переносяться і в доросле життя та передаються наступним поколінням. Згідно із К. Белл, у кожній жінці у вигляді "Я" та об'єктних репрезентацій "накопичені" різноманітні взаємодії між матір'ю і дочкою. У круговому русі, починаючи з народження, взаємодія між матір'ю і дочкою розгортається як відновлення та переоформлення взаємин, що вже мали місце між двома жінками попереднього покоління [1]. Це ланцюгова реакція, яка визначає якість психічного життя цілих поколінь. Проте під тягарем соціокультурних уявлень та кліше так важко розглядати сутність дочірньо-материнських стосунків, що проходять червоною ниткою через усе життя і являють собою джерело та підґрунтя формування особистості людини. Багато авторів займалися розробкою даного питання, серед них: К. Белл, К.-Г. Юнг, М. Лейзінгер-Болебер, В. Штерн, А. Міллер, Б. Уебстер, Е. Каролін тощо.

Метою даної статті є висвітлення поняття "материнська травма" та виявлення дисфункціональних механізмів адаптації жінок, що є наслідком патологічних взаємин із матір'ю. Для досягнення даної мети були поставлені такі завдання:

- висвітлити значення материнства для розвитку особистості дитини;
- проаналізувати теоретичні дані про дисфункціональні механізми адаптації стосовно розладу материнсько-дочірніх взаємин;

- визначити вияви дисфункціональних механізмів адаптації як вираження патологічних стосунків доньки з матір'ю.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, систематизація та узагальнення психологічних даних із проблеми дослідження; емпіричні – психодіагностичні методики: Опитувальник міжособистісної залежності Р. Гіршфілда, Методика диференціальної діагностики депресивних станів Зунге, Методика діагностики самооцінки психічних станів Айзенка.

Якщо дитина росла, бачачи в матері відображення себе і відчуваючи, що мати дбає про її розвиток, то в ній з роками може розвинути здорову самосвідомість. В оптимальному випадку саме мати створює доброзичливу емоційну атмосферу і з розумінням ставиться до потреб дитини. Не схильна до вияву любові, мати також може сприяти розвитку самосвідомості дитини. Вона просто не повинна перешкоджати цьому процесу. Тоді дитина може отримати в інших людей те, чого їй не дала мати. Так, А. Міллер стверджує, що дитина має вражаючу здатність використовувати для свого розвитку емоційні переживання оточуючих. "Під здоровою самосвідомістю мається на увазі тверда впевненість у тому, що пережиті почуття й бажання є складовою частиною власного Я" [3, с. 62]. Це природний стан, що допомагає зрозуміти власні почуття і бажання, дозволяє людині знайти внутрішню опору й поважати саму себе. За даних умов дитина може жити власним життям: сумувати, впадати у відчай і потребувати допомоги, не боячись, що своєю поведінкою вона спричинить комусь незручності. Вона може відчувати страх, якщо їй

загрожують, і злитися, якщо її бажання не задовольняються. Вона знатиме не тільки чого не хоче, але і чого хоче, і може це відкрито висловити [3].

Із пробудженням *Я-свідомості* зв'язок між матір'ю та дитиною слабшає, і свідомість вступає в опозицію за диференціацією *Я* і матері. Тоді всі архетипові, казкові та містичні якості, пов'язані з образом матері, слабшають, а особисті риси стають дедалі чіткішими. Тому вплив, який матері справляють на дітей, розділяють на дві групи. Той, який відповідає рисам характеру і відносинам, які дійсно властиві матері – К.-Г. Юнг – бачив причину інфантильного невроту в матері, уважав, що дитина скоріше схильна розвиватися нормально, ніж невротично, і в більшості випадків причини відхилень можуть бути пов'язані з батьками, особливо з матір'ю; і той, що пов'язаний із рисами, які по суті є фантастичними, архетипічними проекціями дитини – З. Фрейд стверджував, що реальна етіологія невротів полягає не у травматичних ефектах, а в особливому розвитку дитячої уяви [7].

На думку К. Ельячефф, кожна жінка, що стала матір'ю, змушена протистояти двом протилежним моделям здійснення материнської ролі, відповідним двом найбільш суперечливим розпорядженням: будь матір'ю або будь жінкою. Ці протилежності можуть уживатися в одній жінці, в одній ідентичності, в одному тілі. Трапляється так, що в діапазоні варіантів, розташованих між двома цими полюсами, деякі дотримуються середньої позиції, вірніше сказати, їм вдається змінювати і коригувати свою позицію відповідно до кожного життєвого віку, в який вони вступають. У той самий час більшість жінок усе-таки знаходяться по один, або по інший бік барикад: більшою мірою мати, ніж жінка; або переважно жінка, ніж мати [2, с. 5].

Більшою мірою мати, ніж жінка – поведінку матері такого типу коротко можна охарактеризувати таким чином. При народженні дитини, матір виявляє "безмежну любов", що частіше за все є нічим іншим, як шаленим бажанням мати об'єкт обожнювання, об'єкт для повного зрощення в любові (симбіоз). Оскільки це дівчинка, матір вільна проектувати на неї всі свої бажання і недосягнені цілі, за К. Ельячефф це можна назвати "нарцисичним зловживанням". Бачачи в дівчинці себе, матір не помічає її власних бажань і поривів, приписує їй лише ті емоції та почуття, які вважає за потрібне. Зазвичай, більшою мірою мати, ніж жінка після народження дитини повністю втрачає інтерес до чоловіка, який уже власне "виконав свою функцію". Вона буквально витискає його із власного простору та простору дочки. "Витіснення третього" призводить до такого собі платонічного інцесту між дочкою та матір'ю. Це залежні стосунки між матір'ю та "вічною дитиною", при чому вони перебувають не в рівних позиціях. Оскільки ініціатором і модератором цих відносин є матір, вона ідентифікується з дочкою і будь-які спроби чада вийти з-під тіні матері сприймаються нею як загроза власній особистості. Дитина ж пристосовується до матері, за що отримує сурогат любові, якої ніколи не буде достатньо.

Переважаю жінка, ніж мати – матері такого типу в своєму житті ставлять акцент на що завгодно, тільки не на материнство. Дитина залишена на обочині інтересів матері, відчуває себе винною в цьому і цей комплекс відносин має тенденцію відтворюватись протягом усього життя. Цікаво, що навіть негативне ставлення матері вважається за краще, ніж байдуже, тому зазвичай діти, обділені увагою матері, виростають "складними" і це виливається в різні проблеми особистісного і соціального плану [2].

Частіше за все причиною патологічних материнсько-дочірніх стосунків є власні незадоволені потреби мате-

рі. Мати, народивши дитину, може несвідомо відчувати, що у неї нарешті є хтось, хто буде безумовно її любити. Тоді вона неусвідомлено спробує за допомогою дитини задовольнити їх [5]. Матір не створює умов, в яких дитина змогла б висловити свої почуття і відчуття. Дитина через страх утратити любов матері починає приховувати свої емоції й вимушено витісняє їх у несвідоме. У результаті такі люди позбавлені цілої палітри емоційних переживань. Пристосування до батьківських потреб часто призводить до перетворення дитини у "псевдо-особистість", до розвитку "псевдо Я". Донька поводить-ся так, як від неї хочуть, і поступово цей тип поведінки починає визначати всі її вчинки і помисли, а справжнє "Я" залишається в зародковому стані, тому що відсутні будь-які можливості для його становлення, внутрішня цілісність дитини порушується. З часом, у материнсько-дочірніх стосунках відбувається зміна ролей, донька стає не тільки розрадицею, порадицею, опорою, вона бере на себе відповідальність за благополуччя своєї матері. Така зміна ролей надзвичайно шкодить дочці, справляючи довготривалий вплив на її самооцінку, впевненість і почуття власної цінності. Якщо матір має власні незадоволені потреби, вона не може віддати належне своїй дитині та, як наслідок, утворюється замкнене коло, де травмована мати наносить травму своїй дочці, а та, у свою чергу, переносить це у своє життя і на своїх дітей [3; 5].

Збірне поняття негативних наслідків патологічних відносин доньки та матері отримало назву материнська травма. Вона може виявлятися у придушенні своїх можливостей, надмірній терплячості до грубого ставлення інших чи навпаки – у жорсткості й домінантності, підвищенні емоційної турботи та чутливості за рахунок своїх інтересів, сприйнятті інших жінок як суперниць, харчових розладах, депресії, різноманітних залежностях, почутті провини тощо. Одним із найтяжчих вивів материнської травми є самосаботаж, коли при деформації ролей у материнсько-дочірніх стосунках утворюється підсвідомий зв'язок між материнською любов'ю і само-виснаженням [5; 6].

Карл Юнг у своїх роботах уводить таке поняття, як комплекс матері, описуючи вплив матері як носія архетипічного образу, а також як особистості зі своїми реально існуючими рисами і характеристиками. Він виділив кілька видів його вияву, а саме:

Комплекс матері у вигляді гіпертрофії материнського інстинкту (характеризує жінок, для яких основною метою є народження дітей). Чоловік для них відходить на другий план; він перш за все – інструмент для творення потомства, про який потрібно піклуватися так само, як і про дітей та домашнє господарство. Навіть власна особистість для жінки із гіпертрофією материнського інстинкту набуває другорядного значення. Вона часто залишається абсолютно несвідомою до цього, живе лише для інших та ідентифікується з усіма об'єктами її турботи. Народивши дітей, вона вже не мислить свого існування без них. Її *Ерос* розвивається виключно як материнський зв'язок, поки вона залишається несвідомою як особистість. Несвідомий *Ерос* виражається в жадобі до влади. Жінки цього типу, хоча і продовжують "жити для інших", насправді не здатні на будь-які реальні жертви. Керуючись власними материнськими правами, безжально волею до влади, яка виявляється у вигляді фантастичної наполегливості, вони часто досягають успіху в знищенні не тільки своєї особистості, а й особистостей своїх дітей. Чим менше свідома така мати щодо своєї особистості, тим сильніша і нерозбірливіша в засобах її несвідомо воля до влади. Розум такої жінки не культивується як самоціль, але

зазвичай залишається в первісному стані – примітивному, нескладному і безжальному [7].

К. Белл деякою мірою проливає світло на причини даних порушень. Вона вважає, що на взаємодію між матір'ю і дочкою, що стосується цієї сфери, накладає відбиток материнське сприйняття дочки як істоти, що здатна викликати і переживати насолоду, і особливо відношення матері до дочірньої мастурбації, яка починається приблизно на п'ятнадцятому місяці життя. За Штерном, для включення певних способів поведінки в "Я"-концепції недостатньо, щоб така поведінка була просто терпимою. Поведінка має бути підкріпленою відгуком – а саме цього часто не вистачає дівчій мастурбації. К. Белл описує випадки кількох пацієнток, у яких виявилася специфічна травматична ситуація – після того як мати протягом анальної фази схвально визнала зростаючі здібності дочки, її потенцію і креативність, поступово ці здатності в очах матері втратили своє значення. Після того як дівчатка з гордістю приймали схвалення своєї анальної компетенції, зі своїми нинішніми експібіціоністськими бажаннями та зі своєю потребою в їх відображенні матір'ю, вони нерідко впираються в порожнечу. За словами дослідниці, часто це призводить до того, що ці потреби починають сприйматися як ганебні. Нарцисичні порушення матері щодо її цінності як жінки і невпевненість у материнській функції заважає їй позитивно оцінити свою доньку як маленьку дівчинку і майбутню жінку. Що в майбутньому призводить до витіснення Еросу в несвідоме і, відповідно, до вищеописаної гіпертрофії материнського інстинкту [1].

Комплекс матері як надмірний розвиток Еросу. Посилений Ерос надає ненормального значення особистості іншої людини. Ревнощі до матері й бажання перевершити її стає лейтмотивом подальших дій, які часто виявляються згубними. Для жінки цього типу стають самоціллю романтичні та сенсаційні події, вона цікавиться одруженими чоловіками не стільки заради них самих, скільки через їхнє положення і, отже, можливості розбити шлюб, що є єдиною метою її зусиль. Коли ж мета досягнена, її інтерес зникає через відсутність материнського інстинкту. Цей тип характеризується значним ступенем несвідомості. Такі жінки зовсім сліпі стосовно того, що вони роблять [7].

Комплекс матері як отождіння з матір'ю. Виявляється як параліч жіночої ініціативи дочки. Тут має місце складне відображення її особистості в матері завдяки тому, що вона несвідома як до свого материнського інстинкту, так і до Еросу. Все, що нагадує їй про материнство, відповідальність, особисті взаємини і еротичні потреби, породжує почуття невпевненості та змушує її відступати й шукати порятунку, природно, у своєї матері. Як різновид супержінки, якою дочка мимоволі захоплюється, мати пережила все те, що їй дочці тільки належить пережити. Остання задовольняється безкорисливою відданістю своїй матері, але в той же час під маскою абсолютної вірності та прихильності вона несвідомо прагне – майже проти своєї волі – тиранічно панувати над матір'ю [7].

Комплекс матері як супротив матері. Девіз цього типу: "Все, що завгодно, аби відрізнятись від Матері!" З одного боку, це уява, що ніколи не досягає ідентифікації, з іншого – посилення Еросу, що виснажує себе в ревному опорі. Дочка цього типу знає, чого вона не хоче, але зазвичай вона перебуває в повній розгубленості, коли йдеться про вибір її власної долі. У негативній формі протистояння всі її інстинкти сконцентровані на матері, тому вони не приносять користі у формуванні її життя. Усі інстинктивні процеси наштовхуються на несподівані труднощі: або сексуальність не функціонує як

слід, або діти є небажаними, чи материнські обов'язки здаються нестерпними, або подружні обов'язки викликають гнів і роздратування. Це цілком природно, бо коли запеклий опір владі матері в будь-якій формі стає головною метою життя, усе це не має ніякого стосунку до реальностей життя. Протистояння матері часто виявляється в менструальних порушеннях, нездатності до запліднення, відразу до вагітності, кровотечах, надмірній блювоті під час вагітності тощо. Мати може бути причиною жіночої дратівливості щодо оточуючих, грубого поводження. Також опір матері може іноді стати результатом спонтанного розвитку інтелекту з метою створення сфери інтересів, де для матері немає місця. Реальна мета цього розвитку полягає в руйнуванні влади матері інтелектуальною критикою і кращими знаннями, тобто у вигляді перерахування їй усіх її логічних помилок і недоліків в освіті. В основному інтелектуальний розвиток часто супроводжується появою чоловічих рис [7].

А. Міллер розглядає це питання з іншої позиції. Вона зазначає, що у кожної дитини є природна потреба бути разом із матір'ю, бути сприйнятою нею серйозно. Якщо ж мати проектує на дитину власні очікування, страхи і плани, дитина починає пристосовуватись до даного стану справ, а цілісність її особистості порушується. Як наслідок подібного ставлення, дослідниця виділяє депресію – "Те, що зазвичай іменувалося депресією і сприймалося як душевна порожнечка, відчуття безглуздості свого буття, страх перед можливим зубожінням і почуття самотності, я характеризує як трагічну втрату власного Я (або самовідчуження)" [3, с. 68]. А також, як зворотний її бік – прагнення до величчя – "Прагнення до величчя є не що інше, як захисна реакція на душевний біль, викликаний утратою власного Я, що відбувається через небажання людини реально дивитися на речі" [3, с. 68]. Стан депресії не властивий тим, чие почуття власної гідності природне і не залежить від володіння певними якостями. Втрата почуття самоцінності людини, що прагне до величчя, свідчить про те, що власна її гідність була "повітряною кулею", що при стійкому вітрі злетіла, але потім луснула. У таких випадках не розвивається індивідуальність людини, яка пізніше могла б дати душевну опору. Людина, яка прагне до величчя, уважає, що захоплення означає любов. До тих пір, поки людина не зрозуміє, що в дитинстві вона насправді потребувала поваги, розуміння і серйозного ставлення до себе з боку матері, вона буде боротися за право володіння цим субститутутом любові [3].

Для емпіричного дослідження в контексті даної теми було обрано такі психодіагностичні методики: Опитувальник міжособистісної залежності Р. Гіршфільда, Методика диференціальної діагностики депресивних станів Зунге, Методика діагностики самооцінки психічних станів Айзенка. Метою було виявити дисфункціональні механізми адаптації жінок, що є наслідком патологічних взаємин із матір'ю – міжособова залежність, депресія, тривожність, фрустрація, агресія, ригідність. Для цього було сформовано вибірку із 40 жінок віком від 20–25 років. За Е. Еріксоном, це період ранньої зрілості, що пов'язаний із виникненням проблеми близькості (інтимності). У цей період виявляється істинна сексуальність. Близькі стосунки із друзями чи коханими вимагають вірності, самопожертви і моральної сили. Це період створення сім'ї, що супроводжується любов'ю. Остання розуміється Е. Еріксоном в еротичному, романтичному і моральному смислах [8]. Стосунки з матір'ю формують у жінки її самовідчуття, світогляд, патерни поведінки, які проносяться через усе доросле життя та стають основою взаємодії з іншими людьми, партнерами та навіть із вла-

сними дітьми. Вибірка даного віку дозволяє поглянути на жінку уже як на сформовану особистість, а також висвітлює тенденції та особливості її інтеракцій із оточуючими.

Патологічні стосунки з матір'ю як правило супроводжуються зміною ролей, коли відповідальність за благополуччя матері перекладається на дитину, а потреби доньки ігноруються [5]. У даному емпіричному дослідженні ми припускаємо, що відсутність у матері постійного партнера (поряд з іншими факторами) каталізує та сприяє запуску цього процесу, що у свою чергу стає основою формування дисфункціональних механізмів адаптації жінок як вираження материнської травми. Це пояснюється тим, що донька в даних умовах стає єдиним об'єктом проєкцій материнських страхів, бажань та незадоволених потреб, крім того, дитина стає єдиним джерелом любові для матері [4]. Саме тому половина жінок, які були залучені до вибірки, зростали у повних сім'ях, де матір мала постійного партнера, інша половина – представниці сімей, де матері самі виховували дітей. Усе зазначене вище визначило напрям дослідження та значущість роботи, адже в нашій країні питання неповних сімей стоїть доволі гостро.

У ході нашого дослідження було отримано такі результати. Для кожної із заданих шкал вираховані середні значення, мода та стандартне відхилення, що дає нам можливість порівняти ступінь вираженості кожного пока-

зника для представниць двох груп вибірки та з'ясувати співвідношення між нормальними й екстремальними величинами даних показників, які можна трактувати як вияв дисфункціональних механізмів адаптації жінок.

Середнє значення рівня депресії для вибірки жінок із повних сімей становить 32, а мода – 23, що перебуває в межах норми, тобто стан депресії не спостерігається, навіть якщо враховувати стандартне відхилення за даним показником. Емоційна опора на інших становить 47, мода – 42, що свідчить про середній рівень вираженості показника, який також спостерігається із врахуванням стандартного відхилення. Невпевненість у собі перебуває на середньому рівні за середнім значенням – 32,9, хоча мода – 40 – є прикордонним значенням між середнім та високим рівнем. Та все таки ці показники не досягають екстремального вираження. Рівень прагнення до автономії коливається між середнім і високим, мода становить 33, тобто виражає високий ступінь вираженості прагнення, але стандартне відхилення показує імовірність обох рівнів. Міжособистісна залежність продемонстрована середнім рівнем вираженості як середнім значенням (50,9), так і модою (38), а також із урахуванням стандартного відхилення. Тривожність, фрустрація, агресія та ригідність виражені середнім та низьким рівнем з урахуванням стандартного відхилення, мода демонструє низький ступінь вираженості (табл. 1).

Таблиця 1

Статистики показників для вибірки з повних сімей

	РД	ЕОІ	НВС	ПА	МЗ	Тривожність	Фрустрація	Агресія	Ригідність
Середнє	32,4762	47,3810	36,5238	32,9524	50,9524	8,5714	7,8095	9,8571	9,1429
Мода	23,00	42,00	40,00	33,00	38,00	4,00	3,00	8,00	6,00
Станд. відхил.	9,69339	6,89548	4,03261	6,17638	12,34697	4,74944	4,98617	4,32765	4,06553

Аналізуючи результати вибірки представниць із неповних сімей, одразу помічаємо, що всі показники мають більший суєпін вираженості. Винятком є прагнення до автономії, де навпаки, значення є нижчими. Рівень депресії перебуває в межах норми (35), але ми бачимо, як збільшене значення середнього значення, так і збільшення стандартного відхилення, що свідчить про більшу різноманітність відповідей досліджуваних. Емоційна опора на інших коливається між середнім і високим рівнями, особливо, урахувавши стандартне відхилення показника. Невпевненість у собі

представлене високим рівнем, при чому це стосується як стандартного значення (39,6), так і моди (40). Потяг до автономії перебуває на середньому рівні за середнім значенням та модою. Міжособистісна залежність перебуває на межі між середнім і високим рівнем, особливо враховуючи стандартне відхилення. Тривожність, фрустрація, агресія та ригідність – на середньому рівні, хоча зі значним зростанням вираженості, порівнюючи із попередньою групою. Особливо великий розрив за показником тривожності, де результати наближаються до високого рівня вияву (табл. 2).

Таблиця 2

Статистики показників для вибірки з неповних сімей

	РД	ЕОІ	НВС	ПА	МЗ	Тривожність	Фрустрація	Агресія	Ригідність
Середнє	35,1053	52,3684	39,6316	30,9474	61,0000	11,3684	8,8947	11,0526	10,7368
Мода	22,00	39,00	40,00	33,00	35,00	14,00	13,00	9,00	5,00
Станд. відхил.	13,42425	10,95552	5,38734	3,23992	16,44520	3,68496	5,07603	3,83657	3,96992

Висновки. Отже, частіше за все причиною патологічних материнсько-дочірніх стосунків є власні незадоволені потреби матері. Мати, народивши дитину, може несвідомо відчувати, що у неї нарешті є хтось, хто буде безумовно її любити. Тоді вона неусвідомлено спробує за допомогою дитини задовольнити їх. Із часом, у материнсько-дочірніх стосунках відбувається зміна ролей, донька стає не тільки втішальницею, порадиницею, опорою, вона бере на себе відповідальність за благополуччя своєї матері. Така зміна ролей надзвичайно шкодить дочці, справляючи довготривалий вплив на її самооцінку, впевненість і почуття власної цінності.

Збірне поняття негативних наслідків патологічних відносин доньки та матері отримало назву материнська травма або комплекс матері, що може виявлятися у габітуванні своїх можливостей; надмірній толерантності до грубого ставлення інших чи, навпаки, у жорсткості й

домінантності; підвищенні емоційної турботи й чутливості за рахунок своїх інтересів; сприйнятті інших жінок як суперниць; харчових розладах; депресії; різноманітних залежностях; почутті провини. Одним із найтяжчих виявів материнської травми є самосаботаж. Юнг також виділив кілька виявів комплексу матері: гіпертрофія материнського інстинкту; надмірний розвиток Еросу; супротив матері; ототожнення з матір'ю.

Проаналізувавши результати дослідження, можна дійти висновку, що у представниць із неповних сімей усі показники мають більший ступінь вираженості. Це свідчить про те, що для жінок, чиї матері не мають постійного партнера, а значить вони концентрують свою увагу переважно на доньках, більш притаманно переживати стани депресії, тривожності, агресії та ригідності високої інтенсивності, які, опираючись на проаналізовану

літературу, можна трактувати як дисфункціональні механізми адаптації внаслідок материнської травми.

Стає очевидним, що гармонійні стосунки з матір'ю є основою формування повноцінної особистості, тоді як порушення природної взаємодії у вигляді жорстокої боротьби за схожість і відмінність призводять до неадекватного сприйняття світу та себе самого, що замкне ним колом переноситься на всі наступні покоління.

Список використаних джерел

1. Белл К. Мать и дочь – трудное равновесие / Карин Белл [Электронный ресурс] // Психотерапевтич. журн. – 1998. – № 1. – Режим доступа: http://flogiston.ru/articles/therapy/mother_n_dauther (дата обращения 20.03.2018).
2. Эльячефф К. Дочки-матери. Третий лишний? ; пер. с франц. / К. Эльячефф, Н. Эйниш. – К. : Институт общегуманитарных исследований, 2006. – 448 с.
3. Миллер А. Драма одаренного ребенка и поиск собственного Я / пер. с нем. / А. Миллер. – М. : Академический Проект, 2001. – 144 с.
4. Петрушин С. В. Любовь и другие человеческие отношения / С. В. Петрушин. – Изд. 3-е, испр. – СПб. : Речь, 2011. – 141 с.
5. Уебстер Б. Когда стыд на вкус как материнская забота: трагедия дочерей, на которых возложили родительские роли / Беттани Уебстер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://9journal.com.ua> (дата обращения 20.03.2018).
6. Уебстер Б. О травматических отношениях с матерью / Беттани Уебстер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (дата обращения 20.03.2018).

7. Юнг К.-Г. Душа и миф: шесть архетипов ; пер. с англ. / Карл-Густав Юнг. – К. : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
8. Яшкова А. Н. Возрастная психология: учебное пособие / А. Н. Яшкова, Н. Ф. Сухарева. – Саранск, 2011. – 101 с.

Reference

1. Bell K. Mat i doch – trudnoe ravnovesie / Karin Bell [Elektronnyi resurs] // Psikhoterapevticheskii zhurnal. 1998. – № 1. – Rezhim dostupa: [bhttp://flogiston.ru/articles/therapy/mother_n_dauther](http://flogiston.ru/articles/therapy/mother_n_dauther) (data obrashcheniia 20.03.2018).
2. Eliacheff K. Dochki-materi. 3-tii lishnii? [per. s frants] / K. Eliacheff, N. Einish. – K. : Institut obshchegumanitarnykh issledovani, 2006. – 448 s.
3. Miller A. Drama odarennogo rebenka i poisk sobstvennogo Ia [per. s nem.] / A. Miller. – M. : Akademicheskii Proekt, 2001. – 144 s.
4. Petrushin S. V. Liubov i drugie chelovecheskie otnosheniia / S. V. Petrushin. – Izd. 3-e, ispr. – SPb. : Rech, 2011. – 141 s.
5. Uebster B. Kogda styd na vkus kak materinskaia zabota: tragediia docherei, na kotorykh vozlozhili roditelskie roli / Bettani Uebster. [Elektronnyi resurs] – Rezhim dostupa: <http://9journal.com.ua> (data obrashcheniia 20.03.2018).
6. Uebster B. O travmaticheskikh otnosheniakh s materi / Bettani Uebster [Elektronnyi resurs] – Rezhim dostupa: (data obrashcheniia 20.03.2018). – Nazvanie s ekrana.
7. Iung K.-G. Dusha i mif: shest arkhetyrov. [per. s angl.] / Karl-Gustav Iung. – K. : Gosudarstvennaia biblioteka Ukrainy dlia iunoshstva, 1996. – 384 s.
8. Iashkova A. N. Vozrastnaia psikhologiya : uchebnoe posobie / A. N. Iashkova, N. F. Sukhareva. – Saransk, 2011. – 101 s.

Надійшла до редколегії 06.11.18

А. Сичкар, студ.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ДИСФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ АДАПТАЦИИ КАК СЛЕДСТВИЕ ПАТОЛОГИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ДОЧЕРИ И МАТЕРИ

Поднимается вопрос о дисфункциональных механизмах адаптации у женщин как следствие патологических взаимоотношений с матерью. Особое внимание уделяется таким из них: межличностная зависимость, депрессия, тревожность, фрустрация, агрессия, ригидность.

Результатом исследования стало доказательство того, что у представительниц из неполны хсемей все заданные показатели (межличностная зависимость, депрессия, тревожность, фрустрация, агрессия, ригидность) более выражены. Это означает, что отсутствие у матери постоянного партнера (наряду с другими факторами, которые освещены в статье) катализирует и способствует запуску процесса формирования патологических отношений между дочерью и матерью, что в свою очередь становится основой формирования дисфункциональных механизмов адаптации у дочери как выражение материн ской травмы. Это объясняется тем, что дочь в данных условиях становится единственным объектом проекций материнских страхов, желаний и неудовлетворенных потребностей, кроме того, она становится единственным источником любви.

Ключевые слова: материнская травма, комплекс матери, дисфункциональные механизмы адаптации, проекция, "псевдоличность".

H. Sichkar, student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

DYSFUNCTIONAL MECHANISMS OF ADAPTATION AS A RESULT OF PATHOLOGICAL RELATIONSHIPS BETWEEN DAUGHTER AND MOTHER

The article raises the question of women's dysfunctional mechanisms of adaptation as a consequence of pathological relationships with the mother. Particular attention is paid to such of them: interpersonal dependence, depression, anxiety, frustration, aggression, rigidity.

The result of the study proved that there representatives of single-parent families have a greater degree of severity for all the indicators were given (interpersonal dependence, depression, anxiety, frustration, aggression, rigidity). This means that the absence of a permanent mother's partner (along with other factors covered in the article) catalyzes and promotes the process of forming the pathological relationship between a daughter and mother, which in turn becomes the basis for the formation of dysfunctional mechanisms of adaptation to the daughter as an expression of maternal injury. This is explained by the fact that the daughter in the second it ions becomes the only one object of the projections of mother's fears, desire and dissatisfied needs, besides, she becomes the only source of love.

Keywords: maternal trauma, mother complex, dysfunctional mechanisms of adaptation, projection, "pseudo personality".

УДК 159.9.018.2

Л. Терлецька, канд. психол. наук, доц.,
Ю. Маціонова, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УСВІДОМЛЕННЯ ЧАСУ ОСОБИСТІСТЮ НА ЇЇ ШЛЯХУ ДО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

Проаналізовано поняття самосвідомості, самоусвідомлення та його структуру, межі процесу усвідомлення, усвідомлення часу, сприймання часу. Метою дослідження є визначення змісту поняття усвідомлення часу, його місця у процесі самоусвідомлення, особливостей сприймання часу особистістю.

Ключові слова: самосвідомість, самоусвідомлення, структура самоусвідомлення, усвідомлення часу, сприймання часу.

Постановка проблеми. Для психологічної науки тема часу є фундаментальною. Філогенез і онтогенез, розвиток особистості та психічних процесів, їхнє становлення і формування, особистісний потенціал, життєвий шлях і життєва перспектива, психічне відображення, ближні та дальні мотиви, послідовні образи у сприйманні, причинно-наслідкові відношення – далеко не повний перелік проблемних ділянок психології, в яких зримо чи незримо присутній фактор часу. Водночас, час являє собою окрему проблему, яка потребує самостійного аналізу, осмислення і вивчення. Найбільш глибоким є питання про природу часу. Частіше всього вітчизняні психологи керуються лінійною моделлю часу, його асиметрією, яка пов'язана з ходом часу від минулого через теперішнє у майбутнє. Значно меншою мірою психологи беруть до уваги та осмислюють інші й найчастіше дискусійні погляди на час. Абсолютний час і відносний час, лінійні та циклічні моделі часу, напрямки часу і його оборотність, симетрія і асиметрія – усе це характеристики часу. Однак ступінь їхньої розробленості нерівномірний.

Метою дослідження є визначення змісту поняття усвідомлення часу, його місця у процесі самоусвідомлення, особливостей сприймання часу особистістю тощо.

Самосвідомість – усвідомлення людиною себе самої як особистості: своєї діяльності як члена суспільства, відношиш з іншими людьми, рис характеру, власних ідей та вчинків, їх мотивів, цілей, розумових, моральних, фізичних якостей тощо [6, с. 165].

Самосвідомість – складна інтегрована властивість психічної діяльності людини, що забезпечує усвідомлення своїх схильностей, вибір діяльності, формування індивідуального стилю життя, наближення до своєї сутності [5, с. 113].

На думку К. Роджерса, усвідомлення – здатність до довільного фокусування уваги, є одним із найбільш пізніх еволюційних придбань. Зі зростанням самоусвідомлення з'являється можливість більш обґрунтованого вибору, свідомого прийняття рішень, співзвучних ходу еволюції. Це еволюційна тенденція виявляється у розвитку сприймання себе як одноклітинної найпростішої істоти у складно улаштованому й функціонуючому організмі до трансцендентального усвідомлення гармонії та єдності всієї космічної системи, невід'ємною частиною якої є людство [4].

Усвідомлення (awareness) – поінформованість, заваження – ключовий термін гештальттерапії. На думку Ф. Перлза, усвідомлення саме по собі вже цілюще. Дж. Стівенс під терміном "усвідомлення" має на увазі "виявлення, експериментування, досвід" [10].

На думку І. С. Кона, психічний стан, за якого у фокусі уваги суб'єкта знаходиться його внутрішній світ, і називається самоусвідомленням у вузькому сенсі цього слова. Існують три ступеня самоусвідомлення: особисте самоусвідомлення, публічне самоусвідомлення та соціальна тривожність.

Розглядаючи структуру усвідомлення, В. М. Бехтерев найпростішою формою усвідомлення визнав той стан, коли ще не вироблено жодного більш-менш ясного уяв-

лення, коли лише існує неясне безвідносне відчуття власного існування.

Більш складним є усвідомлення, у якому наявні вже ті чи інші уявлення, починаючи від однієї групи уявлень про "Я" як суб'єкта на відміну від "не-я" чи об'єкта і з яких виробляється так називана самосвідомість – той стан свідомості, коли в ньому є присутнім ряд уявлень про положення власного тіла, рух частин тіла тощо.

Наступним за складністю ступенем усвідомлення є усвідомлення простору, тобто стан свідомої сфери, коли людина може вже створювати просторові уявлення про оточуючий її світ. На підставі цих просторових уявлень вона і одержує можливість орієнтуватися щодо навколишнього оточення.

Трохи більш складним є те усвідомлення, коли людина охоплює вже послідовність зовнішніх явищ, завдяки чому виробляється *усвідомлення часу*.

Подальшу за складністю ступінь усвідомлення являє усвідомлення своєї особистості, інакше кажучи, той стан свідомості, коли в її сферу можуть бути введені ті ряди уявлень, що становлять інтимне ядро особистості: уявлення моральні, релігійні, правові тощо.

Нарешті, вищим ступенем усвідомлення повинен бути визнаний той стан внутрішнього світу, коли людина сама має здатність вільно вводити, змінювати, оцінювати, аналізувати психічні процеси, що відбуваються в ній. Ця здатність самоусвідомлення є характерною ознакою повної свідомості, утрата ж цієї здатності слугить першою ознакою затьмарення свідомості.

На думку В. М. Бехтерева, кращим доказом послідовності процесу усвідомлення є пряме спостереження за людиною, яка виходить зі стану непритомності. Першим явищем у процесі "пробудження" завжди є неясне відчуття власного існування. У цьому стані зміни, що суб'єктивно відчужаються в нас самих, ми не відносимо до якої-небудь зовнішньої причини, а сприймаються лише як внутрішні зміни, що відбуваються в нас самих без усякого їхнього відношення до навколишнього світу. Лише поступово свідомість пробуджується, і суб'єкт починає усвідомлювати себе людиною, що знаходиться у певному положенні. У подальшій фазі пробудження усвідомлюється вже більш-менш правильно і навколишнє оточення, а трохи пізніше – і послідовність подій, тобто час. Потім людина уже вступає у володіння всіма тими уявленнями, що характеризують її як певну особистість, але при цьому ще не можна говорити про повне усвідомлення доти, доки людина не зможе дати ясний звіт про все, що відбувається з нею [1, с. 204–209].

На думку С. Л. Рубинштейна, свідомість людини – це усвідомлення об'єкта, що перебуває поза її свідомістю, який у процесі усвідомлення трансформується і виступає у формі, у виді відчуття, думки, ... переживання. Усвідомлення переживань, почуттів обумовлено усвідомленням об'єкта, на який вони спрямовані, причин, що їх обумовили.

Уся суперечливість життя і відносин людини в ньому позначається не тільки в тому, як людина усвідомлює дійсність, але й у тому, що вона усвідомлює і що виключається з її свідомості.

Усвідомлене й неусвідомлене відрізняється не тим, що в одному випадку все вичерпно усвідомлюється, а в іншому – нічого не усвідомлено. Розходження усвідомленого і неусвідомленого припускає врахування того, що в кожному даному випадку усвідомлюється. Щоб дія була визнана усвідомленою, необхідно і достатньо усвідомлення людиною її мети (і хоча б найближчих наслідків).

Свідомість як специфічна форма відображення буття – за допомогою об'єктування у слові, суспільно виробленого знання – це разом із тим і специфічний спосіб регулювання поведінки, діяльності, дій людей тощо [7, с. 259–280].

Із позиції В. М. Мясіщева, усі психічні процеси людини характеризуються свідомістю, але усвідомленість не тотожна свідомості. Усвідомлене може займати різні місця у свідомості від фокуса свідомості до периферії і до виходу за межі свідомості, стаючи несвідомим. Це все – динаміка психічного процесу, що зі свідомого ставши несвідомим, тобто фізіологічним слідом (енграмою), може знову стати психічним і, пройшовши різні стадії ясності, стати чітко усвідомленим. Таким чином, психічне в людині свідоме, але не все психічне усвідомлюване, і все психічне в кожен даний момент усвідомлюється різною мірою [2, с. 126–132].

Р. Мей [3, с. 144–171] указує на те, що характеристикою сучасної епохи є недостатнє усвідомлення "онтологічного змісту, змісту буття".

Людина – це істота, що може усвідомлювати, а отже, і бути відповідальною за своє існування. Саме ця здатність усвідомлювати власне існування відрізняє людську істоту від інших. Людина (чи *Dasein*) є конкретною істотою, що має усвідомлювати себе, відповідати за себе, якщо вона хоче стати самою собою.

З надією прояснити, що для людини означає сприймати власне буття, Р. Мей розглядає її переживання, які називає переживаннями "я-є" [3, с. 148]. У цих переживаннях виникає і набирає силу зміст буття. Зазначаються основні характеристики цих переживань: 1) "я-є"-переживання – саме по собі не є вирішенням проблеми людини, скоріше, це передумова для їхнього вирішення; 2) для будь-якої людської істоти можливість прийняття і довіри іншій людській істоті є необхідною умовою для "я-є"-переживання; 3) зміст буття дає людині підставу для самоповаги, що не є просто відображенням думок інших людей про цю людину; 4) "я-є" не слід ототожнювати із функціонуванням Его; помилково визначати виникнення усвідомлення власного буття як одну зі стадій у розвитку Его.

"Я-є"-переживанню, змісту буття належить більш глибокий рівень, це переживання є передумовою розвитку Его. Зміст буття належить до всього досвіду, як свідомого, так і несвідомого, навесім не будучи засобом усвідомлення. Мій зміст буття – це не моя здатність бачити навколишній світ, вимірювати його, оцінювати реальність, це моя здатність бачити себе як істоту в цьому світі, знати себе як істоту, що може робити все це [3, с. 151].

Без усвідомлення небуття, тобто без усвідомлення погрози смерті, страху для буття, менш драматичної, але більш постійної погрози втрати власного потенціалу в майбутньому, існування стає беззмістовним, нереальним, йому не вистачає усвідомлення себе в теперішньому. Завдяки конфронтації з небуттям існування у сьогоденні знаходить життєвість і безпосередність, а індивід відчуває підйом усвідомлення себе, свого світу і оточуючих його людей через сприймання і усвідомлення часу.

Екзистенціальний аналіз стверджує, що конфронтація зі смертю дає найбільше відчуття справжності самого життя у часовій перспективі сьогодення. Смерть – це не відносний, а абсолютний факт власного життя, і власне

усвідомлення цього факту додає моему існуванню і тому, що я щохвилини роблю, абсолютну якість [3, с. 154].

У вітчизняній і закордонній психології були розглянуті різні аспекти усвідомлення часу через його сприймання особистістю (В. Вундт, К. Левін, Б. Г. Ананьев, О. М. Леонтьев, С. Л. Рубінштейн, Л. С. Виготський, Л. М. Веккер, О. Р. Лурія, Ж. Піаже, К. А. Абульханова-Славська, О. О. Кроник, Є. І. Головаха). У більшості випадків, у даних психологічних дослідженнях вивчався феномен суб'єктивного оцінювання тимчасових мікро- і макроінтервалів. У цьому випадку предметом дослідження виступав *психологічний час*. Однак у руслі досліджень психологічного часу за межами сфери вивчення, як правило, залишалося багато соціально-психологічних детермінант, вплив яких не настільки явний і тому вимагає у спеціальних методичних засобів виявлення.

У західній філософії з іменами С. К'єркегора, В. Дільтея, Е. Гуссерля, А. Бергсона, М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра пов'язаний глибокий переворот у розумінні часу не просто як фізичної умови людської життєдіяльності, а як внутрішнього організуючого фактора, що визначає для суб'єкта цілісність його життєвого процесу, динамічну єдність минулого, теперішнього і майбутнього у свідомості й діяльності.

У сприйманні часу розрізняються: 1) складові його чуттєвої основи безпосереднього відчуття тривалості, яке обумовлене в основному вісцеральною чутливістю; 2) власне сприймання часу, що розвивається на цій чуттєвій органічній основі. Подібно до того як в усвідомленні простору ми розрізняємо елементарну протяжність і власне простір, в усвідомленні часу потрібно розрізнити два поняття – тривалість і власне час, але за умови зв'язування їх в єдине ціле [8, с. 301].

Розглядаючи психологічне вчення, зазначимо таке: під сприйманням часу більшість авторів схильні розуміти не цілісний феномен, а, скоріше, безліч різноманітних явищ власне психологічного і соціально-психологічного змісту. Така різноплановість досліджуваного феномена сприймання часу обумовлена, передусім, існуючою у психології різноманітністю визначень і трактувань часу як предмета психологічного дослідження. Так, у психології широко використовуються поняття: "психічний час", "психологічний час", "культурно-історичний час", "соціальний час", "часова перспектива" тощо. Кожне з цих понять має своє власне теоретичне навантаження і позначає певну предметну галузь науково-психологічного пізнання. Тому не дивно, що проблема зв'язку часу з картиною світу і психологічним здоров'ям особистості розробляється в різних дослідницьких контекстах. Сприймання та оцінка часу, уявлення про час і ставлення до нього, зв'язок часу з особливостями пам'яті, час і когнітивні процеси – далеко не повний перелік тих тематичних розділів, які традиційно становлять дослідницький інтерес.

Психологічний час, як частина соціального часу, – це той предметно-багаторівневий, комплексний практичний аспект існування сучасної людини, яка враховує суспільні тенденції та зміни у своєму сьогоденні. У цьому сенсі аналіз усвідомлення психологічного часу особистістю в її прагненні до здобуття психологічного здоров'я дозволяє найбільш точно виявити детермінанти існування особистості в сучасному світі не тільки у статистичному, а й у динамічному аспектах. Таким чином, психологічний час включає в себе: оцінку послідовності та швидкості перебігу різних подій життя; переживання стислості й розтягнутості, обмеженості та безмежності часу; належність подій життя до теперішнього і віддаленості у минуле або майбутнє; усвідомлення віку, уявлення про ймовірну тривалість життя. Більше того, психологічний час не прямо відображає хронологію перебігу подій у житті людини, а визначає

ється складною системою взаємообумовлених зв'язків типу "причина – наслідок", "мета – засіб"; змінами, що відбуваються у психічному просторі людини.

Розвиток суспільства, що являє собою незворотну, спрямовану і закономірну соціальну зміну матерії й суспільної свідомості, пов'язаний із *соціальним часом*, у процесі якого структура соціального часу є відображенням структури суспільства.

Проблема психологічного часу в масштабі людського життя отримала теоретичне обґрунтування в роботах П. Жане, Ш. Бюлер, К. Левіна, С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва. В останні роки інтерес до неї постійно зростає, збільшується кількість теоретичних і емпіричних досліджень у даній галузі. Прийнятий у психологічних дослідженнях і такий, що став традиційним, загальнотеоретичним підходом до вивчення механізмів сприймання і усвідомлення особистістю часу можна назвати "подієву концепцію психологічного часу", згідно з якою особливості психічного відображення людиною часу, його швидкості, насиченості, тривалості залежать від кількості та інтенсивності подій, що відбуваються в житті – зміни у зовнішньому середовищі (природні та соціальні), внутрішньому світі людини (думках і почуттях), у її діях та вчинках. Однак у рамках подієвої концепції в її початковому вигляді не отримали задовільного вирішення такі фундаментальні проблеми, як визначення меж і змісту психологічного сьогодення, взаємозв'язок минулого й майбутнього, суб'єктивна оборотність плину часу, механізми формування певних тимчасових властивостей психічної діяльності.

Орієнтування у часі займає визначальне місце за великих інтервалів між подіями, які вимірюються днями, тижнями, роками. Це складна форма сприймання часу, що спирається на систему координат із точками відліку: "минуле", "теперішнє", "майбутнє". Важливими елементами цієї системи є зміна дня і ночі, пори року, історичні й пам'ятні події тощо. На рівні особистості – це психологічний час, що відбиває особливості життєвого шляху особистості. Значущі події, що трапляються на цьому шляху, надають орієнтуванню в часі виразного суб'єктивного відтінку.

Оскільки час – спрямована величина (вектор), одночасне його визначення передбачає не тільки систему одиниць вимірювання (секунда, хвилина, година, доба, місяць, рік, століття), але і постійну відправну точку, від якої ведеться рахунок. У цьому час радикально відрізняється від простору; в останньому всі точки рівноправні. У часі має бути одна привілейована точка. Із цим пов'язаний подальший момент, який особливо ускладнює сприймання часу опосередкованими компонентами. Природною відправною точкою в часі є сьогодення, це "тепер", яке розділяє час на попереднє йому минуле і подальше майбутнє. Воно одне начебто безпосередньо подано як щось наявне; від нього погляд спрямовується на минуле і майбутнє, які можуть бути визначені лише через своє ставлення до цього.

Повне вирішення труднощів, які пов'язані з текучою діалектикою часових визначень, вимагає прийняття однієї загальної системи координат із постійною точкою, від якої і вестиметься відлік за допомогою постійних, загальних одиниць числення (рік, місяць, день). Ця вихідна загальна точка відліку може бути фіксована лише за межами суб'єктивного, особистого переживання, в історичному процесі певною історичною подією, від якої і вестиметься літочислення. Час життя об'єктивно визначається лише як час історії. Лише на основі історично певної системи обчислення часу можна співвідносити часові свідчення різних спостерігачів, вільно переходячи з однієї точки зору на іншу, установлювати однозначну відповідність усіх датувань [9, с. 216].

Таким чином, *сьогодення* – відправна точка, із якої визначаються і минуле і майбутнє, – не є у психологічному часі абстрактною точкою, а завжди деяким часовим інтервалом.

Такий часовий інтервал Ф. Зімбардо назвав *часовою перспективою* та визначив п'ять основних типів її усвідомлення особистістю. До них відносять таке:

- "Минулий-негативний" тип – така особистість зосереджена на негативних особистих переживаннях у минулому, які досі мають силу дратувати її. Це може призвести до виникнення почуття гіркоти і жалю.

- "Минулий-позитивний" тип – для такого типу особистості характерний ностальгічний погляд на минуле. Тому така людина залишається у дуже тісному контакті з родиною. Як правило, має щасливі відносини, але постійно контролює дії як оточуючих, так і власні. Девізом виступає "береженого Бог береже", що певною мірою не дозволяє розкрити власний потенціал.

- "Теперішній-гедоністичний" тип – дана людина живе задоволенням інстинктів, і не хоче відкладати гарне відчуття сьогодення заради отримання більшої вигоди у майбутньому. Постійно перебуває у центрі уваги, тому, як правило, ігнорує дотримування здорового способу життя та є схильною до ризиків.

- "Теперішній-фаталістичний" тип – притаманне домінування негативних емоцій. Така людина не здатна насолоджуватися справжнім, часто відчуває себе нібито "у пастці" та схиляється до думки, що вона не в силах змінити майбутнє. Це почуття безсилля може призвести до стану тривоги або ж депресії.

- "Майбутньо-орієнтований" тип – амбіційність та орієнтування на досягнення великих цілей завжди посідають перше місце. Схильні відчувати почуття терміновості, яке може створювати стрес як для себе, так і для оточуючих. Інвестиції в майбутнє можуть відбуватися за рахунок близьких відносин і способу відпочинку [11, с. 1271].

Усі п'ять типів вступають у гру в житті особистості в певний момент. Як правило, людина користується лише одним-двома напрямками. Визначивши їх, кожен самостійно для себе розробляє більш гнучкий підхід.

Ф. Зімбардо з колегами також виокремлюють *збалансовану часову перспективу (орієнтацію)* – психологічний конструкт, який пов'язаний із гнучким переключенням між міркуванням над минулим, теперішнім і майбутнім, залежно від ситуативних вимог, оцінки ресурсів, особистісних і соціальних оцінок. Поведінка людей, яка має високі показники за цим конструктом, визначається компромісом чи балансуванням між змістом репрезентації минулого досвіду (переживаннями), бажаннями теперішнього та адекватними уявленнями про майбутні наслідки. Уважається, що така часова орієнтація є найоптимальнішою часовою перспективою щодо психологічного здоров'я особистості, а також умовами функціонування її у суспільстві.

Висновки. Характерною особливістю часу є його невідворотність. Можна повернутися до певного місця простору, але не можна повернутися в певний час. Установлення об'єктивного порядку або незворотної послідовності подій у часі передбачає розкриття причинної залежності між ними. Саме це є підґрунтям усвідомлення людиною послідовності подій. Установлення об'єктивного порядку або однозначної, незворотної послідовності подій у часі передбачає розкриття причинної залежності між ними. Саме на підставі причинних залежностей ми зазвичай опосередковано вирішуємо питання про об'єктивну послідовність подій.

На відміну від сприймання простору, у якому всі точки рівноправні, сприймання часу має постійну відправну точку, від якої ведеться відлік. Відправною точкою часу є теперішнє, яке розподіляє час на попереднє минуле

та наступне майбутнє. Таким чином, у сприйманні часу людиною можна виокремити два аспекти: *суб'єктивний* і *об'єктивно-умовний*. Суб'єктивний аспект пов'язаний із особистою оцінкою подій, наповненістю даного часу подіями, їх емоційним забарвленням. Об'єктивно-умовний аспект пов'язаний із об'єктивним перебігом подій та їх послідовністю. Якщо перший аспект відображає особисте відчуття часу, то другий допомагає людині орієнтуватися в часі.

Список використаних джерел

1. Бехтерев В. М. Избранные труды по психологии личности : в 2-х т. / В. М. Бехтерев ; под ред. Г. С. Никифорова, Л. А. Коростылевой. – СПб. : Алетейя, 1999. – Т. 1. Психика и жизнь. – С. 204–209, 218–222.
2. Мясисhev В. Н. Сознание как единство отражения действительности и отношений к ней человека / В. Н. Мясисhev // Проблемы сознания. – М., 1956. – С. 126–132.
3. Мэй Р. Взгляд экзистенциальной психотерапии / Р. Мэй // Экзистенциальная психология. – С. 144–171.
4. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха. – 2-е изд. – СПб, 2006. – 1096 с.
5. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – С. 113.
6. Психологический словарь / за ред. В. И. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – С. 165.
7. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психологического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 37, 259–280.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – С. 301–315.
9. Элькин Д. Г. Восприятие времени / Д. Г. Элькин. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1962. – С. 210–218.

10. John O. Stevens. Awareness: exploring, experimenting, experiencing / John O. Stevens. – Moat: Rea People Press, 1971.
11. Zimbardo P. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual Difference Metric / P. Zimbardo & J. Boyd // The Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – P. 1271–1288.

Reference

1. Bekhterev V. M. Izbrannye trudy po psikhologii lichnosti : V 2-kh tt. – T. 1. Psikhika i zhizn / V. M. Bekhterev ; pod red. G. S. Nikiforova, L. A. Korostylevoi. – SPb. : Aleteia, 1999. – S. 204–209, 218–222.
2. Miasishchev V. N. Soznanie kak edinstvo otrazheniia deistvitelnosti i otnoshenii k nei cheloveka / V. N. Miasishchev // Problemy soznaniia. – M., 1956. – S. 126–132.
3. Mei R. Vzgljad ekzistentsialnoi psikhoterapii / R. Mei // Ekzistentsialnaia psikhologiya. – S. 144–171.
4. Psikhologicheskaya entsiklopediya / Pod red. R. Korsini i A. Auerbakha, 2-e izdanie. – Moskva, Sankt-Peterburg, Nizhnii Novgorod, Voronezh, Novosibirsk, Rostov-na-Donu, Ekaterinburg, Samara, Kiev, Kharkov, Minsk, 2006. – 1096 s.
5. Psikhologiya lichnosti : Slovar-spravochnik / Pod red. P. P. Gornostaya, T. M. Titarenko. – K. : Ruta, 2001. – S. 113.
6. Psikhologicheskii slovník / Za red. V. I. Voitka. – K. : Vishcha shkola, 1982. – S. 165.
7. Rubinshtein S. L. Bytie i soznanie. O meste psikhologicheskogo vo vseobshchei vzaimosvazi iavlenii materialnogo mira / S. L. Rubinshtein. – M. : Izd-vo AN SSSR, 1957. – S. 37, 259–280.
8. Rubinshtein S. L. Osnovy obshchei psikhologii / S. L. Rubinshtein. – SPb. : Piter, 2002. – S. 301–315.
9. Elkin D. G. Vospriiatie vremeni / D. G. Elkin. – M. : Izd-vo APN RSFSR, 1962. – S. 210–218.
10. Stevens J. O. Awareness: exploring, experimenting, experiencing / John O. Stevens. – Moat, Rea People Press, 1971.
11. Zimbardo P. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual Difference Metric / P. Zimbardo & J. Boyd // The Journal of Personality and Social Psychology, 1999. – P. 1271–1288.

Надійшла до редколегії 07.11.18

Л. Терлецкая, канд. психол. наук, доц.,
Ю. Мационова, студ.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ОСОЗНАНИЕ ВРЕМЕНИ ЛИЧНОСТЬЮ НА ЕЕ ПУТИ К ПСИХОЛОГИЧЕСКОМУ ЗДОРОВЬЮ

Дан анализ понятий самосознание, самоосознание и его структура, границы процесса осознания, осознание времени, восприятие времени. Целью исследования стало определение содержания понятия осознания времени, его места в процессе самоосознания, особенностей восприятия времени личностью.

Ключевые слова: самосознание, самоосознание, структура самоосознания, осознание времени, восприятие времени.

L. Terletska, Ph.D., Assoc. Prof.,
Yu. Matsionova, student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

REALIZATION OF TIME BY PERSONALITY ON ITS WAY TO PSYCHOLOGICAL HEALTH

The analysis of concepts of consciousness, self-consciousness and its structure, the borders of process of realization, the realization of time and perception of time are given in the article. The determination of maintenance of concept of notion realization of time, its place in the process of self-consciousness, the features of perception of time by personality became the aim of the research.

Keywords: self-consciousness, consciousness, structure of self-consciousness, realization of time, perception of time.

УДК 316.6:159.923:33

О. Туриніна, д-р наук із психології, канд. психол. наук, проф.
Міжрегіональна академія управління персоналом, Київ
А. Ільянова, д-р наук із психології
Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМІДЖУ СУЧАСНОГО ЛІДЕРА В УМОВАХ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Зроблено спробу здійснити психологічний аналіз особливостей іміджу лідера на сучасному етапі розвитку української держави. У результаті дослідження методами анкетного опитування з подальшим глибинним інтерв'ю у фокус-групах подано рангову структуру експертної моделі ідеального сучасного лідера та рангову структуру моделі іміджу сучасного лідера у повсякденній свідомості.

У висновках дослідження описано соціально-психологічні механізми функціонування іміджу як феномена міжособистісної взаємодії, серед яких: вияв характеристик групової взаємодії; використання соціальних уявлень та стереотипів; реалізація Я-концепції суб'єкта іміджу в кореляційних взаємозв'язках із Я-концепціями інших суб'єктів іміджевої взаємодії тощо. Розкриття соціально-психологічних механізмів функціонування іміджу, їхнє врахування та використання є необхідними для розвитку продуктивної діяльності з формування оптимального іміджу як феномена міжособистісної взаємодії.

Ключові слова: імідж сучасного лідера, імідж як феномен міжособистісної взаємодії, соціально-психологічні механізми функціонування іміджу, Я-концепція лідера, діяльність зі створення іміджу лідера.

Необхідність психологічних досліджень іміджу на сучасному етапі розвитку науки обумовлена протиріччями між соціальною практикою функціонування іміджу у різ-

них сферах соціального життя та необхідністю її теоретичного осмислення.

На зміну командно-адміністративних методів управління приходять методи, засновані на переконанні

© Туриніна О., Ільянова А., 2018

та інших засобах соціально-психологічного впливу. Серед цих засобів важливе місце займає імідж лідера. Оскільки імідж є одним із потужних засобів психологічного впливу, він одночасно виконує функцію самовираження суб'єкта, а також тісно пов'язані з нею функції самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення. Здійснюючи продуктивну діяльність зі створення свого іміджу, лідер не тільки демонструє найпривабливіші індивідуальні, особистісні та професійні якості, які навчається бачити їх у собі "зі сторони", та усвідомлювати свої недоліки, співвідносити власні характеристики з еталоном особистості та професіонала.

В останні роки поняття іміджу міцно увійшло у простір періодичної преси, Інтернету, телебачення, реклами, проникло у побутове мовлення. У більшості випадків, імідж сприймається людьми як певна цінність, що асоціюється з успішністю певної діяльності, як індивідуальної так і колективної. Усвідомлення цінності позитивного іміджу лідера оформлюється у соціальне замовлення, а відповіддю на нього стає стрімкий розвиток іміджмейкінгу – професійної діяльності зі створення або перетворення іміджу.

З боку представників психологічної науки посилюється інтерес до такого явища, як імідж, про що свідчить різке збільшення в останні роки кількості наукових публікацій на теми, пов'язані з іміджем, або його аспектами. Разом з тим, цілісна психологічна концепція іміджу сучасного українського лідера в даний час поки не створена.

Об'єктом дослідження є імідж сучасного лідера.

Предмет дослідження – соціально-психологічні механізми функціонування іміджу сучасного українського лідера.

Мета дослідження – теоретично та емпірично визначити соціально-психологічні механізми функціонування іміджу сучасного лідера в умовах сучасного етапу розвитку українського суспільства.

Серед зарубіжних авторів, що займаються дослідженнями та практичними розробками у сфері формування іміджу лідера, слід назвати таких фахівців, як П. Берд, С. Блек, Ф. Буарі, П. Вейл, Т. Д. Сван, М. Спіллейн, Р. Хофф, П. Чісхольм, Б. Швальбе та ін.

Не менш важливе значення для досліджень іміджу сучасного лідера має розроблення проблеми спілкування як взаємодії (К. Абульханова-Славська, Б. Аманьєв, О. Асмолов, О. Бодальов, О. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Рубінштейн та ін.), що отримала конкретизацію у дослідженнях проблем соціального сприймання та соціального

пізнання (В. Агєєв, Г. Андрєєва, Н. Богомолова, В. Петренко, Т. Стефаненко, І. Шкуратова, О. Шмельов та ін.).

Не викликає сумнівів тісний зв'язок іміджу з психологічним поняттям Я-концепція, в розроблення якого внесли істотний внесок (В. Агапов, О. Белінська, Р. Берне, А. Деркач, І. Кон, Н. Кузьміна, В. Москаленко, та ін.).

Узагальнення ідейних та науково-теоретичних передумов концепції іміджу лідера (Г. Бураканова [1], С. Денисюк [2], Ю. Палеха [4], А. Панасюк [5], Г. Перелигіна, А. Деркач [6], Фесун [8], О. Холод [10] та ін.) створило концептуальну основу для того, щоб, із врахуванням сучасної соціальної практики, перейти до дослідження іміджу як феномена міжособистісної взаємодії. Із цією метою були виділені його сутнісні характеристики, пізнання яких робить можливим розробку цілісної наукової концепції іміджу. Таким чином було здійснено теоретичний перехід від феноменологічного опису явищ іміджу до пізнання його сутності та відтворення її в теоретичній моделі. Родова сутність іміджу виражається в понятті образу суб'єкта, що виникає у процесі міжособистісної взаємодії [7]. Конкретні сутнісні характеристики іміджу лідера висловлюють внутрішні суперечності, що властиві цьому феномену та засновані на об'єктивних соціально-психологічних закономірностях його формування [9].

У результаті дослідження методами анкетного опитування з подальшим глибинним інтерв'ю у фокус-групах було виявлено основні психологічні складові, що приписувалися респондентами образу ідеального сучасного лідера [3]. Аналіз отриманих даних показав, що на перше місце за значущістю серед цих характеристик респонденти називають здатність вирішувати проблеми інших людей, потім ідуть такі якості, як доброта, щедрість, чуйність, доброзичливість, душевність. Інтелектуальні та професійно-діяльні, зокрема, організаторські якості й здібності не деталізуються, а узагальнюються у такій характеристиці, як "розум". Крім того, зазначається така характеристика, як хороше фізичне здоров'я. На думку респондентів, зовні вона виявляється в тому, що ідеальний сучасний лідер має виглядати сильним, здоровим, спортивним, міцним. Жодна із значущих характеристик не належить до ділових якостей, а також до здатності вести за собою людей, залучати їх до активних дій.

Загальна оцінка отриманих даних випливає з їх порівняння з даними експертного опитування. Експертна оцінка соціально-психологічних характеристик ідеального сучасного лідера представлена у наступній ранговій структурі експертної моделі (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рангова структура експертної моделі ідеального сучасного лідера

	Якості	Бали
1	Активність, цілеспрямованість	4,8
2	Здатність впливати на людей, спонукаючи до активних дій (наявність харизми)	4,6
3	Креативність (здатність приймати нестандартні рішення у нестандартній ситуації)	4,4
4	Високий інтелект	4,3
5	Організаторські здібності	4,1
6	Розвинена здатність вербалізувати свої ідеї	3,7
7	Здатність до емпатії, співчуття	3,6
8	Альтруїзм	3,3
9	Професійна компетентність	3,2
10	Інтелігентність, такт, хороші манери	3,1

Представлені усереднені оцінки відображають позицію експертів щодо значущості кожної з наведених у таблиці соціально-психологічних характеристик експертної моделі ідеального сучасного українського лідера.

Як видно, на перше місце за значущістю експерти поставили якості, що забезпечують особистості лідируючу роль у процесах спільної діяльності. Свої відповіді експерти в ході інтерв'ю прокоментували таким чином: "Для

лідера головне – це впевнено рухатися в обраному напрямку, ведучи за собою людей, не губитися, не впадати в паніку перед труднощами та несподіванками". Що ж стосується таких якостей, як здатність до емпатії, альтруїзм, інтелігентність, тактовність, хороші манери, то вони займають нижчі місця у ранговій структурі.

Під професійною компетентністю сучасного лідера експерти розуміють компетентність за конкретною про-

фесією: "Лідер не обов'язково повинен особисто втручатись у всі тонкощі роботи. Для цього є фахівці, до яких завжди можна звернутися".

Після проведення експертного опитування цей перелік соціально-психологічних характеристик ідеально-

го лідера було використано у системному анкетному опитуванні респондентів.

Респондентам було запропоновано розташувати дані характеристики за ступенем значущості. У результаті обробки анкет отримана така рангова структура (див. табл. 2):

Таблиця 2

Рангова структура моделі іміджу сучасного лідера у повсякденній свідомості

	Якості	Бали
1	Альтруїзм	4,9
2	Здатність до емпатії, співчуття	4,8
3	Активність, цілеспрямованість	4,6
4	Професійна компетентність	4,5
5	Організаторські здібності	4,3
6	Розвинена здатність вербалізувати свої ідеї	3,9
7	Здатність впливати на людей, спонукаючи до активних дій	3,7
8	Інтелегентність, такт, хороші манери	3,6
9	Високий інтелект	3,3
10	Креативність (здатність приймати нестандартні рішення в нестандартній ситуації)	3,1

Відмінності в еталонному образі лідера у сприйманні експертів та у сприйманні буденної свідомості очевидні. Ті соціально-психологічні характеристики, які експертам видаються найменш значущими (альтруїзм, здатність до емпатії, співчуття), респонденти з більш низькою іміджевою компетентністю приписують ідеальному лідеру в першу чергу. На третьому місці за значущістю стоїть активність, цілеспрямованість. У цілому, рангову послідовність характеристик ідеального лідера у свідомості респондентів із більш низькою іміджевою компетентністю можна інтерпретувати у такий спосіб: ідеальний сучасний лідер – це перш за все людина самовіддана, яка дбає не про себе, а про загальне благо (альтруїзм), яка відчуває чужий біль як свій власний (здатність до емпатії, співчуття), готова працювати для спільної справи (активність, цілеспрямованість, професійна компетентність), за необхідності організувати інших людей (організаторські здібності) за допомогою переконання (розвинена здатність вербалізувати свої ідеї), підкріпленого харизматичними рисами (здатність впливати на людей, спонукаючи до активних дій, наявність харизми). При цьому сучасний лідер не допускає зайвої жорсткості (інтелегентність, тактовність, хороші манери), у міру розумний та креативний.

У цілому таке сприймання іміджу сучасного українського лідера у свідомості респондентів із відносно низькою іміджевою компетентністю, порівняно з експертною моделлю ідеального сучасного лідера, уявляється наївно-прагматичним. Саме в цьому ми вбачаємо результат впливу соціальних стереотипів. Таке сприймання лідера відображає патерналістську парадигму влади, закріплену в стереотипах масової свідомості українців.

Імідж, як символічний образ суб'єкта, перебуває у тісному кореляційному зв'язку з його Я-концепцією. Ця кореляція має складний, опосередкований характер, який виражається в тому, що зміст іміджу як образу суб'єкта, що створюється з розрахунком на сприймання інших суб'єктів у міжособистісній взаємодії. Він визначається протиріччям між змістом ідеального-Я суб'єкта та його образу в інших, які, у свою чергу, є складовими інтегральної Я-концепції суб'єкта іміджу. Імідж проектується на Я-концепцію суб'єкта, що призводить до змін у ній, та виражаються в наближенні її до ідеального-Я суб'єкта іміджу [3].

Цей процес здійснюється суб'єктом іміджу не апріорно-теоретично, а у ході реальної міжособистісної взаємодії Я-концепції суб'єкта іміджу з Я-концепціями

суб'єктів сприймання іміджу, результатом чого є їхня взаємна кореляція.

Соціально-психологічні механізми діють не ізольовано один від одного, а в інтегрованій єдності, яка досягається завдяки дії особливих, соціально-психологічних інтеграційних механізмів, що забезпечують взаємну кореляцію всіх складових та елементів соціально-психологічного рівня іміджевої взаємодії.

Загальна схема дії цих інтеграційних механізмів така. Вихідним пунктом діяльності суб'єкта іміджу зі створення іміджу є соціальні уявлення, які присвоюються індивідом і з урахуванням яких він будує свій образ себе для інших. У результаті цього виникає суперечність між іміджем як відчуженим (вираженням у формі соціальних уявлень) та неповним (адекватним прообразу лише в окремих рисах) образом суб'єкта, з одного боку, і особистістю суб'єкта-прообразу як цілим, який не отримав адекватного відображення в іміджі, з іншого боку.

Це протиріччя долається з боку суб'єкта іміджу за рахунок механізму врахування мотивації суб'єкта іміджу та одночасно з боку суб'єктів сприймання іміджу – за рахунок механізму опори на соціальні стереотипи при сприйманні іміджу. Причому гармонізація дії двох останніх механізмів досягається завдяки використанню суб'єктом іміджу механізму врахування характеристик групової взаємодії. У результаті цього досягається реалізація Я-концепції суб'єкта іміджу в його кореляційних взаємозв'язках із Я-концепціями інших суб'єктів системи іміджевої взаємодії.

У ході функціонування іміджу відбувається закономірний рух, сходження від нижчих до більш високих рівнів професіоналізму іміджестворювальної діяльності, яка здійснюється за допомогою включення механізму розвитку компетентності суб'єкта іміджу. В основі цього соціально-психологічного механізму знаходяться соціально-психологічні закономірності, що керують використанням суб'єктом у процесі створення іміджу наявних у нього знань та умінь.

Отже, соціально-психологічні механізми функціонування іміджу як феномена міжособистісної взаємодії являють собою єдиний комплекс елементів та процесів, що об'єднується соціально-психологічними інтеграційними механізмами. Завдяки ним відбувається "зчеплення" усіх соціально-психологічних механізмів, які забезпечують поступовий розвиток іміджу як феномена міжособистісної взаємодії. В основі дії інтеграційних механізмів – механізм зняття протиріч, що виникає внаслідок поєднання окремих соціально-психологічних механізмів функціонування іміджу.

Соціально-психологічні механізми, які є базовими щодо всіх інших механізмів функціонування іміджу, повною мірою виявляються на всіх рівнях професіоналізму, в чому і виявляється соціально-психологічна природа іміджу як феномена міжособистісної взаємодії.

Інтеграційний зв'язок соціально-психологічних механізмів підтверджується результатами емпіричних досліджень. Так, у ході проведеного нами дослідження сприймання іміджу були виявлені відмінності в установках сприймання особистості лідера як у групах керівників, так і не керівників.

Як показують отримані нами дані, для керівника професійна компетентність як атрибут лідерства має більше значення, ніж для "підлеглих"; установка на сприймання лідера як на зразок для наслідування більш характерна для "підлеглих", ніж для керівників.

Для правильної оцінки цього факту необхідно брати до уваги, що керівники більше схильні сприймати себе як лідера, ніж виконавці. Так, 87 % керівників на запитання: "Чи вважаєте Ви себе лідером?" відповіли стверджуючи, а з кількості підлеглих на це саме питання ствердно відповіли тільки 7 % опитаних. Таким чином, визнання компетентності як атрибута лідерства корелює із прийняттям іміджу лідера як свого іміджу.

Порівняння відповідей представників різних статусних груп також показує розбіжності в установках на сприймання особистості лідера (див. табл. 3).

Таблиця 3

Порівняльні значення за статусними групами (% від групи)

Установка на сприймання іміджу лідера	Робітники	Службовці	Інтелігенти	Студенти	Підприємці
Лідер є людиною, яка знає більше інших	8,3	10,0		4,7	0
Лідер – це поважна людина		31,0	13,3	34,6	27,3
Лідер – це той, кому довіряють	41,7	42,0	46,7	37,4	54,5
Лідер – це той, хто використовує владу над людьми	25,0	13,0	46,7	19,6	18,2
Лідер – це зразок для наслідування	25,0	19,0	20,0	18,7	18,2
Лідер є душею компанії	16,7	21,0	0	15,9	18,2

Зауважимо, що відповідність позитивного відгуку суб'єктів сприймання іміджу тієї ідеальної моделі іміджу, відповідно до якої здійснювалася діяльність зі створення іміджу, ще не означає безумовного, остаточного позитивного підтвердження здійсненої діяльності зі створення іміджу.

Цілком можливо, що коли створений імідж у сприйнятті аудиторії цілком відповідає попередньо сконструйованій суб'єктом діяльності зі створення іміджу ідеальної моделі, то в цьому відношенні дана діяльність має бути визнана успішною. Однак у процесі функціонування іміджу, що відбувається, у межах іміджевої взаємодії, з'ясовується, що дана іміджева модель не сприяє створенню позитивного образу себе для інших, особистісно-професійному зростанню суб'єкта іміджу, прогресивному перетворенню його Я-концепції. У такому випадку механізм зворотного зв'язку повідомляє суб'єкту іміджу про те, що обрана ним стратегія діяльності зі створення іміджу вимагає корекції.

Серед механізмів функціонування іміджу як феномена міжособистісної взаємодії було виявлено та описано соціально-психологічні (вияв характеристик групової взаємодії; використання соціальних уявлень та стереотипів; реалізація Я-концепції суб'єкта іміджу в кореляційних взаємозв'язках із Я-концепціями інших суб'єктів іміджевої взаємодії тощо). Розкриття механізмів функціонування іміджу, їхнє врахування та використання є необхідними для розвитку продуктивної діяльності з формування оптимального іміджу як феномена міжособистісної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Бураканова Г. Лідерство: Іміджеві характеристики, оцінка діяльності. – М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2014. – 200 с.
2. Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 209 с.
3. Ільянова А. О. Імідж сучасного керівника: соціально-психологічний аналіз: моногр. – Київ: Персонал, 2017. – 294 с.

4. Палеха Ю. І. Іміджологія / Ю. І. Палеха: навч. посіб. / за заг. ред. З. І. Тимошенко. – К.: вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 324 с.
5. Панасюк А. Ю. Формирование имиджа: стратегия, психотехнологии, психотехники / А. Ю. Панасюк. – 3-е изд., стер. – М.: изд-во "Омега-Л", 2009. – 266 с.
6. Перельгина Е. Б. Имидж как феномен интер-субъектного взаимодействия: содержание и пути развития: моногр. / Е. Б. Перельгина, А. О. Деркач. – М.: Междунар. акмеолог. ин-т, 2003. – 635 с.
7. Туринина О. Л. Психология массовой поведенки: навч. посіб. / О. Л. Туринина. – К.: ДП "ВД "Персонал", 2012. – 136 с.
8. Фесун Г. С. Соціально-психологічні виміри іміджу політичного лідера в Україні (на прикладі виборчих кампаній 2004–2010 рр.): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. / Г. С. Фесун / Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2012. – 200 с.
9. Фуре Р. Ф. Имидж политического лидера: Психологическая структура и пути оптимизации: дис. ... канд. психол. наук. / Р. Ф. Фуре. – М., 2006.
10. Холод О. М. Інструментарій засобів масової інформації у процесі формування іміджу політиків: дис. ... д-ра наук: 10.01.08. / О. М. Холод. – 2007. – 989 с.

Reference

1. Burakanova G. Liderstvo: Imidzhevy kharakteristiki, otsenka deiatelnosti. – M.: LAP Lambert Academic Publishing, 2014. – 200 s.
2. Denysuk S. H. Imidzh politychnoho lidera v konteksti rozvytku ukrainnoi politychnoi kultury: osoblyvosti formuvannya ta mekhanizmy realizatsii: dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.03 / Natsionalnyi pedahohichnyi un-t im. M. P. Drahomanova. – K., 2006. – 209 s.
3. Ilianova A. O. Imidzh suchasnoho kerivnyka: sotsialno-psykholohichni analiz: monohrafiia. – Kyiv: Personal, 2017. – 294 s.
4. Paliekh Yu. I. Imidzhologiya / Yu. I. Paliekh; [navch. posibnyk] / zah. red. Z. I. Tymoshenko. – K.: Vyd-vo Yevrop. un-tu, 2005. – 324 s.
5. Panasiuk A. Iu. Formirovanie imidzha: strategiya, psikhotehnologii, psikhotehniki / A. Iu. Panasiuk. – 3-e izd., ster. – M.: Izdatelstvo «Omega-L», 2009. – 266 s.
6. Pereylygina E. B. Imidzh kak fenomen inter-subiektного vzaimodeistviia: soderzhanie i puti razvitiia: Monografiia / E. B. Pereylygina, A. O. Derkach. – M.: Mezhdunarodnyi akmeologicheskii institut, 2003. – 635 s.
7. Turynina O. L. Psykholohiya masovoi povedinky: Navchalnyi posibnyk / O. L. Turynina. – K.: DP «VD "Personal"», 2012. – 136 s.
8. Fesun H. S. Sotsialno-psykholohichni vymiry imidzhu politychnoho lidera v Ukraini (na prykladi vyborchikh kampanii 2004–2010 rr.) / H. S. Fesun. – Dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02. – Cherniv. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. – Chernivtsi, 2012. – 200 s.
9. Fure R. F. Imidzh politicheskogo lidera: Psikhologicheskaia struktura i puti optimizatsii / R. F. Fure. – Diss. ... kand. psikh. nauk. – M., 2006.
10. Kholod O. M. Instrumentarii zasobiv masovoi informatsii u protsesi formuvannya imidzhu politykiv / O. M. Kholod: Dys. ... d-ra nauk: 10.01.08. – 2007. – 989 s.

Надійшла до редколегії 08.11.18

Е. Туринина, д-р наук по психології, канд. психол. наук, проф.
Межрегиональная академия управления персоналом, Киев
А. Ильанова, д-р наук по психології
Киев

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИМИДЖА СОВРЕМЕННОГО ЛИДЕРА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ЭТАПА РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Сделана попытка осуществить психологический анализ особенностей имиджа лидера на современном этапе развития украинского государства. В результате исследования методами анкетного опроса с последующим глубинным интервью в фокус-группах представлены ранговая структура экспертной модели идеального современного лидера и ранговая структура модели имиджа современного лидера в быденном сознании.

В выводах исследования описаны социально-психологические механизмы функционирования имиджа как феномена межличностного взаимодействия, среди которых: проявление характеристик группового взаимодействия; использование социальных представлений и стереотипов; реализация Я-концепции субъекта имиджа в корреляционных взаимосвязях с Я-концепциями других субъектов и т. д. Раскрытие социально-психологических механизмов функционирования имиджа, их учет и использование необходимы для развития продуктивной деятельности по формированию оптимального имиджа как феномена межличностного взаимодействия.

Ключевые слова: имидж современного лидера, имидж как феномен межличностного взаимодействия, социально-психологические механизмы функционирования имиджа, Я-концепция лидера, деятельность по созданию имиджа лидера.

O. Turynina, Doctor habilitatus in Psychology, PhD., Prof.
Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv
A. Ilyanova, Doctor habilitatus in Psychology, PhD.
Kyiv

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF FUNCTIONING THE IMAGE OF A MODERN LEADER IN THE CONDITIONS OF THE MODERN STAGE OF DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN SOCIETY

The paper presents an attempt to carry out a psychological analysis of the features of the leader's image at the present stage of development of the Ukrainian state. As a result of research using the methods of a questionnaire survey followed by in-depth interviews in focus groups, the ranking structure of the expert model of an ideal modern leader and the ranking structure of the image model of a modern leader in everyday consciousness are presented.

The findings of the study described the socio-psychological mechanisms of the functioning of the image as a phenomenon of interpersonal interaction, including: the manifestation of the characteristics of group interaction; the use of social representations and stereotypes; the realization of the self-concept of the subject of the image in correlation relationships with the self-concepts of other subjects of image interaction and the like. The disclosure of the socio-psychological mechanisms of the functioning of the image, their accounting and use are necessary for the development of productive activities on the formation of an optimal image as a phenomenon of interpersonal interaction.

Keywords: image of a modern leader, image as a phenomenon of interpersonal interaction, social and psychological mechanisms of image functioning, self-concept of a leader, activity on creating an image of a leader.

УДК 159.9.316

Г. Халєсва, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ ДО ТРАКТУВАННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ В ПСИХОЛОГІЇ

Проаналізовано основні теорії суб'єктивного благополуччя. Показано основні розбіжності між теоріями, а також взаємозв'язок понять "суб'єктивне благополуччя" та "психологічне благополуччя". Охарактеризовано основні підходи щодо з'ясування складових суб'єктивного благополуччя.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, щастя, задоволеність життям, психологічне благополуччя, якість життя.

Вступ. На сьогодні актуально для збереження та відновлення психологічного й фізичного здоров'я усвідомити те, що саме лежить в основі благополуччя. Будучи явищем індивідуального буття людини воно не є найбільш чітко усвідомленим. Що саме має на увазі людина, коли вважає себе благополучною чи неблагополучною?

На сьогодні немає чіткого, загального та універсального визначення суб'єктивного благополуччя як явища, незважаючи на те, що ця проблема пов'язана з усіма сферами людської життєдіяльності – особистісною, соціальною, професійною, економічною, фізичною, ціннісною, сімейною та багатьма іншими і є предметом обговорення представників різних галузей наукових знань.

Оскільки прагнення до благополуччя є однією з основних рушійних сил людського суспільства, його суб'єктивне відчуття є важливою умовою повноцінного життя особистості, тому необхідними в психологічних дослідженнях залишаються питання, пов'язані з аналізом методологічних і системних підходів спрямованих на вивчення суб'єктивного благополуччя.

Аналіз останніх досліджень. Ряд теоретичних і практичних досліджень присвячені зв'язку суб'єктивного благополуччя й соціального статусу (Zaidi et al., 2009;

Larson, 1978), освіти (M. Piquart, S. Sorensen, 2000; A. Cid et al., 2007; T. Kudo et al., 2007; R. Fernandez, J. Kulik, 1981), віком (R. Larson, M. Csikszentmihalyi, 1978; D. Myers, E. Diener, 1995; E. Diener et al., 2009, E. Miller, 2013; K. Dolan et al., 2008; R. Fernandez, J. Kulik, 1981; S.-L. Chen, 2001; W. Gwozdz, A. Sousa-Poza, 2009; D. Mroczek, A. Spiro, 2005; A. Steptoe et al., 2012).

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз існуючих сучасних підходів до проблеми вивчення суб'єктивного благополуччя та його складових.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення проблеми суб'єктивного благополуччя відбувається сьогодні, як зазначено в дослідженнях, у межах двох підходів – гедоністичного і еудемоністичного.

При цьому гедонія в психологічних термінах характеризується як позитивний афект або задоволення, а еудемонія по суті означає переживання життя як повноцінного, значущого, привабливого. У публікаціях описуються результати емпіричних досліджень, які підтверджують тезу про те, що реальне благополуччя включає в себе обидва цих компонента (K. Berridge, 2011; V. Huta, R. Ryan, 2010). Таким чином, людина, яка вважає себе щасливою, із великою ймовірністю вказує на

відчуття наповненості життя позитивними цілями та змістом (K. Berridge, 2011), а поєднання гедонічного й евдемонічного благополуччя корелює з більш високим рівнем суб'єктивного благополуччя (V. Huta; R. Ryan, 2010).

Відповідно до "Керівництва з вимірювання суб'єктивного благополуччя", опублікованому Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), необхідно розрізняти термін "суб'єктивне благополуччя" і більш широкий термін "благополуччя", який включає в себе як суб'єктивний компонент, так і об'єктивні чинники, такі, як дохід, житло, навколишнє середовище, здоров'я, освіту і т. п. (OECD, 2013). Diener уважав оцінку людиною свого власного життя відмінністю поняття "суб'єктивного благополуччя" (SWB), використовуючи термін "щастя" як синонім SWB (E. Diener, 2000). Дослідження виявили два аспекти суб'єктивного благополуччя: афективний компонент, який зазвичай ділиться на приємний афект і неприємний афект (E. Diener, 1990; E. Diener, R. Emmons, 1984) і когнітивний компонент, який називається "задоволеність" (F. Andrews, S. Withey, 1976).

Згідно із зарубіжним дослідженням, щасливі люди більш товариські, альтруїстичні, активні, подобаються собі, а так само відчують симпатію до інших людей. Такі люди мають міцніше тіло і сильну імунну систему, більш розвинені навички вирішення конфліктних ситуацій, більш низькі показники дистреса і менше симптомів психічних розладів (D. Kahneman, A. Krueger, 2006; M. Eid, R. Larsen, 2008; A. Bergsma, R. Veenhoven, 2011; N. Winefield et al., 2012). Задоволеність життям є одним із ключових критеріїв життєздатності людини (E. Рильська, 2013); позитивні емоції сприяють процесу адаптації до стресових ситуацій (О. Зотова, 2015; О. Zotova, L. Karapetyan, 2015), підтримки сталого психосоматичного здоров'я (А. Сірих та ін., 2011).

На сьогодні в науці використовується кілька понять, які тією чи іншою мірою відображають стан людини як "благополуччя". Л. Карапетян ототожнює суб'єктивне відчуття щастя і загальне задоволення життям із поняттям "психологічне благополуччя". Далі уточнює, що суб'єктивне благополуччя, як інтегративне, особливо значуще переживання, надає постійний вплив на різні параметри психічного стану людини і, як наслідок, на успішність поведінки, продуктивність діяльності, ефективність міжособистісної взаємодії. (Л. Карапетян, 2014).

Думки науковців щодо співвідношення понять "суб'єктивне благополуччя" і "психологічне благополуччя" також різняться. Так, Е. Діннер уважав, що суб'єктивне благополуччя є частиною психологічного благополуччя, на відміну від Н. Бредберна, за яким ці поняття є взагалі тотожними. Сучасні дослідження також не мають чіткої та однозначної відповіді на це питання, тому можна зустріти різні варіанти, серед яких навіть такий, де психологічне є частиною суб'єктивного благополуччя.

Аналіз літературних джерел показав, що перші дослідження суб'єктивного благополуччя в сучасній психології виникли на основі ідей про позитивне функціонування особистості в рамках дослідження різних психологічних шкіл: гуманістичної теорії А. Маслоу, теорії індивідуальності К. Юнга, диспозиційної теорії особистості Г. Олпорта, ідеї повноцінного функціонування особистості К. Роджерса; теорія діяльності Рубінштейна – Леонтева; система суспільних відносин людини В. Мясіщева; система людинознавства Б. Ананьєва. Теоретичну базу для вивчення феномена суб'єктивного благополуччя як окремого поняття заклали ідеї дослідження психічного здоров'я М. Ягоди; праці з дослідження динаміки суспільної думки для формування масової свідомості та поведінки за допомогою мас медіа Х. Кентріла та основні класичні підходи до

розуміння суб'єктивного благополуччя в зарубіжній літературі, які представлені в теоріях:

1. Теорія Е. Diener, яка була концептуалізована як конструкт, що складається із двох основних компонентів: афективного (або емоційного) і суб'єктивного (або когнітивного) (E. Diener, 1984; Veenhoven, 1984). Причому їх взаємозв'язок не має прямої залежності в суб'єктивних переживаннях, вони є незалежними компонентами благополуччя. На думку Е. Diener, суб'єктивне благополуччя відображає оцінку людиною свого життя і включає в себе позитивні емоції, задоволеність життям і відносну відсутність негативних емоцій та настроїв. Використовуючи термін "щастя" як синонім суб'єктивному благополуччю, ним були виділені різні рівні оцінки життя: рівень загальної задоволеності життям, рівень задоволеності окремими сферами життєдіяльності (шлюбом, навчанням, роботою) і рівень емоційної задоволеності. Уперше вимір якості життя застосовувався в соціологічних дослідженнях (Andrews & Withey, 1976), пізніше Е. Diener концептуалізує його як суб'єктивний компонент задоволення життям (E. Diener, R. Emmons, R. Larsen, S. Griffin, 1985). Як позитивні, так і негативні оцінки, містять судження й почуття про задоволеність життям, зацікавленості та залучення, афективні реакції, такі, як радість і смуток життєвих подій, задоволення роботою, відносинами, здоров'ям, відпочинком, сенсом і метою та інші важливі сфери. Однак важливо зазначити, що хоча благополуччя суб'єктивно сприймається в досвіді людини, вияви суб'єктивного благополуччя можуть об'єктивно вимірюватися вербально і невербально – у поведінці, увазі й пам'яті (Subjective Well-Being: A General Overview Ed Diener, Katherine Ryan First Published December 1, 2009; pp. 391–406).

2. Згідно з теоріями адаптації, тривалий приємний досвід служить суттєвим фоном порівняння з іншими позитивним переживаннями, роблячи їх менш приємними (E. Diener, 2000), що призводить до появи потреб в отриманні все більш сильних вражень.

3. У контексті теорії соціал-дарвінізму вчені виявили прямі та зворотні зв'язки між зміною демографічних характеристик населення (щільність, половікова структура, міграція, географічний розподіл) і благополуччям, коли зміни в добробуті популяції, імовірно, приведуть до змін у демографічних характеристиках населення (Frank M. Andrews, 1981).

4. Водночас, А. Маслоу вважав, що ядро характеру людини становлять позитивні, здорові, конструктивні імпульси, які починають діяти із самого народження. Із цього випливає, що теорія особистості, саме прагнення до розвитку, до особистісного зростання, тобто до самоактуалізації, є основою розвитку і людини, і суспільства. У цілому, особливості суб'єктивного благополуччя можуть бути використані для розвитку цілісної особистості в контексті гуманістичних орієнтирів сучасності.

Термін "суб'єктивне благополуччя" є міждисциплінарним і має своє значення в психології, соціології, економіці та політичних науках.

Відповідно до теорії відносин В. Мясіщева, ставлення людини – це потенціал, який свідомо виявляється в активній вибірковості переживань і вчинків, заснований на індивідуальному й соціальному досвіді.

Будучи соціально-психологічною характеристикою особистості, суб'єктивне благополуччя містить емоційно-оціночні ставлення людини до самої себе, соціальної дійсності і в цій якості визначає спрямованість її поведінки (Р. Шаміонов, 2004).

Синонімічними поняттю "суб'єктивного благополуччя" є часто вживані терміни "якість життя" (L. Camfield, S. Skevington, 2008), "щастя" (M. Stones, A. Kozma,

1989), "щастя та процвітання" (J. Vitterso, 2004; E. Diener, 2005; E. Diener, E. Sandvik, W. Pavot, 1991).

Виявлено економічні (В. Хашченко, 2012; E. Diener, 2000; Biswas-Diener, 2002), політичні (D. Canache, J. Mondak, M. Seligson, 2001), соціальні (Р. Шаміонов 2008, Л. Куликов, 1997), індивідуальні (Р. Costa, Mc. Crae 1980; A. Tellegen 1985; B. Headey, A. Wearing 1992; D. Watson, L. Clark 1992) та етнокультурні (R. Chang, E. Chang, 2009; R. Inglehart, Klingemann 2000; R. Veenhoven 1993; E. Diener, S. Oishi, R. Lucas, 2002) детермінанти й етнопсихологічні (V. Chirkov, R. Ryan, C. Willness, 2005; H. Trandis, 2000) аспекти суб'єктивного благополуччя, визначені ступінь і критерії оцінок.

Дж. Стігліца, А. Сена і Ж.-П. Фітусі в контексті економічного розвитку й соціального прогресу представили Індекс благополуччя (ІБ-2011), який поєднує статистичні дані, результати соціологічних опитувань і експертні оцінки (Г. Балашова, 2012).

Зафіксовані співвідношення між особистісними характеристиками та суб'єктивним благополуччям – від помірних до сильних кореляцій між SWB і ознаками екстраверсії та нейротизму (Costa, McCrae 1980, Tellegen 1985, Headey, Wearing 1992, Watson, Clark 1992).

N. Bradburn and D. Caplovitz (1965) виявили два типи афекту (позитивний і негативний), які раніше вважалися полярними, утворюючи два чинники (ідеться про благополуччя, яке виникає не завжди за повної відсутності негативних чинників).

Узагальнення різних підходів до розуміння суб'єктивного благополуччя дозволило нам виділити декілька ключових тверджень у рамках нашого дослідження а саме:

- 1) позитивність виміру благополуччя як наявність різних за інтенсивністю позитивних показників і переживань;
- 2) глобальність виміру – взаємозв'язок усіх аспектів життя людини (соціальних, біологічних, психологічних, фізичних);
- 3) пролонгованість у часі, динамічність;
- 4) суб'єктивність як залежність переживання благополуччя від оцінки, відношення і особистого досвіду.

Таким чином, суб'єктивне благополуччя – інтегральне психологічне утворення, що включає оцінку і відношення людини до свого життя і самого себе.

Висновки. На основі аналізу сучасних і класичних досліджень із кожним роком наукове знання про благополуччя суттєво змінюється, ведуться дослідження його джерел і детермінант, уточнюється компонентний склад, термінологічна база, досліджуються особливості впливу різноманітних чинників, таких, як: соціальні відносини, генетична схильність, матеріальний достаток, задоволеність потреб, наявність цілей і сенсу життя, фізична активність, індивідуальні особливості, прийняття себе як особистості тощо.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальших досліджень убачаємо в продовженні вивчення структурних особливостей моделей і компонентів благополуччя.

Список використаних джерел

1. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – СПб. : Питер, 2003. – 271 с.
2. Зотова О. Ю. Психологические механизмы формирования субъективного благополучия / О. Ю. Зотова // Человеческий капитал. – 2015. – № 9 (81). – С. 107–109.
3. Карапетян Л. В. Теоретические подходы к пониманию субъективного благополучия / Л. В. Карапетян // Известия Уральск. Федеральн. Ун-та. – 2014. – № 1 (123). – С. 171–182. – (Серия "Проблемы образования, науки и культуры").
3. Карсканова С. Стан розробки проблеми психологічного благополуччя у вітчизняній та закордонній психології / С. Карсканова // Актуальні проблеми практич. психології : зб. наук. пр. – Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2009. – Ч. 1. – С. 477–483
4. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М.: "Рефл-бук"; К.: "Ваклер", 1997.

5. Мясисhev В. Н. Психология отношений: избранные психологические труды / В. Н. Мясисhev. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 1995. – 356 с.

6. Шаміонов Р. М. Суб'єктивне благополуччя: психологічна картина і фактори. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2008. – 240 с.

7. Bradburn N. The Structure of Psychological well-being / N. Bradburn. – Chicago : Aldine Pub. Co., 1969. – P. 320.

8. Costa P. T. Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being : Happy and unhappy people / P. T. Costa, R. R. McCrae // Journal of Personality and Social Psychology. – 1980. – № 38. – P. 668–678.

10. Diener E. Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem / E. Diener // Personality and Social Psychology. – 1995. – № 68. – P. 653–663.

11. Diener E. Frequency and intensity : Dimensions underlying positive and negative affect / E. Diener, R. J. Larsen, S. Levine, R. A. Emmons // Journal of Personality and Social Psychology. – 1985. – № 48. – P. 1253–1265.

12. Diener E. Subjective well-being / E. Diener // Psychological Bulletin. – 1984. – № 95 (3). – P. 542–575.

13. Kerce E. W. "Quality of life : Meaning, measurement, and models" (NPRDCTN-92-15) / E. W. Kerce. – San Diego: Navy Personnel Research and Development Center, 1992. – P. 31.

14. Larsen R. J. A multitrait-multimethod examination of affect structure : Hedonic level and emotional intensity / R. J. Larsen, E. Diener // Personality and Individual Differences. – 1985. – № 6. – P. 631–636.

15. Larsen R. J. An evaluation of subjective well-being measures / R. J. Larsen, E. Diener, R. A. Emmons // Social Indicators Research. – 1985. – № 17. – P. 1–18.

16. Ryff C. D. Psychological well-being : Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. Singer // Psychotherapy and Psychosomatics. – 1996. – № 65. – P. 14–23.

17. Veenhoven R. The utility of happiness / R. M. Ryan, C. Frederick // Social Indicators Research. – 1988. – № 20. – P. 333–354.

18. Watson D. Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales / D. Watson, L. A. Clark, A. Tellegen // Journal of Personality and Social Psychology. – 1988. – № 54 (6). – P. 1063–1070.

Reference

1. Arhail M. Psykhohohyia schastia / M. Arhail. – SPb. : Pyter, 2003. – 271 s.
2. Zotova O. Yu. Psykhohohyicheskye mekhanizmy formirovaniya sub'ektivnoho blagopoluchyia / O. Yu. Zotova // Chelovecheskiy kapital. – 2015. – № 9 (81). – S. 107–109.
3. Karapetian L. V. Teoretycheskye podkhody k ponymaniyu sub'ektivnoho blagopoluchyia / L. V. Karapetian // Yzvestiya Uralskoho federalnogo unyversyteta. – 2014. – № 1 (123). – S. 171–182. – (Seriya "Problemy obrazovaniya, nauky y kul'tury").
3. "Karskanova S. Stan rozrobky problemy psykhohohichnoho blagopoluchchia u vitchyzniani ta zakorodonnii psykhohohii / S. Karskanova // Aktualni problemy praktichnoi psykhohohii : zbirnyk naukovykh prats. – Kherson : PP Vyshemyrskiy V. S., 2009. – Ch. 1. – S. 477–483.
4. Maslou A.. Psykhohohyia bytyia / A. Maslou. – M.: "Refi-buk" – K.: "Vakler", 1997.
5. Miasyshchev V. N. Psykhohohyia otnosheni: yzbrannyye psykhohohyicheskye trudy / V. N. Miasyshchev. – M.: MPSY Voronezh: MODЭК, 1995. – 356 s.
6. Shamyonov R. M. Sub'ektivnoye blagopoluchye lychnosti: psykhohohyicheskaia kartyna y faktory. – Saratov: Yzd-vo Sarat. un-ta, 2008. – 240 s.
7. Bradburn N. The Structure of Psychological well-being / N. Bradburn. – Chicago : Aldine Pub. Co., 1969. – P. 320.
8. Costa P. T. Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being : Happy and unhappy people / P. T. Costa, R. R. McCrae // Journal of Personality and Social Psychology. – 1980. – № 38. – P. 668–678.
10. Diener E. Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem / E. Diener // Personality and Social Psychology. – 1995. – № 68. – P. 653–663.
11. Diener E. Frequency and intensity : Dimensions underlying positive and negative affect / E. Diener, R. J. Larsen, S. Levine and other // Journal of Personality and Social Psychology. – 1985. – № 48. – P. 1253–1265.
12. Diener E. Subjective well-being / E. Diener // Psychological Bulletin. – 1984. – № 95 (3). – P. 542–575.
13. Kerce E. W. "Quality of life : Meaning, measurement, and models" (NPRDCTN-92-15) / E. W. Kerce. – San Diego: Navy Personnel Research and Development Center, 1992. – P. 31.
14. Larsen R. J. A multitrait-multimethod examination of affect structure : Hedonic level and emotional intensity / R. J. Larsen, E. Diener // Personality and Individual Differences. – 1985. – № 6. – P. 631–636.
15. Larsen R. J. An evaluation of subjective well-being measures / R. J. Larsen, E. Diener, R. A. Emmons // Social Indicators Research. – 1985. – № 17. – P. 1–18.
16. Ryff C. D. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. Singer // Psychotherapy and Psychosomatics. – 1996. – № 65. – P. 14–23.
17. Veenhoven R. The utility of happiness / R. M. Ryan, C. Frederick // Social Indicators Research. – 1988. – № 20. – P. 333–354.
18. Watson D. Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales / D. Watson, L. A. Clark, A. Tellegen // Journal of Personality and Social Psychology. – 1988. – № 54 (6). – P. 1063–1070.

А. Халеева, асп.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ К ТРАКТОВКЕ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ В ПСИХОЛОГИИ

Проанализированы основные теории субъективного благополучия, показаны основные различия между теориями, а также взаимосвязь понятий "субъективное благополучие" и "психологическое благополучие". Охарактеризованы основные подходы по выяснению составляющих субъективного благополучия.

Ключевые слова: субъективное благополучие, счастье, удовлетворенность жизнью, психологическое благополучие, качество жизни.

A. Khaleeva, postgraduate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

ANALYSIS OF THE MAIN APPROACHES TO THE TREATMENT OF SUBJECTIVE WELL-BEEING IN PSYCHOLOGY

The article presents the analyze of the basic theories of subjective well-being and showing the main differences between theories. Interrelation between the concepts of "subjective well-being" and "psychological well-being" is shown. The main approaches of finding out the components of subjective well-being are described.

Keywords: subjective well-being, happiness, satisfaction with life, psychological well-being, quality of life.

УДК 27.058.57

О. Царькова, д-р психол. наук, доц.,
Г. Варіна, старш. виклад.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Мелітополь

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК ОДИН ІЗ ВАЖЛИВИХ НАПРЯМІВ ПРОФІЛАКТИКИ РЕЦИДИВНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Присвячено аналізу детермінант успішного становлення і функціонування системи ресоціалізації засуджених. Визначено, що одним із найважливіших аспектів повернення осіб, які відбувають покарання, до повноцінного життя в суспільстві є відтворення у них навичок адаптивної соціальної взаємодії, у тому числі адекватної сімейної поведінки, корекція сталих і ригідних рольових та поведінкових стереотипів. Сімейні відносини засудженого здебільшого розглядаються як одна з причин його злочинної поведінки та об'єкт ранньої профілактики протиправної поведінки. Серед особливостей сімейних стосунків засуджених виділяється здебільшого така характеристика, як істотне послаблення їх позитивних зв'язків у суспільстві. Проведене дослідження дало змогу дійти висновків, що відновлення соціально-корисних зв'язків та формування адаптивної сімейної поведінки, правового статусу звільненого без надання дієвої допомоги неможливо.

Ключові слова: ресоціалізація, адаптація, поведінкові сценарії, асоціальна поведінка, психологічний захист.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку Україна стала на шлях європейської інтеграції, проголосивши пріоритетну цінність прав та свобод людини і взявши на себе обов'язок із їх дотримання. Безперечно, рівень розвитку демократії визначається в державі декількома індикаторами, серед яких важливим є гуманність ставлення до громадян, які позбавлені волі.

Дослідження показують, що у людей, які перебувають у місцях позбавлення волі протягом тривалого часу, поступово спотворюються поведінкові сценарії, особистісні якості, відбувається втрата навичок адаптивної сімейної взаємодії. Наслідком цього є не тільки велика вірогідність скоєння повторних злочинів, але й збільшення кількості дисфункціональних сімей, що характеризуються сімейним насильством, асоціальними, девіантними формами поведінки їх членів, у тому числі й дітей, маргінальним суспільним статусом, відсутністю умов для особистісного розвитку. Чинники успішного становлення і функціонування ресоціалізації виділяються науковцями за трьома ознаками: соціально-адаптаційними (нормальні стосунки у сім'ї; наявність житла, прописки; постійне місце роботи; корисне проведення дозвілля; підвищення освітнього й культурного рівня; розрив зв'язків зі злочинним світом), змістовно-методичними (зміст і форми педагогічної, психологічної, соціальної й медичної реабілітації), організаційними (наявність команди фахівців із чітко визначеними задачами, їхня функціональна взаємодія у реасоціалізаційному процесі). Таким чином, одним із найважливіших аспектів повернення осіб, які відбувають покарання, до повноцінного життя в суспільстві є відтворення у них навичок адаптивної соціальної взаємодії, у тому числі адекватної сімейної поведінки, корекція сталих і ригідних рольових та поведінкових стереотипів.

Актуальність зазначеної проблеми визначається суперечністю між потребою в поверненні осіб, які відбувають покарання, до повноцінного життя в суспільстві, необхідністю відтворення у них навичок сімейної взаємодії, а також недостатньою теоретичною, методологічною й методичною розробленістю цієї проблеми.

Аналіз стану розробленості проблеми в спеціальній літературі. По закінченні терміну покарання засуджених знову потрапляє до суспільства, норм і законів якого він має дотримуватися, але не завжди у змозі їм виконувати через специфічні особистісні особливості й виражену соціальну дезадаптованість. Саме тому на перший план у роботі закладів, що виконують кримінальні покарання, виступає проблема ресоціалізації засуджених. Хоча ця проблема і знайшла певне відображення в наукових публікаціях Ю. М. Антоняна, Ю. А. Алферова, В. І. Дробишева, А. І. Зубкова, С. А. Лузгіна, А. В. Піщелко, В. М. Позднякова, М. П. Стурової, В. Е. Ожаніна й інших авторів, на сьогодні вона є недостатньо вирішеною [6]. У нашій статті ми розглядаємо психологічний аспект ресоціалізації, який отримав теоретичну й експериментальну розробку в дослідженнях Ю. М. Антоняна, І. П. Башкатова, В. Л. Васильєва, П. Б. Ганнушкіна, М. Н. Гернета, А. Д. Глоточкина, В. Г. Дєєва, М. І. Єнікєєва, Ю. В. Жульової, А. Ф. Зелінського, А. Г. Ковальова, В. Н. Кудрявцева, А. Ф. Лазурського, А. С. Макаренка, А. І. Панкіна, В. Ф. Пиріжкова, А. Н. Сухова, А. І. Ушатікова тощо. [3]. У роботах визначається поняття "ресоціалізація", мета, задачі, напрями, принципи і методи цього процесу, досліджуються психологічні особливості особистості засудженого.

Ресоціалізація належить до кола соціальних понять і широко використовується у кримінології, соціології, психології та інших гуманітарних науках. Вона об'єктивно

пов'язана з поняттям "соціалізація", про що свідчить безпосередній аналіз цих явищ і передусім граматичне тлумачення. На даний факт звертає увагу Ю. В. Жульова, зазначаючи необхідність урахувати значення префікса "ре", що дозволяє розуміти ресоціалізацію як "відновлення чи повторність дії" і як "протидія" асоціальної деградації особистості [3].

Не применшуючи значення наукових результатів указаних дослідників, необхідно, однак, помітити, що в них не враховані новітні тенденції, підходи та суспільні явища соціальної реабілітації засуджених, оскільки ці проблеми у сучасному вигляді виникли в процесі реформування економіко-політичного устрою у країні протягом останніх років.

Метою статті є визначення особливостей ресоціалізації та розкриття змісту і сутності адаптивних сімейних стосунків засуджених як чинника профілактики рецидивної поведінки у сучасних науково-теоретичних та практичних умовах діяльності й функціонування соціально-правової держави.

Матеріали експериментального дослідження. У психологічній літературі виділяються такі основні напрями ресоціалізуючої діяльності [1]:

- психологічна діагностика особистісних особливостей кожного засудженого, виявлення дефектів загальної та правової соціалізації особистості, а також дефектів у психічній регуляції й наявності прикордонних нервово-психічних розладів;
- розробка довгострокових програм індивідуально-особистісної та групової психолого-педагогічної корекції засуджених і їх поетапна реалізація;
- здійснення у спеціально створених центрах необхідних заходів психотерапії для засуджених, які страждають невротизацією та психопатичними виявами, неадекватними методами психологічного захисту і особистісними акцентуаціями;
- розробка й впровадження нових моделей і принципів виконання та відбуття покарань, що базуються на психологічно обґрунтованих критеріях виправлення і надають можливості для особистісного зростання;
- всемірне відновлення порушених у засуджених позбавленням волі соціальних та інших зв'язків, мобілізація їхньої психічної активності на вироблення соціально позитивних ціннісних орієнтацій і норм поведінки, психологічної готовності до правопослушної поведінки після звільнення.

Основні принципи ресоціалізації наведено у роботах Р. В. Овчарової, Дімітрова і Сафронова [2; 5], а саме: принцип обліку регіональних особливостей, соціокультурної й економічної ситуації у регіоні; принцип партнерства; принцип різнобічності реабілітаційних заходів; принцип єдності біологічних, психосоціальних і педагогічних методів; принцип ступневості (поступовості); принцип індивідуально-особистісного, гуманістичного підходу.

Принцип обліку регіональних особливостей, соціальної та економічної ситуації передбачає знання характеристики криміногенної ситуації, контингентів, структури закладів, що здійснюють різні види реабілітації, кадрової ситуації з метою організації єдиного реабілітаційного простору.

Принцип різнобічності передбачає комплекс різноманітних заходів щодо реалізації реабілітаційної програми і полягає в опосередкуванні (прийнятті) усіх реабілітаційних заходів особистістю засудженого та його індивідуальною соціальною ситуацією. Розрізняють такі сфери реабілітації: сімейну, суспільну, освітню, виробничо-трудову тощо.

Принцип партнерства (начальник загону, вихователь, психолог, соціальний працівник, дільничний уповноваже-

ний, лікар, священик) передбачає розподіл повноважень, рольову взаємодію та співпрацю різних відомств і фахівців у реалізації реабілітаційних програм.

Принцип єдності психосоціальних, біологічних і педагогічних методів дії підкреслює необхідність різнопланового розуміння особистості засудженого з урахуванням її психологічних, фізіологічних і патофізіологічних властивостей.

Принцип ступневості (поступовості) передбачає поступовий перехід від одного реабілітаційного заходу до іншого у зв'язку з актуальними потребами, терміном покарання, ставленням до нього, характером досконалих злочинів, ступенем їх тяжкості, рівнем усвідомлення провини, станом організму і психосоціальними особливостями особистості.

Принцип індивідуально-особистісного, гуманістичного підходу визначає адресний і щадний характер допомоги й передбачає облік не тільки зони актуального та найближчого розвитку засудженого, але й орієнтацію роботи з ним на перспективу, на формування загальнолюдських цінностей тощо.

Також виокремлюються принципи морально-психологічної спрямованості; максимальної відповідності змісту й об'єму інформації умовам майбутнього життя засуджених; систематичності і послідовності; диференційований та індивідуальний підхід; активізація позитивних якостей.

Дослідники зазначають, що процес адаптації звільнених із пенітенціарної установи завершується звичайно до трьох років, а переважаючої їхньої частини – до одного року [2]. Найважчий час для адаптації – період від трьох до шести місяців. Саме у цей час необхідна найінтенсивніша робота з керування процесом соціальної адаптації звільнених, суворий контроль за їхньою поведінкою у побуті, суспільних місцях, сферою їхнього спілкування. Якщо звільнені з місць позбавлення волі не влаштовуються на роботу або після працевлаштування залишають її, не мають постійного місця проживання або систематично змінюють його, порушують громадський порядок і правила гуртожитку, це свідчить про те, що процес соціальної адаптації проходить незадовільно, і є реальний привід для рецидиву.

Соціальна адаптація вважається успішною, коли звільненим від покарання встановлено соціально корисні зв'язки в основних сферах життєдіяльності та не виявлено істотних відхилень. Нормально адаптований звільнений пориває зв'язки зі злочинним середовищем і іншими особами, чия поведінка характеризується як антигромадська, не зловживає алкоголем, не допускає правопорушень.

Згідно з вищезазначеним, сімейні відносини засудженого здебільшого розглядаються як одна з причин його злочинної поведінки й об'єкт ранньої профілактики протиправної поведінки [1]. Серед особливостей сімейних стосунків засуджених виділяється здебільшого така характеристика, як істотне послаблення їх позитивних зв'язків у суспільстві. В. Н. Кудрявцев наводить такі дані: "Вибіркові дослідження показали, що сімейні та споріднені зв'язки злочинців слабшають зі збільшенням кількості судимостей, термінів покарань. Так, серед обстеженої групи засуджених, які відбували покарання удруге, сім'я збереглася у 55–63 %, утретє – у 29–34 %, у четверте і більше – у 8–12 % та у особливо небезпечних рецидивістів, як правило, сім'я не зберігалася" [3]. Він також зазначає, що "до моменту здійснення першого злочину сімейні умови у майбутніх рецидивістів гірші, ніж у середньому контингенті осіб, які скоюють злочини: у повній сім'ї вони виховувалися тільки у 36 % випадків, тобто майже удвічі менше, ніж особи, які не допустили потім рецидиву".

Емпіричне дослідження проводилось у Білоцерківській виправній колонії в межах проекту з формування аде-

кватної батьківської поведінки у осіб, що звільняються з місць позбавлення волі, який відбувався за підтримкою Швейцарської Агенції Міжнародного Розвитку і Співробітництва [4]. У дослідженні брали участь чоловіки, які мають неповнолітніх дітей, і неодноразово відбували покарання в місцях позбавлення волі (усього 24 особи).

Було використано метод бесіди; колірний тест відносин Еткінда; метод вибору кольору М. Люшера. Аналіз отриманих результатів дозволив визначити такі особливості сімейних стосунків випробуваних. Формально сім'ї засуджених можна поділити на ті, що на момент дослідження розпались, і ті, які збереглись.

Існують також випадки, коли засуджений приймає для себе рішення не повертатись після звільнення у сім'ю. Це може бути пов'язано із: відсутністю прихильності, теплою емоційного відношення до членів сім'ї; небажанням бути тягарем, негативно впливати на рідних, завдавати їм горе; відсутністю відповідальності; упевненістю у власній неможливості підтримувати сім'ю. У деяких засуджених є страх створювати після звільнення нову сім'ю, побоювання глибоких почуттів, а дехто бажав її створити, знайти "співмешканку" із дорослою дитиною ("яка вже не вимагає зусиль із виховання"), і може, через допомогу цим людям, "спокутувати власну провину".

Стосунки у тих сім'ях засуджених, які збереглись, характеризуються слабкими родинними почуттями, емоційною віддаленістю, часто сім'я сприймається засудженим як джерело допомоги, підтримки, головним чином, матеріальної. Як показали результати нашого дослідження, проблеми, що існують у засуджених у сімейних стосунках, пов'язані із трьома взаємозалежними факторами. Це віддаленість від сім'ї, характер ставлення членів сім'ї та її оточення до засудженого і психологічні особливості його особистості.

У сім'ях засуджених переважає так званий тип сім'ї "із чоловіком на периферії". Е них батько є подовгу відсутнім, а мати змушена брати на себе додаткові виховні, управлінські та керівні функції, інакше діти будуть позбавлені цього зовсім. Часто на довгий час батьківські функції зосереджуються в руках однієї людини, і сім'я набуває форму неповної. Покладання додаткових функцій на дружину завдає шкоди співробітництву між подружжям. Діти, а часто і родичі дружини можуть ще більше посилювати роз'єднання батьків, послабляти емоційні зв'язки, що нерідко призводить до закріплення за ними ролей "гарної матері, жертви" і "поганого батька, тирана, що кинув сім'ю". За такої організації сім'ї виникає тенденція до відторгнення батька, який опинився на периферії.

Другий фактор характеризується негативним ставленням до батька з боку громадськості. Відомо, що існує стійка громадська думка: на кожній людині, яка хоча б раз була засуджена, висить ярлик злочинця. Від нього не очікують нічого хорошого, йому не довіряють. Іноді таке ставлення може поширюватись і на членів сім'ї засудженого. Не рідкими є висловлювання: "Що від нього можна очікувати, якщо його батько злодій, рецидивіст?" За цим ярликом не помічають нещасну самотню людину, яка опинилась у біді. Психологічні особливості особистості засудженого тісно пов'язані з першими двома факторами. Потреба у спілкуванні, теплих людських стосунках є для людини фундаментальною, тривалі її незадоволення має сильний руйнівний вплив на особистість. Однією з яскравих рис особи, що неодноразово була позбавлена волі, є її ідентифікація із проблемною частиною свого життя, із роллю злочинця. Він стає тим, що з ним відбувається, утрачає здібність усвідомлювати себе як стійке "Я", яке переживає нега-

тивні події свого життя в один із його відрізків, і цей образ "Я" визначає відповідні цінності, мотиви, здібності, поведінку й оточення.

Інша особливість – наявність потужного психологічного захисту. У людей, що скоїли злочин і відбувають покарання, немає досвіду довірливих стосунків, але є сильна злість за перенесені втрати і наміри надолужити упушене. У сімейних стосунках для них характерна відмова від відповідальності, звуження репертуару подружньої та батьківської поведінки до однієї функції, пов'язаної із фізичним виживанням ("ніколи думати про почуття та духовність, коли в сім'ї нічого їсти"). Але ж і її виконання нагтовхується на перешкоди, пов'язані з неможливістю знайти роботу "на волі", отримати соціальний захист тощо. Почуття провини поєднується зі звинувачувальним стилем поведінки, переважанням владної, контролюючої позиції в сім'ї.

Аналіз результатів колірного тесту відносин підтвердив наведені вище дані. Кольори, вибрані випробуваними для стимулу "сім'я", розподілились таким чином: дев'ять випробуваних (37,5 %) вибрали для цього стимулу фіолетовий колір, сім (29,1 %) – зелений, чотири (16,6 %) – жовтий, по дві особи (8,33 %) – червоний і сірий. Для випробуваних, які вибрали фіолетовий колір, ставлення до своєї сім'ї характеризується нестійкою, споглядальною позицією, труднощами адаптації, сентиментальністю, переважанням емоційності та суб'єктивності над раціональністю, слабкою реалістичністю; такі риси, як індивідуалістичність, уразливість, надмірна чутливість викликають у них труднощі у спробах установлення контактів та вироблення навичок загальноприйнятих норм поведінки. Для випробуваних, у яких сім'я асоціюється із зеленим кольором, ставлення до неї характеризується пасивно-оборонною позицією, ригідністю, агресивністю захисного характеру; раціоналізм і практичність суджень пов'язані у них із орієнтацією на власну думку й досвід, опором зовнішнім впливам, суперництвом, прагненням до лідерства. Вибір жовтого кольору характеризує сімейні стосунки потребою у зміні існуючих обставин, прагненням до емоційності у спілкуванні, надією на нові можливості, пошуком визнання у стосунках; їм притаманна тенденція до ухилення від відповідальності, залежність від впливу середовища, демонстративність, труднощі адаптації до формальних правил, поверховість переживань, непостійність у прив'язаностях. Вибір червоного кольору для стимулу "сім'я" указує на те, що ставлення до сім'ї пов'язано з активною позицією, прагненням до домінування, цілеспрямованістю, спонтанністю та розкутістю поведінки, а також високою самооцінкою, потребою в самореалізації, агресивністю, схильністю до ризику. Для випробуваних, у яких сім'я асоціюється із сірим кольором, ставлення до неї характеризується спустошенням, утомою, пасивністю, ухиленням від соціальних контактів, обмеженням сфери спілкування. Практично для всіх випробуваних на момент дослідження сім'я виявилась емоційно значним фактором: кольорам, що асоціюються з цим стимулом, надається явна перевага. Перше місце стимул "сім'я" у розкладці Люшера займає в 11 випробуваних (45,8 %), друге – у дев'яти (37,5 %), третє – у двох (8,33 %) і четверте також у двох (8,33 %). Майже всі випробувані ідентифікують свою сім'ю зі стимулами "майбутнє", "Я", "Я-ідеал", "свобода". Для цих стимулів більшість випробуваних вибрали один і той самий колір. Складність кольороасоціативних реакцій (С) у групі випробуваних перебуває у діапазоні від 0,25 до 0,8. При цьому виявилась така тенденція: у людей, які провели в місцях позбавлення волі велику кількість років, цей показник має

низькі значення (0,25–0,37), що свідчить про зменшення у них емоційної диференційованості, збільшення примітивності у відношеннях.

Проведене дослідження дало змогу дійти висновків, що відновлення соціально-корисних зв'язків та формування адаптивної сімейної поведінки, правового статусу, звільненого без надання дієвої допомоги, неможливо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, ресоціалізація звільнених із місць позбавлення волі являє собою комплекс питань моральної, психологічної та практичної підготовки засуджених до звільнення, засвоєння ними нових соціальних ролей після відбування покарання, відновлення корисних сімейних і соціальних зв'язків та передбачає активне керування цим процесом пенітенціарними установами й державними органами, усунення або нейтралізацію негативних факторів, які перешкоджають поверненню осіб, які відбули покарання, до суспільно-корисної діяльності. Необхідний комплексний підхід до самого процесу ресоціалізації та вивчення цієї соціально-правової категорії в сучасних умовах гуманізації й демократизації суспільства.

Список використаних джерел

1. Антонян Ю. М. Преступность и психологические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин. – М.: Наука, 2007. – 208 с.
2. Димитров А. В. Основы пенитенциарной психологии / А. В. Димитров, В. П. Сафронов. – М.: Московск. психолого-социальный институт, 2003. – 176 с.

3. Жулева Ю. В. Ресоциализация осужденных несовершеннолетних женского пола, отбывающих наказание в воспитательных колониях: правовые и криминологические аспекты: дис. ... канд. юр. наук / Ю. В. Жулева. – Рязань, 2000. – 223 с.

4. Львович В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації на Україні міжнародних стандартів із прав і свобод засуджених до позбавлення волі: моногр. / В. А. Львович. – К.: НАВСУ, 2014. – 220 с.

5. Овчарова Р. В. Научные основы социально-психологической реабилитации осужденных: Научно-методические основы оказания психологической помощи осужденным / Р. В. Овчарова. – М.: Права человека, 2001. – 156 с.

6. Фаренюк С. Я. Виправлення засуджених – основна мета нового пенітенціарного законодавства / С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 1998. – № 1(3). – С. 5–9.

Reference

1. Antonian Iu. M. Prestupnost i psikhologicheskie anomalii / Iu. M. Antonian, S. V. Borodin. – M.: Nauka, 2007. – 208 s.
2. Dimitrov A. V. Osnovy penitentsiamoi psikhologii / A. V. Dimitrov, V. P. Safronov. – M.: Moskovskii psikhologo-sotsialnyi institut, 2003. – 176 s.
3. Zhuleva Iu. V. Resotsializatsiia osuzhdennykh nesovershennoletnikh zhenskogo pola, otbyvaiushchikh nakazanie v vospitatelnykh koloniakh: pravovye i kriminologicheskie aspekty: dis. ... kand. iur. nauk / Iu. V. Zhuleva. – Riazan, 2000. – 223 s.
4. Lovochkin V. A. Normativno-pravovi ta orhanizatsiini zasady zabezpechennia realizatsii na Ukraini mizhnarodnykh standartiv z prav i svobod zasudzhennykh do pozbavleniia voli: monohrafiia / V. A. Lovochkin. – K.: NAVSU, 2014. – 220 s.
5. Ovcharova R. V. Nauchnye osnovy sotsialno-psikhologicheskoi reabilitatsii osuzhdennykh: Nauchno-metodicheskie osnovy okazaniia psikhologicheskoi pomoshchi osuzhdennym / R. V. Ovcharova. – M.: Prava cheloveka, 2001. – 156 s.
6. Farenjuk S. Ya. Vypravlennia zasudzhennykh – osnovna meta novoho penitentsiarnoho zakonodavstva / S. Ya. Farenjuk, V. O. Korchynskiy // Problemy penitentsiarnoi teorii i praktyky. – 1998. – № 1(3). – S. 5–9.

Надійшла до редколегії 25.10.18

О. Царькова, д-р психол. наук, доц.,

А. Варина, старш. препод.

Мелитопольский государственный педагогический университет имени Богдана Хмельницкого, Мелитополь

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ ОСУЖДЕННЫХ КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ПРОФИЛАКТИКИ РЕЦИДИВНОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Статья посвящена анализу детерминант успешного становления и функционирования системы ресоциализации осужденных. Определено, что одним из важнейших аспектов возвращения лиц, отбывающих наказание, к полноценной жизни в обществе воспроизведения у них навыков адаптивной социального взаимодействия, в том числе адекватной семейного поведения, коррекция постоянных и ригидных ролевых и поведенческих стереотипов. Семейные отношения осужденного рассматриваются как одна из причин его преступного поведения и объект ранней профилактики противоправного поведения. Среди особенностей семейных отношений осужденных выделяется в основном такая характеристика, как существенное ослабление их положительных связей в обществе. Проведенное исследование позволило сделать выводы, что восстановление социально-полезных связей и формирование адаптивной семейного поведения, правового статуса освобожденного без предоставления действенной помощи невозможно.

Ключевые слова: ресоциализация, адаптация, поведенческие сценарии, асоциальное поведение, психологическая защита.

O. Tsarkova, Dr.Sc., Assoc. Prof.,

H. Warina, Sen. Teacher

Bogdan Khmelnytsky State Pedagogical University of Melitopol, Melitopol

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF RE-SOCIALIZATION OF CONVICTS, AS ONE OF THE IMPORTANT AREAS OF PREVENTION OF RECURRENT CRIME

The article is devoted to the analysis of the determinants of the successful establishment and functioning of the system of re-socialization of convicts. It has been determined that one of the most important aspects of the return of persons serving a sentence to a full-fledged life in society is the reproduction of their skills of adaptive social interaction, including adequate family behavior, correction of permanent and rigid role and behavioral stereotypes. The family relationship of the convicted person is considered as one of the reasons for his criminal behavior and the object of early prevention of unlawful behavior. Among the features of the family relations of convicts, the following characteristic is singled out: a significant weakening of their positive ties in society. The study led to the conclusion that the restoration of socially useful relations and the formation of adaptive family behavior, the legal status of the released without the provision of effective assistance is impossible.

Keywords: resocialization, adaptation, behavioral scenarios, antisocial behavior, psychological defense

УДК 159.922.761

Н. Юнг, канд. психол. наук, доц.,

Т. Ісаєва, асп.,

О. Вішталенко, канд. психол. наук, доц.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІЯВУ ТРИВОЖНОСТІ У ЛІВОРУКИХ І ПРАВОРУКИХ СТУДЕНТІВ ВИШІВ ТА ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ ЗА ДОПОМОГОЮ АРТ-ТЕРАПІЇ

Розглядаються особливості вияву тривожності у студентів ВНЗ та особливості корекції тривожності за допомогою арт-терапії. Було проведено дослідження, у якому взяли участь студенти вищих навчальних закладів. У дослідженні ми використали комплекс відповідних психодіагностичних методик.

Ключові слова: дослідження, міжпівкульна асиметрія, пієкулі, тривожність, студенти, юнацький вік, особистість студента, арт-терапія, корекція.

Формування особистості в підлітковому віці залежить від статевого дозрівання. У першу чергу в цьому віці спостерігається бурхливий фізичний ріст організму. Проходить завершення остаточної сексуальної орієнтації підлітка. Звичайно з'являються вторинні статеві ознаки.

Наприклад, зміни хлопчиків: змінюється голос, збільшується волоссяний покрив на тілі, обличчі. Також відбуваються зміни у дівчат.

Усі психічні процеси пов'язані з сприйняттям і переробкою інформації. До психічних процесів належать: мислення, відчуття, уявлення, сприйняття, пам'ять, мова, уява. Усі ці процеси дуже ритмічно й динамічно розвиваються у підлітків. Розвиваються такі зміни, як емоційна нестійкість, мінливість настрою. І ці якості при жорсткому, неправильному вихованні, у не дуже благополучному оточенні та сімейних сварках чи інших негативних обставинах, а також за особливих фізіологічних якостей можуть викликати негативні емоційні реакції, а також звичайно тривожність.

Тому виникає потреба в необхідності корекції емоційної сфери у підлітковому віці. І саме за допомогою створення конкретних ефективних методів можливо прибрати протиріччя, яке виникає між складностями підлітків і відсутністю практичних та наукових рекомендацій у цьому питанні. Одним із ефективних методів є арт-терапія.

Саме ця проблема і обумовлює тему даної статті.

Мета дослідження: вивчити особливості тривожності підлітків, теоретично вивчити та експериментально перевірити ефективність корекції тривожності підлітків за допомогою арт-терапії..

Об'єкт дослідження: тривожність у підлітковому віці.

Предмет дослідження: корекція тривожності підлітків за допомогою використання арт-терапії.

Гіпотеза дослідження: 1) основною особливістю емоційної сфери в підлітковому віці є можлива поява підвищеного рівня тривожності; 2) ліворукі діти більш тривожні, ніж праворукі; 3) високий рівень тривожності виявлений у ліворуких юнаків; 2) корекційна програма із корекції рівня тривожності підлітків за допомогою арт-терапії дозволить знизити рівень тривожності у підлітків.

Завдання дослідження: 1) аналіз психолого-педагогічної літератури з питання використання методу арт-терапії як засобу корекції рівня тривожності підлітків; 2) емпірично дослідити особливості рівня тривожності підлітків; 3) на основі результатів дослідження сформулювати висновки і практичні рекомендації для батьків і педагогів; 4) розробити корекційно-розвиваючу програму корекції рівня тривожності підлітків.

Теоретичні основи дослідження: положення сучасної психології про способи психологічної корекції рівня тривожності підлітків за допомогою арт-терапії.

Методи і методики дослідження: 1) оглядово-аналітичне дослідження психолого-педагогічної літера-

тури із проблеми дослідження; 2) емпіричне дослідження (шкала тривожності Ч. Д. Спілбергера, Ю. Л. Ханіна).

Практична значущість: отримані в дослідженні дані й розроблена корекційно-розвиваюча програма можуть бути використані психологами в роботі з підлітками для зниження рівня тривожності. Результати дослідження можуть дати користь при розробці наукових і методичних рекомендацій для педагогів, психологів, вихователів, батьків.

Підлітки – це вік розвитку психічних, фізіологічних процесів і формування людини як особистості. Послідовно із цим розвитком виникають зміни цікавості та інтересів дітей, які стають стійкими, більш динамічними й диференційними. Першорядними є вже інші цікавості, більш життєві й особисті (відносини, самооцінка і т. п.). А навчання переходить на другий план.

У розвитку підлітків та їх пізнавальних процесів є дві категорії: кількісні (на відміну від молодших школярів, підлітки вже можуть вирішувати завдання більш швидко, легко, більш ефективно) та якісні (завдяки швидкому розвитку пізнавальних процесів та інших розумових процесів, підліток вирішує завдання більш ефективними методами).

При цьому на динаміку психоемоційного стану впливає особливість ліво- та правопівкульної асиметрії. Відомо, що при спадковій ліворукості, шультги більш нейротичні, на відміну від праворуких. Цей факт пояснюється тим, що функціональна асиметрія у ліворуких слабше виражена. Тому це призводить до послаблення взаємного міжпівкульного гальмування та підвищення міжпівкульного переключення, що призводить до нестійкості психічних функцій.

Усі ці факти, а також послаблення гальмівного впливу кори на підкоркові структури, показують дуже яскраво виражену чутливість ліворуких. У ліворуких також було виявлено послаблення гальмівної дії кори на підкоркові структури, демонструючи їх найбільш яскраво виражену чутливість. Такі факти вказують лише на те, що така ознака, як ліворукість, пов'язана з функціональним мозговим механізмом, який є спільним для всіх представників ліворукості [3, 11]. І це призводить до появи лабільності та нейротичності, на відміну від праворуких студентів.

Один із важливих результатів багатьох досліджень полягає в тому, що ліворукі зі спадковою ліворукістю більш психотичні, порівняно з тими, у сім'ї яких не виявлено таких особливостей. Діти у сім'ях зі спадковою ліворукістю більш емоційно не стійкі, із порушенням нервової системи, нейротичністю, підвищеною чутливістю, мінливістю, які в комплексі вважаються основою темперамента особистості з ліворукістю.

Таким чином, підлітковий вік дуже цікавий, наповнений важливими для розвитку якостями. Але в цьому віці присутні всі емоційні стани, серед яких: зміна настрою, виникнення різних переживань, імпульсивність, пере-

живання, надмірна збудливість, різноманітні полярні відчуття. І виникає такий стан, як "підлітковий комплекс" – постійна зміна настрою (напр., від сумного стану до веселого і навпаки), підвищена самокритичність, створення ідеалу й побоювання власної непривабливості та інші полярні емоції, стани. При цьому видимих чи значущих причин для таких змін у настрою підлітка немає. Але треба не забувати, що підлітки можуть приховувати свої стани, можуть бути замкненими та потайними.

У цьому віці дуже важливе спілкування з однолітками. Юнаки та дівчата прагнуть групуватися та спілкуватися. Ці дії мають позитивні наслідки лише в тому випадку, якщо такі групи соціально та психологічно благополучні та не мають негативні настрої й позиції.

На фоні прагнення до спілкування підліток починає віддалятися від батьків і опікунів, що призводить до виникнення конфліктних ситуацій у сім'ї. Звичайно батькам саме в цей період головне зрозуміти, що, насправді, підлітки не хочуть повністю звільнитись від опіки, а лише демонструють прагнення до вільного ви-

бору, самостійного вирішення деяких питань, а також вислуховування та поваги до їхнього рішення й вибору.

Тобто, підлітковий вік – це активне формування самостійності, самосвідомості, незалежних рішень і вчинків, оцінювання себе, ставлення до себе, проникнення у свою свідомість і внутрішній світ. Уже підліток може усвідомлювати свої особливі, унікальні якості, свою особливість, оцінювання себе на рівні, не батьківських зовнішніх поглядів, а своїх внутрішніх. усе це сприяє розвитку своєї Я-концепції, яка з часом, при гармонічному розвитку людини, стає більш зрілою, сильнішою і будує, таким чином, поведінку. Такий розвиток допомагає частково уникати станів, пов'язаних із тривожністю підлітка.

У процесі дослідження психічних станів – ситуативної тривожності й особистісної тривожності – підлітки були досліджені двічі за допомогою шкали тривожності Ч. Д. Спілбергера. При цьому вони були поділені на ліво- та праворукі. Перше дослідження відбувалося до реалізації корекційної програми (арт-терапія); друге – після реалізації корекційної програми.

Таблиця 1

**Результати діагностики рівня тривожності студентів
за методикою Спілбергера-Ханіна до реалізації програми арт-терапії**

№ п/п	Вік	Ситуативна тривожність (бали)	Рівень	Особистісна тривожність (бали)	Рівень
1 випробуваний	15	40	Помірний	52	Високий
2 випробуваний	15	45	Помірний	33	Помірна
3 випробуваний	15	39	Помірний	34	Помірна
4 випробуваний	15	40	Помірний	46	Високий
5 випробуваний	15	36	Помірний	55	Високий
6 випробуваний	15	34	Помірний	34	Помірний
7 випробуваний	15	54	Високий	40	Помірний
8 випробуваний	15	51	Високий	42	Помірний
9 випробуваний	16	42	Помірний	56	Високий
10 випробуваний	16	29	Низький	44	Помірний
11 випробуваний	16	40	Помірний	39	Помірний
12 випробуваний	16	35	Помірний	42	Помірний
13 випробуваний	16	37	Помірний	54	Високий
14 випробуваний	16	28	Низький	42	Помірний
15 випробуваний	16	59	Високий	38	Помірний
16 випробуваний	16	54	Високий	44	Помірний
17 випробуваний	16	35	Помірний	54	Високий
18 випробуваний	15	54	Високий	54	Високий
19 випробуваний	16	44	Помірний	37	Помірний
20 випробуваний	16	37	Помірний	48	Високий
Середній по групі		41		45	

У 25 % опитаних (п'ять осіб) виявлено високий рівень ситуативної тривожності; у 10 % випробовуваних (дві особи) – низький рівень ситуативної тривожності; у 65 % респондентів (13 осіб) – помірний рівень ситуативної тривожності; у 40 % опитаних (вісім осіб) виявлено високий рівень особистісної тривожності; у 0 % випробовуваних виявлено низький рівень особистісної тривожності; у 60 % респондентів (12 осіб) – помірний рівень особистісної тривожності.

У 10 % опитаних (дві особи) виявлено високий рівень ситуативної тривожності; у 5 % випробовуваних (одна особа) – низький рівень ситуативної тривожності; у 85 % респондентів (17 осіб) – помірний рівень ситуативної тривожності; у 15 % опитаних (три особи) виявлено високий рівень особистісної тривожності; у 0 % випробовуваних – низький рівень особистісної тривожності; у 85 % респондентів (17 осіб) виявлено помірний рівень особистісної тривожності.

За допомогою методики Спілбергера нам удалось визначити рівні тривожності у групі, зіставити результати й виявити відмінності. За допомогою статистичної

обробки отриманих даних ми безпосередньо перевірили і довели підтвердження своєї гіпотези.

Арт-терапія як метод психолого-педагогічної корекції є найефективнішим засобом психокорекційного впливу на емоційну сферу, дає вихід внутрішнім конфліктам і сильним емоціям, допомагає при інтерпретації витіснених переживань, сприяє усвідомленню відчуттів та почуттів.

Для реалізації поставлених завдань використовувалась малюнка терапія (власне арт-терапія). З метою виявлення ефективності програми, спрямованої на корекцію рівня тривожності підліткового віку за допомогою арт-терапії після проведення формуючих впливів, ми провели контрольне дослідження.

Зміни були позитивними. Ситуативна тривожність: низький рівень змінився із 10 % (до арт-терапії) на 5 % (після арт-терапії); помірний рівень – із 65 % (до арт-терапії) на 85 % (після арт-терапії); високий рівень – із 25 % (до арт-терапії) на 10 % (після арт-терапії). Особистісна тривожність: помірний рівень – із 60 % (до арт-терапії) на 85 % (після арт-терапії); високий рівень – із 40 % (до арт-терапії) на 15 % (після арт-терапії).

Таблиця 2

**Результати діагностики рівня тривожності студентів
за методикою Спілбергера-Ханіна після реалізації програми арт-терапії**

№ п/п	Вік	Ситуативна тривожність (бали)	Рівень	Особистісна тривожність (бали)	Рівень
1 випробуваний	15	34	Помірний	46	Високий
2 випробуваний	15	40	Помірний	30	Помірний
3 випробуваний	15	33	Помірний	33	Помірний
4 випробуваний	15	41	Помірний	42	Помірний
5 випробуваний	15	30	Помірний	45	Помірний
6 випробуваний	15	31	Помірний	28	Помірний
7 випробуваний	15	45	Помірний	34	Помірний
8 випробуваний	15	47	Високий	40	Помірний
9 випробуваний	16	40	Помірний	47	Високий
10 випробуваний	16	30	Помірний	38	Помірний
11 випробуваний	16	38	Помірний	33	Помірний
12 випробуваний	16	34	Помірний	38	Помірний
13 випробуваний	16	30	Помірний	46	Помірний
14 випробуваний	16	27	Низький	36	Помірний
15 випробуваний	16	50	Високий	34	Помірний
16 випробуваний	16	43	Помірний	37	Помірний
17 випробуваний	16	30	Помірний	50	Високий
18 випробуваний	15	44	Помірний	44	Помірний
19 випробуваний	16	35	Помірний	36	Помірний
20 випробуваний	16	31	Помірний	44	Помірний
Середній по групі		53		56	

Таким чином, виявлена позитивна динаміка в помірному рівні тривожності, а також значне зниження високого рівня особистісної тривожності. За допомогою методики Спілбергера нам вдалося визначити рівні тривожності у групі, зіставити результати й виявити відмінності. За допомогою статистичної обробки експериментальних даних ми безпосередньо перевірили і підтвердили свою гіпотезу.

Список використаних джерел

1. Андреева Д. А. Проблемы активности студентов / Д. А. Андреева. – М. : Ростов-н/Д. : Эдем, 2005. – 159 с.
2. Астапов В. М. Тривожность у детей / В. М. Астапов. – М. : Персей, 2001. – 159 с.
3. Айзенк Г. Ю. Психологические теории тревожности / Г. Ю. Айзенк. – СПб., 2001. – 247 с.
4. Апчел Я. С. Стресс и стрессостойкость человека. – СПб., 2011. – 44 с.
5. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика / Л. Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2006. – 351 с.
6. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.
7. Габдреева Г. Ш. Практикум по психологии состояний / Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров. – М. : Речь, 2004. – 480 с.
8. Гуревич К. М. Психологическая диагностика / К. М. Гуревич, Е. М. Борисова. – М., 1997. – 304 с.
9. Данилова Н. Н. Психофизиология / Н. Н. Данилова. – М. : Аспект Прес, 2008. – 373 с.
10. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов / О. Ю. Ермолаев. – М. : Флинт, 2002. – 336 с.
11. Карелин А. А. Большая энциклопедия психологических тестов / А. А. Карелин. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.

12. Немов П. С. Психодиагностика / П. С. Немов. – М. : Гуманит, 2001. – 640 с.

13. Столин В. В. Общая психодиагностика / В. В. Столин, А. А. Бодалев. – СПб.: Речь, 2000. – 250 с.

Reference

1. Andreeva D. A. Problemy aktivnosti studentov / Dina Andreevna Andreeva. – M. : Rostov-n/D. : Edem, 2005. – 159 s.
2. Astapov V. M. Trevozhnost u detei / Valerii Mikhailovich Astapov. – M. : Persei, 2001. – 159 s.
3. Aizenk G. Iu. Psikhologicheskie teorii trevozhnosti / Gans Iurgen Aizenk. – SPb., 2001. – 247 s.
4. Apchel Ia. S. Stress i stressostoykost cheloveka. – 2011. – 44 s.
5. Burlachuk L. F. Psikhodiagnostika / Leonid Fokich Burlachuk. – SPb. : Piter, 2006. – 351 s.
6. Burlachuk L. F. Slovar-spravochnik po psikhodiagnostike / Leonid Fokich Burlachuk, Sergei Maratovich Morozov. – SPb. : Piter, 2001. – 720 s.
7. Gabdreeva G. Sh. Praktikum po psikhologii sostoianii / G. Sh. Gabdreeva, A. O. Prokhorov. – M. : Rech. 2004. – 480 s.
8. Gurevich K. M. Psikhologicheskaya diagnostika / Konstantin Markovich Gurevich, Elena Mikhailovna Borisova. – M., 1997. – 304 s.
9. Danilova N. N. Psikhofiziologiya / Nina Nikolaevna Danilova. – M. : Aspekt Pres, 2008. – 373 s.
10. Ermolaev O. Iu. Matematicheskaya statistika dlia psikhologov / Oleg Iurevich Ermolaev. – M. : Flint, 2002. – 336 s.
11. Karelin A. A. Bolshaia entsiklopediya psikhologicheskikh testov / Aleksandr Aleksandrovich Karelin. – M. : Eksmo, 2007. – 416 s.
12. Nemov R. S. Psikhodiagnostika / Robert Semenovich Nemov. – M. : Gumanit. 2001. – 640 s.
13. Stolin V. V. Obshchaia psikhodiagnostika / Stolin Vladimir Viktorovich, Bodaev Aleksei Aleksandrovich. – SPb., Rech, 2000. – 250 s.

Надійшла до редколегії 26.10.18

Н. Юнг, канд. психол. наук, доц.,
Т. Исаєва, асп.,
Е. Вишталенко, канд. психол. наук, доц.
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ТРЕВОЖНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ И ОСОБЕННОСТИ КОРРЕКЦИИ С ПОМОЩЬЮ АРТ-ТЕРАПИИ

Рассматриваются особенности проявления тревожности студентов ВУЗов. Было проведено исследование, в котором приняли участие студенты высших учебных заведений. В исследовании были использованы комплекс соответствующих психодиагностических методик.

Ключевые слова: исследование, полушария, тревожность, студенты, юношеский возраст, личность студента, адаптация.

N. Jung, Ph. D., Assoc. Prof.,
T. Isaeva, post graduate,
O. Vishtalenko, Ph. D., Assoc. Prof.
I.I. Mechnikov National University of Odessa, Odessa

FEATURES OF ANXIETY IN UNIVERSITY STUDENTS AND FEATURES OF CORRECTION BY ART-THERAPY

The issue of anxiety in the modern world is important for the adaptation of people. In the system of modern scientific knowledge the phenomenon of anxiety in a human body and its impact on a person's development and adjustment to the environment is one of the fundamental issues in biology, medicine, pedagogy and psychology. For example, it was found that anxiety in students has certain specific features.

The aim of my work was to study the features of anxiety in university students. The following tasks were formulated to reach this aim: 1). Analysis of psychological and pedagogical literature on the use of the method of art therapy as a means of correction of level of anxiety of adolescents. 2). Experimentally examine the features of the level of anxiety of adolescents. 3). Based on the results of the study, formulate conclusions and practical recommendations for parents and teachers. 4). To study correction-developing program of correction of level of anxiety of adolescents.

This theme is relevant because there are very few studies on the connection between the specific features of anxiety. In addition, theoretical and practical results of the existing works in this field contain much ambiguity and contradictions.

This study involved 20 first grade psychology students in the age of 15 to 16 years. We were able to determine the level of anxiety in the group, compare the results and identify the differences. By statistical processing of the experimental data, we checked and proved the confirmation of our hypothesis.

Art therapy, as a method of psychological and pedagogical correction, is the most effective means of psycho-correctional influence on the emotional sphere. Art therapy helps a person to resolve internal conflicts and strong emotions. Art therapy promotes awareness of feelings and feelings.

In order to identify the effectiveness of the program, we conducted a pilot experiment. Using Spielberger's technique we identified levels of anxiety in the group, compare the results and identify the differences. By statistical processing of the experimental data, we checked and proved the confirmation of our hypothesis.

Keywords: study, interhemispheric asymmetry, hemisphere, anxiety, students, young age, the personality of a student, adaptation.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 2(9)

Статті подано в авторській редакції.

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 11,04. Наклад 300. Зам. № 218-9029
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Пс4.
Підписано до друку 21.12.18

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02